9(47.925)
Բ-15

Խ. Հ. ԲԱԴԱԼՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

9(47,925)
Բ-15

Х. А. БАДАЛЯН

ГЕРМАНО-ТУРЕЦКИЕ ОККУПАНТЫ В АРМЕНИИ В 1918 ГОДУ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
19 * ЕРЕВАН * 62

75

Խ. Հ. ԲԱԴԱԼՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՆՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
19 * ԵՐԵՎԱՆ * 62

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա աշխատությունը լույս է տիրում 1918 թ. Հայաստանում գերմանա-թուրքական օկուպանտների կատարած ավերածությունների, թալանի ու կողոպուտի, ինչպես նաև այդ գործին ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների, անդրկովկասյան կոնտրռևոլյուցիոն բլոկի, դաշնակցականների անմիջական մասնակցության պատմության վրա:

ОТ ИЗДАТЕЛЬСТВА

Настоящая работа освещает историю разрушений, грабежа и разбойнической деятельности германо-турецких оккупантов в Армении в 1918 г., а также непосредственное участие в этом деле американо-английских империалистов, закавказского контрреволюционного блока, дашнаков.

Պատասխանատու խմբագիր՝ Ե. Գ. ՍԱՐԿԻՍՈՎ

Հրատարակվում է
Երևանի Պետական համալսարանի
խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի
որոշմամբ

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի պատմական հաղթանակը վճռական նշանակություն ունեցավ ցարական Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդների, հատկապես բազմադարյա հայ ժողովրդի ազատության և ազգային վերածննդի համար:

Վ. Ի. Լենինը 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7), «Սովետական իշխանության խնդիրների մասին» նշանավոր զեկուցման մեջ, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի ազատարար մեծ դերի մասին նշել է.

«...Այս հեղաշրջման նշանակությունն այն է, որ մեր երկրում կլինի Սովետական կառավարություն, իշխանության մեր սեփական օրգանը, առանց բուրժուազիայի որևէ մասնակցության: Ճնշված մասսաներն իրենք կստեղծեն իշխանություն: Հին պետական ապարատը ևս պիտի ջախջախվի հին պետական ապարատը և պետք է ստեղծվի կառավարման նոր ապարատ՝ իր դեմս սովետական կազմակերպությունների»[1]:

«Այսուհետև,—շարունակում է Լենինը,—նոր շրջան է սկսվում Ռուսաստանի պատմության մեջ, և ամբողջ երրորդ ռուսական ռևոլյուցիան վերջին հաշվով պետք է հասցնի սոցիալիզմի հաղթանակին»[2]:

Ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի տարբեր դասակարգեր միանգամայն տարբեր դիրք են բռնում Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի նկատմամբ:

Անդրկովկասի բանվորները, գյուղացիներն ու առաջադեմ ինտելիգենցիան, ոգեշնչված ռուս մեծ ժողովրդի այդ հերոսական հաղթանակով, կոմունիստական կազմակերպությունները Անդրկոմի գլխավորմամբ, պայքարի են ելնում բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների դեմ, կապիտալիստների և կալվածատերերի

[1] Վ. Ի. Լենին, երկեր, հ. 26, էջ 284:
[2] Նույն տեղը:

տիրապետությունը տապալելու և ռուսական ռևոլյուցիոն պրոլետարիատի օրինակով ամբողջ երկրամասում Սովետական իշխանություն հաստատելու համար։

«Մենք միշտ քարոզել ենք, և այժմ էլ պիտի անդադար քարոզենք,— գրում է «Կոմունիստ» շաբաթաթերթը,— որ հայ աշխատավոր ժողովրդի փրկությունը Ռուսաստանի բանվորա-գյուղացիական խորհուրդների իշխանության մեջ է։ Եվ ով որ դեմ է խորհուրդների իշխանությանը, նա դավաճան է, նա ժողովրդի թշնամին է»[1]։

Անդրկովկասի և Հայաստանի աշխատավորության կողմից երկրամասի բուրժուա-կալվածատիրական հետադիմական բլոկի դեմ մղվող անհաշտ պայքարի ժամանակ ավանգարդային դերը պատկանում էր Բաքվի հերոսական պրոլետարիատին, որը 1918 թվականի գարնանը ջախջախում է հակառևոլյուցիոն սև ուժերը Բաքվում և իշխանությունը վերցնում է իր ձեռքը, որից հետո Բաքվի Սովետը հետևողական պայքար է ծավալում ամբողջ Անդրկովկասում Սովետական իշխանություն հաստատելու համար։

Բաքվի ռևոլյուցիոն պրոլետարիատի կոչով Անդրկովկասի բոլոր մասերում ծավալվում են բանվորա-գյուղացիական և զինվորական հուզումները, որոնք ուղղված էին երկրամասի բուրժուա-կալվածատիրական տիրապետող դասակարգերի դեմ։

«Գանձակի նահանգում,— գրում է այդ մասին Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի օրգան «Բանվորի խոսք» թերթը,— ագրարային շարժումը սկսվել է հունվարի սկզբներից... և հետզհետե վրիժառության բնույթ ստացավ։ Այրեցին բոլոր հողատիրական կալվածքները, կոտորեցին բոլոր խաներին և բեկերին իրենց ընտանիքներով, գրավեցին նրանց ունեցվածքը»[2]։

Այդպես էր դրությունը նաև Բաքվի նահանգում և Ադրբեջանի մյուս գավառներում։

Ագրարային շարժումները ուժեղ թափով ծավալվում են նաև Վրաստանի ու Հայաստանի բոլոր գավառներում, մասնավորապես Արևմտյան Վրաստանում, Գորիի գավառում, Քութաիսիի նահանգում, Թելավիի և Դուշեթիի գավառներում։

Անդրկովկասյան Սեյմը սարսափահար լինելով օրեցօր ծավալվող ագրարային շարժումներից, Թիֆլիսից ուղարկում է բան-

[1] «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ (օրգան հայկական գործերի կոմիսարիատի), Մոսկվա, 1918 թ., № 1։

[2] «Բանվորի խոսք», 1918 թ., № 4։

դանոցներով և գնդացիրներով զինված բազմաթիվ ջոկատներ, որոնք ավերում են բազմաթիվ գյուղեր։ Այդ անհավասար մարտերի ժամանակ ապստամբները անցնում են լեռները և շարունակում պարտիզանական պայքարը Սեյմի հրոսակախմբերի դեմ։

Այդ պայքարի ժամանակ «...տուժել են նաև խաղաղ բնակիչները, մոտավորապես 150 կանայք և երեխաներ սպանվել են»[1] ոստիկանական ջոկատների կողմից։

Այդպես է եղել դրությունը նաև Հայաստանում։ Անդրերկոմի օրգան «Բանվորի կռիվ» թերթը կոչ է անում Հայաստանի աշխատավորությանը վանքապատկան և կալվածատիրական հողերը բռնագրավելու, նշելով, թե՝ «էջմիածնի և ուրիշ վանքերի կալվածները դեռ խլված չեն սեպագլուխներից։ Դեռ կալվածատերերն ու թավադները վայելում են իրենց սեփական հողերից ստացված արդյունքները»[2]։

Այսպիսի պայմաններում ագրարային շարժումն ուժեղ թափով ծավալվում է, ընդգրկելով նորանոր շրջաններ։ Ինչպես բանվորական ռևոլյուցիոն շարժումները, այնպես էլ գյուղացիական շարժումները կազմակերպում և ղեկավարում են կոմունիստական կազմակերպությունները։

«Փրկության ուրիշ ելք չկա Անդրկովկասի հեղափոխության համար, համարձակ ու վճռական կերպով պետք է պարզենք հեղափոխական դրոշակը և անկախ կռիվ սկսենք նացիոնալիստական բեկական կոմիսարիատի դեմ»[3],— կոչ է անում «Բանվորի կռիվ» թերթը։

Բանվորա-գյուղացիական շարժումների ծավալման հետ զուգընթաց, Կովկասյան ռազմաճակատի զորամասերում զարգանում են նաև զինվորական հուզումները, որոնք ուղղված էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի ներքին ու արտաքին հետադիմական քաղաքականության դեմ, որոնք իրենց հակաժողովրդական քաղաքականությամբ քայքայում էին ռազմաճակատը, լուրջ վտանգ ստեղծելով երկրամասի աշխատավորության համար։

Դեռ 1917 թ. վերջերից սկսած Անդրկովկասի ռազմաճակատի զորամասերում տեղի են ունենում բազմաթիվ միտինգներ, որտեղ դատապարտում են Անդրկովկասի կոմիսարիատի, այնուհետև Սեյմի հակաժողովրդական, դավաճանական քաղաքականությունը։

[1] ՀՒԿՊԱ, ֆ. 393, ց. 4, գ. 13, թ. 35—36։

[2] «Բանվորի կռիվ», 1918 թ., № 3։

[3] Նույն տեղը, № 16։

Ահա այդպիսի միտինգներից մեկի ընդունած բանաձևը.

«Մենք՝ վրացիներս, հայերս, օսեթիներս և իմերեթիներս, Համադանի կայազորի զինվորներս, 1917 թ. դեկտեմբերի 8-ին 300 հոգով հավաքվելով միտինգի, քննարկեցինք գեներալ Պրժևալսկու հեռագիրը ազգային գնդերի ձևավորման և ազգությունների բաժանման մասին։ Մենք չենք ուզում բաժանվել ռուսներից։ Մենք ուզում ենք լինել ռուսների հետ միասին, ինչպես ապրել ենք առաջ։ Դրա համար էլ չենք ենթարկվում գեներալ Պրժևալսկու հրամանին և չենք ճանաչում բուրժուական Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը բաժանում է մեզ ազատ Ռուսաստանից։ Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի և բանվորների, զինվորների ու գյուղացիների Սովետների իշխանությունը։

Խնդրում ենք բոլոր վրացի, հայ, իմերեթի և օսեթ ընկերներին՝ միանալ մեր որոշմանը։

Կեցցե՛ միասնական ազատ Ռուսաստանը։

Կեցցե՛ միությունը, հավասարությունը և եղբայրությունը ռուսների հետ։

Կեցցե՛ բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը՝ հանձին ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի»[1]։

Այսպիսին է եղել Անդրկովկասի բանվորների, գյուղացիների և զինվորների դիրքը Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի նկատմամբ։

* * *

Սակայն Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաները՝ դաշնակները, մուսավաթականները, վրացական մենշևիկները և մյուս հակառևոլյուցիոն սև ուժերը, կոմիսարիատի, ապա Սեյմի գլխավորությամբ խիստ թշնամական դիրք են բռնում Սովետական Ռուսաստանի և Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի նվաճումները հետևողականորեն պաշտպանող Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների ու կոմունիստական կազմակերպությունների դեմ, պարզ կերպով զգալով, որ հաղթանակած Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան անխուսափելի մահ է բերում նաև իրենց՝ Անդրկովկասի շահագործող դասակարգերին՝ բուրժուազիային և ազնվականությանը։ Այդ պատճառով էլ բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաները՝ մենշևիկները, դաշնակները և մուսավաթականները

[1] «Կավկազսկի ռաբոչի», 1918 թ. հունվարի 21, № 15։

երկրամասում բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները ճնշելու և Սովետական Ռուսաստանի դեմ միացյալ ուժերով պայքարելու համար ժամանակավորապես հրաժարվում են իրենց ներքին տարաձայնություններից և ստեղծում են հակաժողովրդական, հակասովետական կոալիցիա՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը (1917 թ. նոյեմբերի 15-ին), այնուհետև Անդրկովկասյան Սեյմը, որը բացվում է 1918 թ. փետրվարի 10-ին Ամն-ի և Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ։

Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների հակառևոլյուցիոն բլոկ հանդիսացող կոմիսարիատը, այնուհետև Սեյմը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սեփական ուժերով չեն կարող վերջ տալ երկրամասում ծավալվող բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումներին, բաբվում Սովետական իշխանությունը տապալելու և Սովետական Ռուսաստանի դեմ միացյալ ուժերով պայքարելու համար սերտ գործարքի մեջ են մտնում իմպերիալիստական երկու բլոկների հետ՝ սկզբում անգլո-ամերիկյան, իսկ հետո՝ գերմանա-թուրքական։

Այսպիսով, Սեյմում բլոկ կազմող բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների հակաժողովրդական, դավաճանական քաղաքականության հետևանքով Անդրկովկասը դառնում է անգլո-ամերիկյան և գերմանա-թուրքական իմպերիալիստական բլոկների համառ պայքարի ասպարեզ։

Ինչպես կոմիսարիատ, այնպես էլ Սեյմի ստեղծման գործում շատ կարևոր դեր են խաղացել անգլո-ամերիկյան ներկայացուցիչները, հատկապես Թիֆլիսի ամերիկյան կոնսուլ Ստիվենսը։ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը և Սեյմը, կատարելով անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների կարգադրությունները, որոշում են պատերազմը շարունակել գերմանա-թուրքական խմբավորման դեմ և հասնել հաղթանակի։

Սակայն Անդրկովկասյան Սեյմը շատ շուտով հրաժարվում է անգլո-ամերիկյան օրիենտացիայից և սկսում է վարել գերմանա-թուրքական օրիենտացիա։ Այդ բացատրվում է նրանով, որ գերմանական հրամանատարությունը 1918 թվականին, մարտից հուլիս ամիսները ընկած ժամանակամիջոցում, Արևմտյան ռազմաճակատում հարձակման է անցնում Անտանտի բլոկի զորամասերի դեմ և հասնում տակտիկական խոշոր հաջողությունների։

Անտանտի զորքերը առաջին լուրջ անհաջողությունը կրում են Ամենի շրջանում (մարտի 21-ից ապրիլի 4-ը)։ Գերմանական

գլխավոր հրամանատարությունը ձգտում է գրավել Համանշի ափերը, անջատել Անգլիան Ֆրանսիայից, ջախջախել թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին։

Գերմանական զորքերը երկրորդ լուրջ հաղթանակը տանում են Լիս գետի շրջանում (ապրիլի 9-ից մայիսի 1-ը)։

Գերմանական բանակները երրորդ լուրջ հաջողությունը ձեռք են բերում Ռեյմսի շրջանում, վերցնելով 60 000 գերի, 600 տարբեր տրամաչափի թնդանոթներ, նորից անցնելով Մառն գետը, վտանգ ստեղծելով Փարիզի համար։

Գերմանական հրամանատարությունը չորրորդ հաջողությունը ձեռք է բերում Մառն գետի շրջանում, որտեղ նույնպես հասնում է տակտիկական հաջողությունների։

Արևմտյան ռազմաճակատում ստեղծված այդ արտակարգ ծանր դրության հետևանքով Անտանտի բլոկի պետությունները շեն կարողանում ռազմական և տնտեսական հարկ եղած օգնություն ցույց տալ Անդրկովկասյան Սեյմին, երկրամասում բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները ճնշելու և գերմանա-թուրքական խմբավորման դեմ պատերազմական գործողությունները շարունակելու համար։

Ստեղծված դրության հետևանքով, ինչպես մենշևիկները և մուսավաթականները, այնպես էլ Սեյմի մյուս անդամը հանդիսացող դաշնակները անգլո-ամերիկյան օրիենտացիայի փոխարեն ընդունում են գերմանա-թուրքական օրիենտացիա, որպեսզի գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների սվինների միջոցով կարողանան ճնշել ռևոլյուցիոն շարժումները և ամրապնդեն իրենց տիրապետությունը։ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար ստեղծված այդ ահեղ վտանգի պայմաններում 1918 թվականի ապրիլի 8-ին հրավիրվում է Անդրկովկասի Սեյմի արտակարգ նիստը, որտեղ քննարկվում է Անդրկովկասի, այսպես կոչված, անկախության և նրա օրիենտացիայի հարցը, որի որոշումները ողբերգական նշանակություն ունեցան Անդրկովկասի, հատկապես Հայաստանի աշխատավորության և Բաքվի ռևոլյուցիոն պրոլետարիատի համար։

Սեյմի նիստում Անդրկովկասի անկախության մասին հատուկ զեկուցումով հանդես է գալիս Անդրկովկասի «Անկախության» դեկլարացիան մշակող հանձնաժողովի նախագահը՝ Օնիաշվիլին, հայտարարելով, թե՝ «...այսօր ունենալ ռուսական օրիենտացիա, այդ նշանակում է ունենալ ռեակցիոն օրիենտացիա...»։ «Այսուհետև,—

ասում է նա,—մեր օրիենտացիան պետք է լինի Անդրկովկասյան անկախ ֆեդերատիվ դեմոկրատական հանրապետություն»[1]։

Նրանից անմիջապես հետո, Սեյմի մենշևիկյան ֆրակցիայի անդամներից մեկը՝ Գվազավան, իր ճառում ոչ միայն հաստատում է Օնիաշվիլու հանձնաժողովի դեկլարացիան Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և գերմանա-թուրքական օրիենտացիա ընդունելու մասին, այլև ավելացնում է.

«Անդրկովկասի ազգությունները երեք մի դար առաջ ընդունեցին ռուսական օրիենտացիա, որովհետև միայն Ռուսաստանի միջոցով նրանք կարող էին ստանալ Եվրոպայից լույս և գիտություն, այսօր մենք կարող ենք Ստամբուլի և Դարդանելի միջոցով ստանալ եվրոպական լույսը և գիտությունը»[2]։

Իսկ վրացական մենշևիկների պարագլուխ Ջխեիձեն ուղղակի հայտարարում է. «...լավ է Թուրքիայի գիրկն անցնել, քան բոլշևիկներին հարել»[3]։

Սեյմի նիստերում դաշնակների և մուսավաթականների ֆրակցիաները ևս ջերմորեն պաշտպանում են Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և թուրքական օրիենտացիա ընդունելու տեսակետը։ Այսպես, օրինակ, Սեյմի ապրիլի 9-ի նիստում մուսավաթական ֆրակցիայի անունից հանդես է գալիս Ռասուլ-Զադեն և հայտարարում, թե՝ անհապաղ «պետք է հրապարակել Անդրկովկասի անկախությունը»[4]։

Մուսավաթական ֆրակցիայի մյուս անդամները՝ Խան-Խոյսկին, Ուսուբ-Բեկովը, Թոփչի-Բաշևը և մյուսները հայտարարում են, թե անհրաժեշտ է «Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից և Թուրքիայի տիրապետությանը ենթարկել»[5]։

Ապրիլի 9-ին, Սեյմի նույն նիստում մենշևիկյան և մուսավաթական ֆրակցիաների ներկայացուցիչներից անմիջապես հետո հանդես են գալիս նաև դաշնակցության ֆրակցիայի անդամները, որոնք պաշտպանում են մենշևիկյան ու մուսավաթական ֆրակցիաների անդամների առաջարկությունները Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու մասին։ Այսպես, օրինակ, Ռ.

---

[1] «Մշակ», 1918 թ., № 76։
[2] Նույն տեղը։
[3] Տե՛ս Մ. Շահումյան, Հոդվածներ և ճառեր, 1953, էջ 375։
[4] «Մշակ», 1918 թ., № 76։
[5] Նույն տեղը։

Քաջազունին հանդես գալով դաշնակների ֆրակցիայի անունից, հայտարարում է. «Սեյմի դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից հայտարարում եմ, որ գտնելով ամբողջ պատասխանատվությունը մեր արած քայլի, միանում եմ Անդրկովկասը անկախության հռչակելու առաջարկին»[1]։ Այսպիսով, Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների հեռադիմական բլոկը հանդիսացող Սեյմը 1918 թ. ապրիլի 9-ի իր արտակարգ նիստում միաձայն որոշում է ընդունում Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և գերմանա-թուրքական օրիենտացիա ընդունելու մասին։ Սեյմի հակաժողովրդական «...այս որոշումը ընդունվում է ծափահարություններով»[2]։

Դաշնակների ֆրակցիայի մյուս ղեկավարը՝ Ալ. Խատիսյանը 1918 թվականի գարնանը Տրապիզոնում տեղի ունեցած հաշտության բանակցություններների ժամանակ, իր ելույթը նվիրելով Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և թուրքական օրիենտացիա ընդունելու հարցին, հայտարարել է, թե՝ «Քանի որ Կովկասը անջատվել է Ռուսաստանից, հնարավոր է, որ հայերը կընտրեն իրենց համար թուրքական օրիենտացիա»[3]։

Վերոհիշյալ փաստերը վառ կերպով վկայում են այն մասին, որ մենշևիկների, մուսավաթականների և դաշնակների հակաժողովրդական բլոկ հանդիսացող Սեյմը ձգտում էր «...Կովկասը բաժանել Ռուսաստանից և թուրքական պրոտեկտորատ հռչակել»[4]։

Սեյմի այդ դավաճանական քաղաքականությունը խոր գայթ է առաջացնում երկրամասի աշխատավորական լայն շրջաններում։ Այդ առթիվ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքներում և գավառներում բողոքի միտինգներ են տեղի ունենում, որտեղ Սեյմին դատապարտում են Սովետական Ռուսաստանից անջատվելու և գերմանա-թուրքական օրիենտացիա ընդունելու առթիվ, համարելով այդ բռնություն։

Սովետական իշխանությունը, արտահայտելով Անդրկովկասի ժողովուրդների անկեղծ ցանկությունները, իր մի շարք նոտաներում, դատապարտելով Սեյմի դավաճանական այդ քաղաքականությունը, նշում է.

[1] «Մշակ», 1918 թ., № 76։
[2] Նույն տեղը։
[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 11։
[4] Ս տ. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Հոդվածներ և ճառեր, 1953, էջ 344։

«...Թիֆլիսի այսպես կոչված Կովկասյան կառավարությունը մարդկանց մի խումբ է՝ առանց ժողովրդական լայն մասսաների լուրջ աջակցության», միաժամանակ ավելացնում է, թե՝ «Անդրկովկասի անջատումը երբեք չի ճանաչվել Ռուսական Սովետական կառավարության կողմից»[1]։

Դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականությունը սկսվում է մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, իսկ ավելի հետևողականորեն՝ Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական ռևոլյուցիայից հետո։ Այսպես, օրինակ, դեռ 1907 թ. Ժնևում հրավիրված դաշնակների 4-րդ համագումարը ընդունում է հետևյալ որոշումը.

«Միևնույն ատեն, թուրքերու մեջ տարածած անհիմն թյուրիմացություններուն վերջ տալու համար, ժողովը պարտք կհամարի հայտարարել, որ դաշնակցությունը Թուրքիո մեջ ունեցած չէ և չունի անջատական ոչ մեկ ձգտում...»[2]։

Դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականությունը ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվում է դաշնակների 4-րդ համագումարի կողմից ընդունված ծրագրում, որտեղ նշված է. «Թուրքահայաստանը պետք է կազմի Օսմանյան սահմանադրական պետության անբաժան մասը»[3]։

Դաշնակների 4-րդ համագումարից երկու տարի հետո, 1909 թ. հունիսի 13(26)-ին, դաշնակների Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմինը դիմում է Երիտթուրքերի կառավարությանը հետևյալ նամակով. «...Այս երկրի ու պետության վերածննդյան, վերաշինության, ընդհանուր բարօրության, խաղաղության և եղբայրության նվիրված Հ. Հ. Դաշնակցության նպատակը, ուղղությունն ու գործունեությունը այնքան հայտնի են եղած, արժանացած են ընդհանրության համակրության ու Ձեր կուսակցության գնահատմանը»[4]։

Երիտասարդ թուրքերի կառավարության ղեկավարները՝ դաշնակների ավագ եղբայրներ Թալիաթ, Էնվեր և Ջեմալ փաշաները դաշնակների ղեկավարների այդ սիրալիր նամակի առթիվ ուղարկում են հետևյալ պատասխանը.

«Հարգելի եղբայրներ,

Խաղաղության և եղբայրության համար Ձեր կուսակցության

[1] „Документы внешней политики СССР", т. I, М., 1957, стр. 285.
[2] Տե՛ս «Դաշնակների պարտիայի 4-րդ համագումարում հաստատված ծրագիր», Թիֆլիս, 1907, էջ 21։
[3] Նույն տեղը։
[4] «Ազատամարտ», 1909 թ., № 12, էջ 1։

նպատակը և ուղղությունը մեզ բոլորիս հայտնի է... կխնդրենք, ազնիվ եղբայրներ, որ ընդունեք մեր համակրանաց հավաստիքը»[1]։

Այսպիսի սերտ բարեկամական նամակագրություններից հետո դաշնակների և թուրքական կառավարության ղեկավարների միջև կնքվում է հատուկ պայմանագիր, որտեղ նշված է հետևյալը. «Օսմանյան նվիրական հայրենիքը անջատում է և բաժանում է դերծ պահելը երկու կազմակերպության միացած գործունեության նպատակակետը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատեն գործնականապես ցրել հանրային կարծիքի մեջ մնացած այն սուտ զրույցները, թե հայերը անկախության կձգտեն»[2]։

Այնուհետև շարունակում է. «Իթթիհատը և դաշնակցությունը որոշեցին աշխատել ձեռք-ձեռքի տված, վերոհիշյալ հիմնական կետերը իրագործելու համար»[3]։

Գեներալ-մայոր Անդրանիկը, որ դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականության պատճառով 1907 թ. հեռացել էր դաշնակցության պարտիայից, դաշնակների և երիտասարդ թուրքերի մասին հետևյալն է գրել. «...կերուխումներ սարքվեցան «բնկեր» թալիաթներու և «բնկեր» էնվերներու հետ, որոնց առջև բացին (դաշնակցության ղեկավարները—Խ. Բ.) ինչ դաղտնիք որ ունեին»[4]։

Այնուհետև շարունակում է. «Դաշնակցության պերճախոս երեսփոխանները, արդեն քրիստոներից դինվորագրություն ընդունել տալով ապացուցած էին, թե «հավատարիմ օսմանցիներ են... Կ. Պոլիսեն հարձակումի ազդանշան մը տրվեցավ ցարիզմի դեմ։ Դաշնակցության թերթերը կը պոռային «անկցի Ռուսաստանը, կնցցե ազատ հեղափոխական Թուրքիան»»[5]։

Այսպիսին էին դաշնակների և երիտասարդ թուրքերի փոխհարաբերությունները մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը։

Դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականության մասին բազմաթիվ փաստեր են բերել նաև երիտասարդ թուրքերի ղեկավարները։

Այսպես, օրինակ, Ջեմալ-փաշան միաժամանակ խոսելով դաշ-

[1] «Ազատամարտ», 1909 թ., № 12, էջ 1։

[2] Նույն տեղը։

[3] Նույն տեղը։

[4] Գ ե ն ե ր ա լ Ա ն դ ր ա ն ի կ, Հայկական առաձնին հարվածող զորամաս, Պոսթոն, 1921, էջ 227։

[5] Նույն տեղը։

նակների հակառուսական և Թուրքիայի նկատմամբ բարեկամական քաղաքականության մասին, խոստովանում էր. «Դաշնակցության պարտիան, ...ամենից շատ էր մեր նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված և... վախենում էր Հայաստանի նկատմամբ ռուսական լծից»[1]։

Դաշնակների և երիտթուրքերի բարեկամության մասին այդ բնույթի հայտարարություն արել է նաև հայ ժողովրդի մյուս դահիճ Թալիաթ փաշան, 1918 թ. դաշնակների Կ. Պոլսի կոնֆերանսի պատվիրակությանը։ «Դուք,— հայտարարել է Թալիաթ փաշան,—միշտ հավատարիմ եք եղել Թուրքիային և միայն վերջին ժամանակներս, շնորհիվ եվրոպական պետությունների զրպարտությունների, անցաք Թուրքիայի թշնամիների կողմը... Բայց այժմ հանգամանքները բոլորովին փոխվել են և ձեռնարկվելիք միջոցներն էլ ըստ որում պիտի փոխվեն»[2]։

Այսպիսին է եղել դաշնակների դիրքը Թուրքիայի նկատմամբ։ Դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականությունը ավելի է ուժեղանում Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի հաղթանակից հետո, երբ Հայաստանում ծավալվում են բանվորա-դյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները շահագործող դասակարգերի լուծը տապալելու և սովետական կարգեր հաստատելու համար։ Դաշնակցությունը առանց դրսի զինված ուժերի չէր կարող վերջ տալ ռևոլյուցիոն շարժումներին։ Այդ պատճառով էլ դաշնակները, մուսավաթականների և մենշևիկների հետ միասին բլոկ կազմած, իրենց հույսը դնում են գերմանա-թուրքական իմպերիալիստական խմբավորման զինված ուժերի վրա։ Վ. Ի. Լենինը 1918 թ. մայիսի 14-ին Համառուսաստանյան Կենտգործկոմի և Մոսկվայի Սովետի միացյալ նիստում արտաքին քաղաքականության մասին տված իր նշանավոր զեկուցման մեջ դատապարտելով Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների բլոկ հանդիսացող Սեյմի հակաժողովրդական, դավաճանական գործունեությունը, նշում է, որ Անդրկովկասի անկախությունից «...օգտվում է գերմանական իմպերիալիզմը։ Ուստի Գերմանիային և Թուրքիային, որպես ագրեսիվ պետության, հնարավոր էր առաջ շարժվել ու առաջ շարժվել, ոչ մի բանի չպատասխանելով, ոչ մի բանի ուշադրություն չդարձնելով, հայտարարելով՝ մենք

[1] Джемал-Паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923, стр. 209

[2] ՀՍՄՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 13, թ. 1։

կվերցնենք այն, ինչ կկարողանանք վերցնել, մենք չենք խախտում Բրեստի հաշտությունը, որովհետև անդրկովկասյան բանակը այն չի ճանաչում, որովհետև Կովկասը անկախ է։

Ումի՞ց է անկախ Գեղեչկորիի կառավարությունը։ Սովետական հանրապետությունից նա անկախ է, բայց գերմանական իմպերիալիզմից նա մի քիչ կախյալ է, և դա բնական է»[1]։

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները նույնպես, արտահայտելով երկրի աշխատավորական լայն մասսաների շահերն ու ցանկությունները, ժողովրդին ուղղված բազմաթիվ կոչերում դատապարտում են Սեյմի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների, այդ թվում նաև դաշնակների դավաճանական, թուրքասիրական քաղաքականությունը, ցույց տալով, որ այդ քաղաքականությունը կործանիչ հետևանք կունենա Անդրկովկասի ժողովուրդների, հատկապես հայ ժողովրդի համար։ Այդ առթիվ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները 1918 թ. մարտի 16-ին (մարտի 3) ժողովրդին ուղղված կոչում նշում են. «Այս ճակատագրական օրերին, երբ Կովկասի աշխատավոր դասակարգերի վրա կապարի ծանրությամբ իջել է կոշմարը, և Հայաստանի ժողովուրդները ենթակա են բնաջնջման սպառնալիքին, երբ թիկունքի և ճակատի մութ ուժերը դիվային քրքիջ են արձակում, իսկ Անդրկովկասի Սեյմը խաղաղության բանակցություններ է սկսում թուրք բռնապետության հետ և վաճառում է Հայաստանի ժողովրդին թուրքական գերիշխանության, այն վայրկյանին, երբ թշնամին ներս է խուժում լկտիորեն»[2]։

Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, դիմելով Հայաստանի աշխատավորությանը, ցույց են տալիս գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների կողմից Անդրկովկասի վրա հարձակվելու պատճառները և նշում. «Ներկա պատերազմը, ինչ ասել կուզի, որ մի կողմից թյուրքա-գերմանական իմպերիալիզմի դիշատիչ ու ագրեսիվ ցանկությունների և տրամադրությունների քաղաքականության, իսկ մյուս կողմից Անդրկովկասի կառավարության վարած քաղաքականության անմիջական հետևանքն է»[3]։

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները կոչ են անում Հայաստանի աշխատավորությանը՝ ազատագրական պա-

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 27, էջ 462։
[2] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 3։
[3] «Կարմիր դրոշակ», 1918 թ., № 5։

57

տերազմի դրոշակ բարձրացնել գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ։

«Ի՞նչ է անելու այսօր Հայաստանին,—ասված է ժողովրդին ուղղված կոչերից մեկում,—միթե լքելու է նա իր ինքնորոշման դործը։ Հիասթափված պետք է դիրքերից հեռանա՞ նա, եթե ոչ, ապա ի՞նչ է լինելու նրա տակտիկան և ո՞ւմ կողմից է նա սպասելու դրական աջակցություն։ Մեր խորին համոզմունքով Հայաստանցիք էլ գնալու են այն ճանապարհով, ինչով առաջ է շարժվում Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական դեմոկրատիան»[1]։

Այնուհետև շարունակվում է. «Կռիվ, անպայման կռիվ, մինչև վերջին շունչը կռիվ, ընդդեմ թյուրքական բռնակալության ու նրա ագրեսիվ ձգտումների և բոլոր հակահեղափոխական ուժերի դեմ։ Կռիվ հանուն Հայաստանի ժողովուրդների ինքնորոշման, կռիվ հանուն նրանց վերջնական ազատագրման։ Ահա Հայաստանի օրվա լոզունգը»[2]։

Գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ ազատագրական պայքարը ծավալելու համար Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կողմից ժողովրդին ուղղված մի այլ կոչում նշված է. «Մենք ամենայն լրջությամբ և պարտքի խորը հասկացումնքով դիմում ենք Հայաստանի ժողովուրդների ինքնագիտակցությանը և կոչ ենք անում նրանց խոսացնել ճշմարիտ հեղափոխական շարքերը, բռնել ընդհանուր մասսայական ըմբոստացման ուղին։ Ճակատը պիտի ամրանա երկաթի նման»[3]։

Այսպիսով, հակառակ Սովետական Ռուսաստանի և անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների ցանկության, բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների թույլտվությամբ գերմանա-թուրքական զավթիչները ներխուժում են Անդրկովկաս։ «Մենք ամեն կերպ արգելք ենք հանդիսանում անգլիացիների մուտք գործելուն Բաքու,— հայտարարել է սովետական Բաքվի զինվորական կոմիսար Գ. Կորգանովը,— իսկ մենշևիկները և դաշնակները ընդհակառակը թույլ են տալիս թյուրքերին և գերմանացիներին մուտք գործելու Անդրկովկաս»[4]։

Առավել ևս Սեյմի դավաճանական քաղաքականության հետևանքով Կարսը, Բաթումը, Օղուրգեթը հանձնվում են թուրքերին,

[1] «Կարմիր դրոշակ», 1918 թ., № 5։
[2] Նույն տեղը։
[3] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 3։
[4] «Գայքար», 1918 թ. մայիսի 23։

առանց որևէ զենքակ արձակելու։ Բաթումը գրավել են 300 ասքյարներով։ Բաթումում մնացած զույքը հաշվվում է ավելի քան 2 միլիարդ ռուբլի[1]։

Այսպիսի պայմաններում վրացական մենշևիկները, հակառակ ժողովրդի ցանկության, գերմանական իմպերիալիստներին հրավիրում են Վրաստան։ Բացի այդ, «Սեյմը օգնում է Վիլհելմին Հյուսիսային Կովկասը գրավելու համար»[2]։

Վրացական ազգային խորհուրդը 1918 թ. մայիսի 14-ին դիմում է Բաթումիի կոնֆերանսի գերմանական պատվիրակության ղեկավար գեներալ Լոսովին, թե՝ «...վրացական ազգային խորհուրդը ցանկություն է հայտնում և միաժամանակ խնդրում է, որ Վրաստանը միջազգային քաղաքական և պետական հարցերում պաշտպանվի Գերմանիայի կողմից»[3]։

1918 թ. հուլիսի 11-ին երեկոյան ժամը 5-ին Գոլովինսկու պրոսպեկտի վրա (այժմ՝ Ռուսթավելի) տեղի է ունենում մենշևիկյան Վրաստանի և կայզերական Գերմանիայի օկուպացիոն կորպուսի զորամասերի միացյալ զորահանդեսը։ Զորահանդեսին ողջունում են մենշևիկյան կառավարության ղեկավար Ն. Ռամիշվիլին և գրաֆ Շուլենբուրգը։ Ն. Ռամիշվիլին դիմելով գերմանա-վրացական զորամասերին, հայտարարում է, թե խոր կերպով համոզված է, որ «գերմանական և վրացական զորքերը ձեռք-ձեռքի տված կարող են լիակատար կարգ ու կանոն հաստատել երկրում»[4]։

Գերմանական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարների պատվին կազմակերպված բանկետում Ն. Ռամիշվիլին իր կառավարության անունից շնորհակալություն է հայտնում գերմանական կառավարությանն ու հրամանատարությանը, ասելով՝ «Մենք ցանկանում ենք աշխատել և մտածել գերմանացիների նման և հույս ունենք, որ մեր ուսուցիչները շուտով պիտի հպարտանան իրենց աշակերտներով»[5]։

Իսկ թուրքական իմպերիալիստները հարձակվելով Հայաստանի վրա, ձգտում են ոչ միայն զավթել Հայաստանն ու Ադրբեջանը, այլև կենսագործել իրենց պանթուրքական պլանները՝ գրավել

[1] ՀՌԿՊԱ, ֆ. 1318, ց. 1, գ. 619, թ. 13։
[2] «Գրավոր», 1918 թ., № 31։
[3] Габриладзе М. М., Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., Сборник документов и материалов, Тбилиси, 1942, стр. 8.
[4] Նույն տեղը, էջ 40։
[5] ՀՌԿՊԱ, ֆ. 1318, ց. 1, գ. 619, թ. 27։

նաև Դաղստանը, Միջին Ասիան, Աֆղանստանը։ Սուլթանական Թուրքիայի զորքերը Հայաստանի վրայով շարժվելով դեպի սովետական Բաքու, ոչ միայն կողոպտում էին աշխատավորությանը, այլև բնաջնջում խաղաղ աղգաբնակչությանը, հրի ու սրի մատնում քաղաքներն ու գյուղերը։ Թուրքական օկուպանտներն իրենց զավթած շրջաններում թալանում էին ժողովրդական ունեցվածքը և ուղարկում Թուրքիա։ Այսպես, օրինակ, այդ զորքերը «...Ալեքսանդրապոլի շրջանից խլել ու տարել են խոշոր եղջյուրավոր անասուններ 50 հազարից ավելի, ոչխար 100 000 գլուխ, ձի 5 հազարից ավելի։ Տարել են ցորեն երկուս և կես միլիոն փթի չափ, գարի մեկ միլիոն փութ և առհասարակ զանազան մթերքներ... Թալանել և տարել են խանութների ապրանքները—մանուֆակտուրան, երկաթեղենը, երկրագործական գործիքներ ու պարագաներ, կահ-կարասի, գորգեր ու կապերտներ։ Տարել են մեծ քանակությամբ ապակեղեն, թիթեղ՝ նույնիսկ տանիքներից։ Խլված ու յուրացված են տաճկական զինվորների կողմից ահագին կանացի զարդարանքներ՝ ոսկի, արծաթ, բանկարժեք քարեր և դրամներ տասնյակ միլիոնների արժողությամբ...»[1]։

Թուրքական զորամասերը թալանում և Թուրքիա են տեղափոխում ռուսական բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի զորամասերի զենքի, ռազմամթերքի, պարենի ու հանդերձանքի հարուստ պահեստները։ Հենց միայն Ալեքսանդրապոլից (Լենինական) Թուրքիա է ուղարկվել «հսկայական հարստություն, որը ոսկով գնահատված էր մի քանի միլիոն ռուբլի, կազմված թնդանոթներից, գնդացիրներից, հրացաններից, արկերից, փամփուշտներից, հանդերձանքից, հարյուր հազար փութ զանազան տեսակի մթերքներից, որ պատերազմի ժամանակ կենտրոնացվել էր Ալեքսանդրապոլում, որպես Կովկասյան բանակի թիկունքային խոշորագույն բազա»[2]։

Թուրքական օկուպանտները նույն կերպ էին վարվում նաև Հայաստանից իրենց զավթած մյուս շրջաններում. օրինակ՝ Ղարաքիլիսայի շրջանի բոլոր գյուղերը անխտիր կերպով ենթարկվում են անասելի թալանի, կողոպուտի և ավերման։ Շրջանի բոլոր գյուղերից «...քշվել տարվել են խոշոր և մանր եղջյուրավոր անասունները, շատ գյուղերում չեն թողել նույնիսկ հավ և սագ»[3]։ Միայն

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 244, գ. 10, թ. 9—10։
[2] ՀԿԿ կենտկոմին կից Մարքս-Լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 20, գ. 81, թ. 1։
[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 244, գ. 10, թ. 13—16։

Ղարաքիլիսայի շրջանի 26 գյուղերում թուրքական օկուպանտները այրել են 526 տուն, գյուղացիներից գրավել են 125 725 մանր և խոշոր եղջյուրավոր անասուններ, ոչնչացրել 6358 դութան և չուխ, 6030 ֆուրգոն և սայլ, 5686 փեթակ։

Թուրքական օկուպանտները ժողովրդից բռնագրավել են 26 906 փութ պանիր, 527 927 փութ ալյուր, ցորեն և գարի, 462 243 փութ խոտ և դարման, 412 461 փութ կարտոֆիլ և 220 353 փութ այլ մթերքներ։

Բացի այդ, թուրքական օկուպանտները կողոպտել են 75 խանութ, 43 արհեստանոց, 6 կոոպերատիվ, որոնց վնասը կազմել է 463 310 ռուբլի։ Թուրքական օկուպանտները խաղաղ բնակչությունից խլել են 101 336 741 ռուբլի կանխիկ թղթադրամ, 16 201 ռ. քանկարժեք իրեր, 396 626 ռ. տնային իրեր և հագուստեղեն, 3 648 506 ռ. հացահատիկ, 5 979 096 ռ. խոտ և դարման, 3 283 144 ռ. կարտոֆիլ, 2 400 ռ. ծառապտուղ, հարկադիր աշխատանքի է քշվել 23 348 սայլ և մարդ, քանդվել է 25 դպրոց, 25 եկեղեցի և այլն[1]։

Թուրքական զորքերը այդպիսի կողոպուտի են ենթարկում նաև Ջալալ-Օղլու (Ստեփանավան), Ալավերդու և մյուս օկուպացված շրջանները։ Նրանք կողոպտում են և Թուրքիա ուղարկում «...նույնիսկ դռները, պատուհանները, տանիքի թիթեղը, կողպեքներն ու բանալիները և տների զանազան դյուրաշարժ մասեր»[2]։

Թուրքական զավթիչների հետ միասին Հայաստանի աշխատավորությանը կողոպտում են նաև գերմանական զավթիչները, որոնք Վրաստանի հետ օկուպացրել էին նաև Հայաստանի հյուսիսային մասերը։ Օրինակ, գերմանական օկուպանտների կողոպուտը միայն Վորոնցովկա (Կալինինո) գյուղում կազմել է 19 135 ռ.[3]։ Նրանք կողոպտել են նաև Հյուսիսային Հայաստանում իրենց զավթած մյուս գյուղերը, կողոպտել և իրենց երկիրն են փոխադրել Վրաստանի աշխատավորության ունեցվածքը՝ շաքար, թեյ, կաշի, մոմ և այլն։

Թուրքական զավթիչները Հայաստանի աշխատավորությանը կողոպտելուց բացի, մասսայաբար բնաջնջում էին նրանց։ «Արդեն օկուպացիայի առաջին օրերին Բազրիխան և Սվանվերդի գյուղերում հավաքվել էր շրջակա գյուղերի բնակչությունը, այստեղ դրանք բոլորն էլ կոտորվել են և կրակի են տրվել առանց հասակի և սեռի խտրության։ Դրանից հետո ամբողջ գավառից թուրքական իշխանությունը սկսեց հավաքել երիտասարդներին, դեղեցիկ կանանց ու երեխաներին և քշել Թուրքիա»[1]։

Թուրքական զավթիչները այդպես անողոքաբար են վարվել Հայաստանի իրենց գավթած մյուս շրջանների աշխատավորության նկատմամբ։ Միայն Ղարաքիլիսայի շրջանի Ղշլաղ գյուղում սպանել են 200 մարդ, որոնց թվում կային կանայք և երեխաներ։ Համամլի գյուղում սպանել են 250 մարդ, Պարնի գյուղում՝ 150 մարդ, Բզովդալ գյուղում՝ 200-ից ավելի մարդ։ Նույնը կարելի է ասել շրջանի մյուս գյուղերի մասին՝ Նալբանդ, Դարբազ, Հաջիղարա և այլն[2]։

Միայն Ղարաքիլիսայում թուրքական զորքերը ոչնչացրել են 2000 մարդ։ Այսպիսով, Ղարաքիլիսայում և նրա շրջանի գյուղերում, միասին վերցրած, ոչնչացվել է 7000 մարդ։

Թուրքական զորամասերը գազանաբար են վերաբերվում հատկապես հայ և ռուս զինվորների նկատմամբ և մասսայաբար ոչնչացնում են նրանց։ Օրինակ, այն պահին, երբ Բաթումիի կոնֆերանսի աշխատանքները ավարտվում են, և նախապատրաստվում է հաշտության ու «բարեկամության» պայմանագիրը, «թուրքական հրամանատարության կողմից գնդակահարվում են ռուսական կամավորական ջոկատից մի խումբ սպաներ...»[3]։

Բացի այդ, Բաթումիի «հաշտության» պայմանագիրը ստորագրելուց հետո, թուրքական հրամանատարության կարգադրությամբ, փաշան «...հավաքելով 32 սպա, շատ զինվորներ, 18 օրիորդ և մոտ 600 երեխա, գնացել է Մանես կայարանը, որտեղ բոլորին նստեցրել է վագոններում և թուրք սաքյարների ուղեկցությամբ ուղարկել դեպի Սադախլո կայարանը, որտեղ նրանք գլխովին կոտորվել են»[4]։

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ ահեղ վտանգի օրերին Սովետական իշխանությունը հանդես է գալիս գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ՝ Հայաստանի աշխատավորության շահերի

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 244, գ. 10, թ. 13—16։
[2] Նույն տեղը։
[3] Նույն տեղը։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 244, գ. 10, թ. 13—16։
[2] Նույն տեղը։
[3] Նույն տեղը, գ. 53ա, թ. 17։
[4] Նույն տեղը, գ. 609, թ. 20—21։

պաշտպանության դիրքերում։ Սովետական կառավարությունը 1918 թվականի ապրիլի 19-ին դերմանա-թուրքական զավթիչների՝ Հայաստանի տերիտորիան ներխուժելուց հետո գերմանական կառավարությանն ուղղած իր բողոքի նոտայում պահանջում է անհապաղ վերջ տալ թուրքական զորքերի կողմից Հայաստանի աշխատավորության նկատմամբ կատարվող բռնություններին և կոտորածներին։

«Թուրքական բանակը,— ասվում է այդ նոտայում,— շարժվում է դեպի Բաքու, Կարս և Արդահան, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղական բնակչությունը։ Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվությունը ընկնում է Գերմանիայի վրա... Այդ պատճառով էլ Սովետները հավատացած են, որ Ձեր կողմից ձեռք կառնվեն անհրաժեշտ և միայն Ձեզանից կախված միջոցները ներգործելու թուրքական իշխանությունների վրա, նպատակ ունենալով կանխել խաղաղ բնակչության ոչնչացումը»[1]։

Սովետական կառավարությունը միաժամանակ Գերմանիայի Մոսկվայի դեսպան Միրբախի միջոցով լուրջ նախազգուշացնում է գերմանա-թուրքական բլոկին, նշելով՝ «...այլապես ռուսական կառավարությունը հարկադրված կլինի իր կողմից անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել»[2]։

Սակայն Սովետական Ռուսաստանը այդ ժամանակ շրջապատված լինելով իմպերիալիստական գիշատիչ պետություններով և երկրի ներսում նրանց շահերը պաշտպանող հակահեղափոխական ուժերով, հնարավորություն չունենալով կանխելու գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների արշավանքը Հայաստանի և սովետական Բաքվի վրա։ Սովետական կառավարությունը մինչև անգամ համաձայնվում է Բաքվի նավթի հանույթի մի մասը տրամադրել Գերմանիային, եթե վերջինս կանխի թուրքական իմպերիալիստների արշավանքը Բաքվի վրա։ «Իհարկե, մենք կհամաձայնվենք»[3],— նշել է Վ. Ի. Լենինը այդ մասին։

Սակայն գերմանա-թուրքական բլոկը օգտվելով Սովետական Ռուսաստանի համար ստեղծված տնտեսական ու ռազմական արտակարգ ծանր դրությունից, հարձակվում է Հայաստանի և Վրաստանի վրա և շարժվում դեպի սովետական Բաքու, նպատակ ունենալով զավթել Բաքուն, օգտագործել նրա հարուստ նավթային

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 244, գ. 10, թ. 13—16։
[2] Նույն տեղը, գ. 78, թ. 68։
[3] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 27, էջ 669։

ռեսուրսները և միաժամանակ այն բազա դարձնել Սովետական Ռուսաստանի վրա հարձակվելու համար։

Հայաստանը, որը առաջինը ենթարկվեց թուրքական հրոսակախմբերի ասպատակություններին, նրա աշխատավորությունը, հակառակ դաշնակների թուրքասիրական բաղաքականության, կոմունիստական կազմակերպությունների կոչով, ռուսական բանակի զորամասերի մնացորդների հետ միասին ազատագրական պայքարի է ելնում գերմանա-թուրքական օկուպանտների դեմ։

«Ձինվորնե՛ր, Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցությունը,— նշված է Կոմպարտիայի կոչերից մեկում,— կանչում է ձեզ դեպի հեղափոխական սոցիալիստական կռիվ։ Հնչում է արդեն վերջին կռվի ահազանգը»[1]։

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների մեծաթիվ ուժերի դեմ կազմակերպելու և ղեկավարելու գործում խոշոր դեր են կատարում նաև ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատի հայ և ռուս զինվորներն ու սպաները։

«Մենք, կոմունիստներս,— ասվում էր Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կողմից ժողովրդին և զորքին ուղղված կոչերից մեկում,— աշխատավոր զասակարգերի անդավաճան բարեկամներս, որ ճակատի ամրացման հոգսերով ենք տարված... ժողովրդական մասսաներին կոչ ենք անում գունդագունդ արշավել դեպի ճակատ և հետ մղել ավազակախմբերը»[2]։

Այնուհետև կոմունիստական կազմակերպությունները մի առանձին կոչով դիմում են զորքին՝ գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ ազատագրական պայքարի դրոշ բարձրացնելու համար. «Հայաստանի ինքնորոշման համար ռազմի դաշտ նետված զինվորները բնավ չպիտի մոռանան, որ նրանք անխնա կռիվ են մղում սուլթանիզմի դեմ։ Սուլթանական ռեժիմն է այն զազրելի վամպիրը, որ դարերով ծծել է Տաճկաստանի բոլոր ժողովուրդների հյութերը և կրոնական ու ազգային ֆանատիզմով նրանց թշնամացրել իրարու։ Սուլթանիզմը պետք է ջախջախել ընդմիշտ»։ Այնուհետև շարունակվում է. «Կովողներ, եթե կամենում են հաղթել, պետք է լավ ճանաչեն իրենց մահացու թշնամուն և վրիժառու սուրը խրեն նրա կրծքի մեջ։ Սուլթանիզմի դեմ անպարտելի շարքերով արշավանք պիտի սկսեն Տաճկաստանի և Հայաստանի բոլոր կոմունիստները»[3]։

[1] «Կարմիր դրոշակ», 1918 թ., № 9։
[2] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 12։
[3] Նույն տեղը։

«Այս կարմիր նշանաբանով ջախջախիչ հարվածներ կարելի է հասցնել Տաճկական բռնապետությանը»[1]։

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, երկրի աշխատավորությանը կոչ անելով սուլթանական բռնապետության դեմ անհաշտ պայքար մղելու, միաժամանակ առաջ են քաշում հայ և թուրք ժողովուրդների բարեկամության հարցը, հայտարարելով, որ «սուլթանիզմը ջախջախելով, ազատություն պետք է տանեան Տաճկաստանի շահագործվող դասակարգերը»[2]։

Կոմունիստական կազմակերպությունների հայրենասիրական այդ կոչը վերջանում է հետևյալ խոսքերով. «Անխնա, կատաղի կռիվ թուրքական կառավարության դեմ և եղբայրություն թուրք մասսաների հետ— այս ճանապարհով միայն Հայաստանի ժողովուրդները կազատագրվեն ամեն մի բռնությունից...»[3]։

Ներքին ու արտաքին հակահեղափոխության դեմ մղվող այդ հերոսական պայքարում Անդրկովկասի ժողովուրդների ավանգարդում բնթանում էր Բաքվի ռևոլյուցիոն պրոլետարիատը՝ Բաքվի Կոմունայի գլխավորությամբ։ Բաքվի Կոմունան, արտահայտելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ցանկությունները, պայքարում էր երկրամասում սովետական կարգեր հաստատելու և օտար նվաճողներին դուրս վռնդելու համար։ Ամբողջ Անդրկովկասի ժողովուրդը «...մի քանի ամիս է, ինչ սպասում է Բաքվի զորքերին՝ որպես փրկարարների, և մեզ կդիմավորի գրկաբաց»[4],—գրում է Ստ. Շահումյանը 1918 թ. հունիսի 11-ին։

Չնայած թուրքական գլխավոր հրամանատարությունը Մերձավոր Արևելքից իր զինված ուժերի մի զգալի մասը շտապ կերպով տեղափոխում էր Անդրկովկասի ռազմաճակատ՝ Անդրկովկասի, մասնավորապես սովետական Բաքվի գրավումը արագացնելու համար, սակայն գերմանա-թուրքական հրոսակախմբերը հանդիպում են Անդրկովկասի ժողովուրդների, մասնավորապես Հայաստանի աշխատավորության և Բաքվի ռևոլյուցիոն պրոլետարիատի համառ դիմադրությանը։

Անդրկովկասի ժողովուրդների կողմից գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ մղվող այդ հերոսական պայքարի ժամանակ Սովետական իշխանությունը կազմակերպում է օգնություն։ Ազգու-

[1] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 23։
[2] Նույն տեղը։
[3] Նույն տեղը, № 12։
[4] Ստ. Շահումյան, Հոդվածներ և հատներ, էջ 377։

թյունների ժողովրդական կոմիսարների նախագահությամբ, Սովետական Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայաբնակ քաղաքներում ստեղծվում են կամավորական ջոկատներ, որոնք հանդերձավորվում և սպառազինվում են բոլշևիկյան կազմակերպությունների կողմից և ուղարկվում Անդրկովկաս։ Այդ մասին Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատի № 325 դեկրետում նշված է հետևյալը.

«Սույնով հայտնվում է ի գիտություն ռևոլյուցիոն կոմիտեների, շտաբների ու սովետների և սովետական մյուս հիմնարկների, որ հայկական ռևոլյուցիոն կազմակերպություններն իրավունք ունեն ազատ կերպով կազմավորել հայկական կամավորական ջոկատներ և նրանց ֆինանսավորման համար հարկ վերցնել հայկական բուրժուազիայից։

Սովետական նշված հիմնարկները պարտավոր են արգելք չհարուցել դեպի Հայաստան այդ ջոկատների առաջխաղացմանը, որոնք կոչված են պաշտպանելու իրենց հայրենիքը գերմանա-թուրքական բռնակալներից»[1]։

Այսպիսով, Սովետական կառավարության կարգադրությամբ և սովետական տեղական օրգանների ջանքերով բազմաթիվ կամավորական ջոկատներ են ստեղծվում և ուղարկվում Անդրկովկասի ռազմաճակատ՝ գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ։

«Կարմիր օրեր» թերթը «Հայաստանի Կարմիր բատալիոնը» վերնագիրը կրող հոդվածում Սովետական Ռուսաստանից Հայաստան ուղարկված կամավորական ջոկատների մասին հետևյալն է գրում.

«Թիֆլիս եկավ հայկական կարմիր բատալիոնը, որը կմեկնի շուտով Ֆրոնտ։ Նրանց մեջ տիրում է մեծ ոգևորություն պաշտպանելու Հայաստանը Թուրքիայի բռնապետական ոտնձգությունից և միացնելու ազատ Հայաստանը ֆեդերատիվ կապերով ազատ Ռուսաստանի հետ»[2]։

Այդ կամավորական ջոկատները ամբողջովին սպառազինել, հանդերձավորել և ֆինանսավորել են Օդեսայի բոլշևիկյան կազմակերպությունները։ Հայկական կամավորական ջոկատների հետ միասին Հայաստան են գալիս նաև մեծ թվով ռուս կամավորներ։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, Հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի ֆոնդ, ց. 1, գ. 6, թ. 1։
[2] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 14։

Բացի Օդեսայից, այդպիսի կամավորական ջոկատներ գալիս են նաև Ուկրաինայի մյուս քաղաքներից։ «Խարկովից գալիս են դեպի Ֆրոնտ մեկնելու 400 հոգի հայ կամավորներ, որոնցից 200-ին զինել և հագցրել են միայն քաղաքի բոլշևիկները։ Հայերի հետ գալիս են նաև շատ ռուս կամավորներ»[1]։

Այսպիսի կամավորական ջոկատներ Հայաստան են գալիս նաև Ղրիմից, Հյուսիսային Կովկասի զանազան վայրերից, նույնիսկ հեռավոր Սիբիրից։ «Տեղական բոլշևիկները հայտարարել են, որ թյուրքահայերը փոխանակ Ռուսաստանում զորահավաքի ենթարկվելու, անհրաժեշտ է, որ մեկնեն թյուրքական ճակատ պաշտպանելու իրենց ազատագրությունը։ Նույնպիսի վերաբերմունք ցույց են տվել նաև Ղրիմի բոլշևիկները, որոնց ձեռքին է այսօր իշխանությունը»[2]։

«Այս փաստերը,— այնուհետև շարունակում է «Կարմիր օրեր» բոլշևիկյան թերթը,— գալիս են սրտապնդելու Հայաստանի պրոլետարիատին ու չքավոր գյուղացիությանը, որ նրանք իրենց օրհասական կռվում մենակ չեն ու չեն մնալու»[3]։

Ռուսաստանի զանազան մասերից և Ուկրաինայից եկած հայկական և ռուսական վերոհիշյալ կամավորական ջոկատները հանդիսացել են Կարմիր Բանակի առանձին հատվածներ, որոնք 1918 թվականին կռվել են գերմանական օկուպանտների դեմ։ Կարմիր Բանակի հրամանատարությունը կամավորների անվան տակ որոշ զորամասեր է ուղարկում Հայաստան, թուրքական զավթիչների դեմ պայքարելու և նրանց ագրեսիվ պլանները ձախողելու համար։ Այդ մասին Բաքվի Սովետում Անդրկովկասի քաղաքական դրությունը քննելու ժամանակ արձանագրվում է հետևյալը.

«Թիֆլիս եկած ջոկատը, որը կռվել է գերմանացիների դեմ Օդեսայում, եկել է այստեղ հայրենիքը պաշտպանելու ընդդեմ թյուրքերի։ Այդ հանդիսացել է սովետական զորամաս, բայց նա պետք է քողարկվեր այլ լոզունգներով, որպեսզի չկրկնի։ Ռամիշվիլու մինիստրությունը այդ մասին իմանալուց անմիջապես հետո, միջոցներ է ձեռնարկում այդ զորամասը զինաթափելու համար։ Զինաթափումից հետո այդ զորամասը շարժվում է Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ և դրանից հետո մենք տեղեկություն ենք ստանում, որ

[1] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 10։
[2] Նույն տեղը, № 6։
[3] Նույն տեղը։

նրանք այնտեղ նորից սպառազինվել են, իրենց շուրջը համախմբելով հայերին»[1]։ Այնուհետև շարունակվում է. «Այժմ մենք կարող ենք ենթադրել, որ մինչև 30 հազար զինված հայ գյուղացիներ մենք ունենք մեր կողմում, նրանցից 20 հազարը ներկայացնում է կազմակերպված կորիզը, բացի դրանից գյուղացիները ունեն սեփական զենքեր, որոնք պետք է մարտնչեն մինչև արյան վերջին կաթիլը»[2]։

Հայաստանի վրա հարձակվող թուրքական զորքերի դեմ մղվող մարտերում խոշոր նշանակություն են ունեցել Ղարաքիլիսայի և Սարդարաբադի ժողովրդական ճակատամարտերը։ «Սարդարաբադի ժողովրդական ճակատամարտի ժամանակ հայ ժողովուրդը հերոսական հաղթանակ է տանում Շենքի փաշայի 30 000-անոց բանակի դեմ և լուրջ կորուստներ պատճառում նրան»[3]։ Այդ ճակատամարտի ընթացքում «Երևանի ազգաբնակչությունը զոհարերում է ամեն ինչ։ Ամբողջ քաղաքը հայց է թխում զորքի համար»[4]։ Ճակատամարտի հետևանքով ձախողվում են թուրքական հրամանատարության պլանները, որոնց համաձայն թուրքական զորքերը պետք է գրավեին Երևանն ու Էջմիածինը, փակեին Մարքարայի կամուրջը և հաշվեհարդար տեսնեին Սուրմալուի զավառի հայ աշխատավորության հետ։ Թուրքական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում հայ ժողովուրդը այդպիսի խոշոր հաղթանակ է տանում նաև Ղարաքիլիսայի ժողովրդական ճակատամարտի ժամանակ (1918 թ. մայիսի 25—28), թուրքական բանակին պատճառելով հսկայական նյութական և մարդկային կորուստներ։ Անգամ «Մշակ» թերթը, բարձր գնահատելով Ղարաքիլիսայի ժողովրդական ճակատամարտի խոշոր նշանակությունը, գրում է՝ «Ղարաքիլիսայի և նրա շրջակա գյուղացիները իմանալով, որ օսմանցիները Համամլուից կամենում են գրոհ տալ դեպի Ղարաքիլիսա, բոլորը մի մարդու նման ոտքի են կանգնում և որոշում են մեռնել, անձնատուր չլինել։ Փոքրաթիվ հայ զինվորները, միացած տեղացիների հետ, ամեն միջոց ձեռք են առնում թշնամու առաջը կտրելու։ Զորամասերի մեջ մտնում են նույնիսկ ծերերը, հասակավոր մարդիկ ու պատանիները»[5]։

[1] „Известия Совета рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов Бакинского района", 1918 г., № 112.
[2] Նույն տեղը։
[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 132, թ. 490—491։
[4] «Մշակ», 1918 թ., № 97։
[5] Նույն տեղը, № 104։

Այնուհետև շարունակում է. «Տրամադրություններն այնքան բարձր են լինում, որ մարտիկները երգով են գնում դեպի կռվի դաշտը... Թուրքերը ունենում են թնդանոթներ և 10 000-ից ավելի ուժ, հայերի ուժը հազիվ հասնում է 5600-ի»[1]:

Թուրքական զորքերի դեմ մղվող այդ անհավասար հերոսական մարտերի ժամանակ օգնության են գալիս նաև Դիլիջանի ու Ղազախի շրջանի աշխատավորները: «Դիլիջանում զորքերն ու ժողովուրդը պատրաստակամություն են հայտնում կռվել և պաշտպանել իրենց իրավունքները: Ղազախում ծեր զինվորները ու գյուղացիները անդամ զորամաս են կազմում և պատրաստվում են կռվելու»[2]:

Թուրքական օկուպանտների դեմ մղվող այդ հերոսական մարտերին հայ ժողովրդի հետ միասին ակտիվ կերպով մասնակցում են նաև «...ռուսական կամավորական ջոկատը»[3] և ռուսական բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի 4-րդ գունդը, որը մինչ այդ Պարսկաստանի հյուսիսային մասերում թուրքական զորքերի դեմ մղվող մարտերում բազմիցս փայլուն հաղթանակներ էր տարել:

Այսպիսով, Հայաստանի փրկության համար դերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ մղվող այդ հերոսական և օրհասական կռիվների ժամանակ Հայաստանի աշխատավորության հետ միասին մարտնչում են նաև ռուս զինվորները, սպաներն ու բանվորները:

Թուրքական զորքերի դեմ մղվող այդ հերոսական մարտերի ընթացքում հայերի և ռուսների սերտ համագործակցության մասին վառ օրինակ կարող է հանդիսանալ Ալեքսանդրապոլի դեպոյի մեքենավար Վինոգրադովի սխրագործությունը: Թուրքական հրամանատարությունը 1918 թ. մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո կարգադրում է մեքենավար Վինոգրադովին՝ թուրքական զորքերին Ալեքսանդրապոլից տեղափոխել Երևան, նախապատրաստելով հարձակումը Երևանի վրա, սակայն Վինոգրադովը վճռականորեն մերժում է այդ կարգադրությունը: Միայն թուրքական հրամանատարության սպառնալիքի տակ նա համաձայնվում է թուրքական զորքերին տեղափոխել Երևան: Սակայն նախօրոք մտածում է զոհել իր անձը, խորտակել գնացքը և այդ ճանապարհով կանխել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան: Մեքենավար Վինոգրադովը և իր ընկերները Ալեքսանդրապոլից դեպի Երևան տանող գծի վրա, Ալեքսանդրապոլից 8 կիլոմետր հեռավորության վրա, խորտակում են երկու գնացք թուրքական զորքերով[4]: Այդ ժամանակ հերոսաբար զոհվում է նաև ինքը՝ մեքենավար Վինոգրադովը: «Ոչ ոք չի ազատվել խորտակումից, ինքը Վինոգրադովը նույնպես մեռել է»[2],—գրում է «Մշակ» թերթը:

Հայաստանի աշխատավորության մղած այդ հերոսական մարտերի մասին անգամ հարկադրված է եղել խոստովանել դերմանա-թուրքական բանակի հրամանատարությունը: Այսպես, օրինակ, թուրքական բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի դյխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշան Բաթումիի «խաղաղության և բարեկամության» կոնֆերանսի ժամանակ Ղարաբլիխայի և Սարդարապատի ժողովրդական ճակատամարտերի մասին խոստովանել է, որ «...հայ զինվորները կռվել են հերոսաբար»[3]:

Այնուհետև Վեհիբ-փաշան հայտարարել է, թե՝ «թուրքերի կորուստները ավելի խոշոր են եղել»[4]: Ղարաքլիխայի կռիվների ժամանակ թուրքական բանակը կորցրել է ավելի քան 1500 զինվոր ու սպա:

Այսպիսով, միայն հայկական ուժերը բավական էին ոչ միայն կանխելու թուրքական հրոսակախմբերի մուտքը Հայաստան, այլ նաև ջախջախելու և ետ շպրտելու նրանց: Սակայն հայ ժողովրդի այդ հերոսական, ազատագրական պայքարը վերջանում է անհաջողությամբ: Գերմանա-թուրքական օկուպանտներին հաջողվում է օկուպացնել Անդրկովկասը, Սեյմում նստած բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների դավաճանության, թուրքասիրական քաղաքականության հետևանքով:

Ստ. Շահումյանը 1918 թ. մայիսի 29-ին «Սեյմի քաղաքականության և Անդրկովկասի դրության մասին» ճառում դատապարտելով Սեյմի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների, ներառյալ նաև դաշնակների դավաճանական քաղաքականությունը, նշել է. «Այն կրիտիկական դրությունը, որի մեջ դրվել են հայ մասսաները, դրդում է հայ գյուղացիներին զենքը ձեռքին դուրս գալ ու

[1] «Մշակ», 1918 թ., № 104:
[2] Նույն տեղը, № 97:
[3] А л. Ставровский, Закавказье после Октября, М.—Л., 1925, стр. 59.

[1] «Մշակ», 1918 թ., № 104:
[2] Նույն տեղը:
[3] Նույն տեղը, № 103:
[4] Նույն տեղը:

տապալել իրենց անամոթ ղեկավարներին՝ դաշնակցականներին, որոնք խայտառակ կերպով դավաճանել են նրանց»[1]։

Այնուհետև շարունակում է. «Նրանց ձեռքին (դաշնակների— Խ. Բ.) կար մոտ 30 000 հայ ճակատային զինվոր։ Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործել։ Ես էլ չեմ խոսում զինված գյուղացիության հսկայական մասսաների մասին, որը մենակ կարող էր հաշիվ տեսնել թե թուրքերի և թե Անդրկովկասի բոլոր կոնտրռևոլյուցիոն ուժերի հետ։ Եթե հայ գյուղացիների գլուխ անցած լիներին ոչ թե Չխենկելիից ու Ժորդանիայից ոչնչով չտարբերվող դավաճաններ, այլ իսկական ռևոլյուցիոներներ, ապա ժողովուրդը նման խայտառակ վիճակի չէր հասնի»[2]։

Թուրքական հրոսակախմբերի այդ հաջողությունների գործում զգալի դեր են խաղացել նաև Վրաստանում գտնվող գերմանական օկուպացիոն զորքերը, որոնք օկուպացրել էին նաև Հայաստանի հյուսիսային շրջանները։

Երբ թուրքական զորքերը գրավում են Ալեքսանդրապոլը և համառ մարտերով շարժվում դեպի Ղարաքիլիսա, նույն ժամանակամիջոցում, «հունիսի 18—19-ին գերմանական զորքերը մարտեր են մղել տեղական բնակչության հետ... և հասել են Քոլագերան՝ Թիֆլիսի երկաթուղի, որով թուրքերն անցել են Ղազախ։ Քոլագերանում կանգնած են զրահապատ գնացքներ՝ գերմանական զրոշակներով։ Գերմանական սպաները նկել են Դսեղ գյուղը...»[3]։

Ղարաքիլիսայի ժողովրդական ճակատամարտի ժամանակ գերմանական օկուպացիոն կորպուսի առանձին ջոկատներ Վրաստանից Սադախլո կայարանով շարժվում են դեպի Ղարաքիլիսա՝ թուրքական զորքերին ծգնության, որպեսզի վերջիններս արագացնեն Ղարաքիլիսայի գրավումը և ապահով կերպով երկաթուղով շարժվեն դեպի Բաքու։ Այսպես, 1918 թ. մայիսի 28-ին Թիֆլիսից Ղարաքիլիսա է գալիս գերմանական կորպուսի մի սպա՝ 12 զինվորով, իսկ գերմանական զինվորների 40 հոգուց բաղկացած մի այլ ջոկատ, մի այլ սպայի գլխավորությամբ, այցելում է Սանահին կայարանը, որպեսզի ապահովի թուրքական զորքերի անվտանգ առաջխաղացումը երկաթուղով դեպի սովետական Բաքու։

Սարդարաբադի և Ղարաքիլիսայի ժողովրդական ճակատամարտից հետո թուրքական կառավարությունը Հայաստանի նկատ-

[1] Ա. Շահումյան, Հոդվածներ և ճառեր, էջ 363։
[2] Նույն տեղը։
[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 382, թ. 10։

մամբ նախօրոք մշակված ռազմա-սարատեգիական պլանները վերանայում և փոփոխում է։ Թուրքական իմպերիալիստները հարձակվելով Հայաստանի վրա, ձգտում էին իրականացնել իրենց պանիսլամական պլանները։ Թուրքական նվաճողների պանիսլամական պլանների մասին գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Լյուդենդորֆը իր հուշերում գրում է.

«Թուրքերը փետրվարի վերջում սկսեցին իրենց արշավանքը Հայաստանի վրա... Սակայն էնվերը և թուրքական կառավարությունը ավելի շատ մտածում էին իրենց պանիսլամական պլանների մասին Կովկասում, քան թե Անգլիայի դեմ պատերազմելու մասին»[1]։

Սակայն Ղարաքիլիսայի և, մասնավորապես, Սարդարաբադի ճակատամարտերից հետո, երբ թուրքական զորքերը ջախջախվում և սկսում են նահանջել դեպի Ալեքսանդրապոլ, թուրքական կառավարությունը հաշվի է առնում այն հանգամանքը, որ ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը Հայաստանում կարող է լուրջ դժվարություններ ստեղծել գերմանա-թուրքական հրամանատարության պլանների կենսագործման համար, և կձախողվի Բաքվի ժամանակին գրավումն ու վառելիքի ձեռք բերումը։ Գերմանական բանակը Արևմտյան ռազմաճակատում և թուրքական բանակը Մերձավոր Արևելքում Պաղեստինի և Միջագետքի ռազմաճակատներում հսկայական կորուստներ էին կրել և չէին կարող նոր ռազմական ուժեր փոխադրել Հայաստան։

«Օգոստոսի 8-ը,— գրում է Լյուդենդորֆը,— ամենաս օրն էր գերմանական բանակի համար, համաշխարհային պատերազմի պատմության մեջ»[2]։

Թուրքական բանակի համար այդպիսի դժվարություններ են ստեղծվում նաև Մերձավոր Արևելքում։ Վրաստանի գերմանական օկուպացիոն զորքերի գլխավոր հրամանատար ֆոն Կրեսը այդ մասին հետևյալն է հայտարարել. «Թուրքերը այժմ այնքան են մտահոգված անգլիական ռազմաճակատով, որ չեն կարող որևէ ռազմական ուժ կենտրոնացնել Հայաստանում. իսկ նրանք լավ գիտեին, որ հայերի վրա հարձակվելու դեպքում ոչ թե որևէ ուժ, այլև շատ և շատ ուժեր են պետք հայկական ճակատի համար»[3]։

[1] Э. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. II, М., 1924, էջ 189, 337։
[2] Նույն տեղը։
[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 67, թ. 33։

Այսպիսի պայմաններում Հայաստանը գրավելու հարցում Թուրքական կառավարության կազմում առաջանում են լուրջ տարաձայնություններ: Կառավարության անդամների մի մասը պահանջում է կենսագործել հայերին բնաջնջելու պլանը, գրավել ամբողջ Հայաստանը, հաշվեհարդար տեսնել հայերի նկատմամբ, որից հետո արշավել դեպի Բաքու՝ իրենց պանիսլամական պլանները կենսագործելու համար: Կառավարության անդամների մյուս մասը պահանջում է Սարգարաբադի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերից հետո ժամանակավորապես հետաձգել Հայաստանի մյուս շրջանների գրավումը, հաշվի առնելով, որ դրա համար լրացուցիչ զինված ուժեր են հարկավոր, Հայաստանին տալ ինքնավարություն, դրանով ապահովելով Թուրքական բանակի թիկունքը, անարգել կերպով արշավել Բաքվի վրա, Բաքուն գրավելուց հետո միայն կազմակերպել Հայաստանի մյուս մասերի գրավումը և հայերի բնաջնջումը: Այդ մասին Թուրքական Արևելյան բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ-փաշան հետևյալն է հայտարարել. «Մենք հայերին պետք է տանենք մեր հետևից մինչև այն ժամանակ, քանի որ մեզ համար զինվորներ են հարկավոր ռազմաճակատի համար, իսկ հետո քրդերի օգնությամբ կոտրենք նրանց շնչառուկը լինել այն մեջտեղում, որտեղ նրանք նստած են»[1]:

Թուրքիայի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, միաժամանակ Թուրքիայի դիկտատոր Էնվեր փաշան (1881—1922) 1918 թ. հունիսի 13-ին Կ. Պոլսի կոնֆերանսի ժամանակ դաշնակների կառավարության պատվիրակությանը այդ մասին հայտարարում է հետևյալը. «Տաճիկ մինիստրները երկու շաբաթ մտածում էին՝ ստեղծե՞լ արդյոք Հայաստան, թե՞ ոչ և ի վերջո որոշեցին ստեղծել, որովհետև այդպես ավելի ձեռնտու էր թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար»[2]:

Հայ ժողովրդի դահիճ Էնվեր փաշան մի այլ առիթով Կ. Պոլսի կոնֆերանսի դաշնակների պատվիրակության ղեկավար Ալ. Թոսիայանին հայտարարում է, թե՝ «Ես լուծեցի դժվարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, զոհացում տալու համար հայերու ազգային պահանջին»[3]:

Ահա այսպիսի նպատակով է, որ օսմանյան կառավարությունը

[1] ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, գ. 535, թ. 503:
[2] «Ձանգ», 1918 թ., № 58 (74):
[3] Նույն տեղը:

Բաթումիի կոնֆերանսում համաձայնվում է ստեղծել «անկախ Հայաստան», որը փաստորեն դառնում է Օսմանյան կայսրության դավառներից մեկը, մինչդեռ հայ ժողովուրդը, որը իր հայրենիքի տերն էր, հակառակ դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականության, Հայաստանի լեռներում և ձորերում արյուն էր թափում գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ մղվող անհավասար մարտերում, միաժամանակ թշնամուն պատճառելով նյութական և մարդկային հսկայական կորուստներ:

Այդ մասին բազմիցս հարկադրաբար խոստովանել է թե՛ թուրքական բանակի, թե՛ գերմանական զոլված բանակի հրամանատարությունը: Այսպես, օրինակ, գերմանական բանակի գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը 1913—1918 թթ. եղել է գերմանական ռազմական միսիայի պետը Թուրքիայում և միաժամանակ ղեկավարել է Թուրքական բանակի ռազմական գործողությունները, հայտարարել է, թե Թուրքական բանակի պարտությունը Պաղեստինի ռազմաճակատում բացատրվում է նրանով, որ թուրքական հրամանատարությունը իր հիմնական ուժերը Մերձավոր Արևելքից տեղափոխեց Անդրկովկաս՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի ռազմաճակատները:

Այսպիսով, Թուրքական հրամանատարության ավանտյուրան Հայաստանի վրայով դեպի պրոլետարական Բաքուն, պատճառ է դառնում Մերձավոր Արևելքում Թուրքական բանակի պարտության: Գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Լյուդենդորֆը Արևմտյան ռազմաճակատում գերմանական բանակների պարտությունը 1918 թ. ամռանը և աշնանը բացատրում է նրանով, որ Թուրքական բանակը չկարողացավ ժամանակին գրավել Բաքուն. «Արևմտյան ռազմաճակատում գերմանական բանակի պարտության գլխավոր պատճառը վառելիքի պակասությունն էր, որովհետև Թուրքերը ժամանակին չկարողացան գրավել Բաքուն»[1]:

Այսպիսով, հայ ժողովուրդը, որը մի քանի ամիս շարունակ մարտնչում էր գերմանա-թուրքական զորքերը դեմ, ձախողեց Բաքուն շատ կարճ ժամանակամիջոցում գրավելու և նավթային հարուստ ռեսուրսներն օգտագործելու նրանց պլանները:

Կայզերական Գերմանիայի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, ֆելդմարշալ Պաուլ ֆոն Հինդենբուրգը (1847—1934 թթ.) իր զայրույթը հայտնելով հայ ժողովրդի կողմից գերմանա-թուր-

[1] Э. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. II, М., 1924, стр. 189.

քական զավթիչների դեմ մղված հերոսական մարտերի ամբիվ, իր հուշերում գրում է. Կովկասյան ռազմաճակատում «...ռուսական ուժերը խարուսիկ էին, զորքերի մի մասը միանգամայն անկանոն վիճակում, դրա համար էլ թուրքերի արշավանքը հանդիպում է հայկական բանդիտական գնդերի դիմադրությանը, որն անհամեմատ ավելի դժվար էր վերացնել»[1]։

Այսպիսի պայմաններում, երբ Հայաստանի աշխատավորությունը Արարատյան դաշտավայրում և Լոռվա լեռներում ու ձորերում իր ազատության ու անկախության համար հերոսաբար մարտնչում էր թուրքական ու գերմանական զավթիչների դեմ, դաշնակների պարտիայի ղեկավարները, վրացական մենշևիկների և մուսավաթականների ղեկավարների հետ միասին, Անդրկովկասյան կոմիսարիատում (այնուհետև՝ Սեյմ) հետևողականորեն շարունակում էին «...իրենց պրովոկացիոն, հակառևոլյուցիոն տակտիկան»[2]։ Իսկ դաշնակների, մուսավաթականների և մենշևիկների պատվիրակությունները սկզբում Տրապիզոնի (1918 թ. մարտի 12-ից մինչև ապրիլի 14-ը), այնուհետև Բաթումիի կոնֆերանսներում (մայիսի 11-ից հունիսի 4-ը) բանակցություններ էին կազմակերպում գերմանա-թուրքական պատվիրակությունների հետ, որտեղ բարեկամական և գովասանական ճառեր էին փոխանակում, միաժամանակ խոսում Անդրկովկասը գերմանա-թուրքական իմպերիալիստական բլոկին ենթարկելու պայմանների մասին, որպեսզի գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների սվինների օգնությամբ ճնշեն բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները երկրամասում, տապալեն Սովետական իշխանությունը Բաքվում և ամրապնդեն իրենց տիրապետությունը։

Այսպիսով, Անդրկովկասի Սեյմը «...թուրքական զորքերի օգնությամբ գնաց բոլշևիկների դեմ»[3]։ Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Նարաթ» թերթը ևս, մերկացնելով գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների և Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների հետադիմական բլոկի հակաժողովրդական գործունեությունը, գրում է. «Այն բանից հետո, երբ մեզ անջատեցին Ռուսաստանի բանվոր դասակարգից, Անդրկովկասը դառնում է բոլոր իմպերիալիստական տերությունների զավթողական օբյեկտ. վրացական մենշևիկները մի կողմից, Ադրբեջանի բեգերը և խաները մյուս կողմից, հայկական բուրժուազիայի շահերը արտահայտող դաշնակները երրորդ կողմից նպաստավոր հող են ստեղծում այդ զավթողական քաղաքականության համար»[1]։

Թուրքական պատվիրակությունն օգտվելով Անդրկովկասի Սեյմի հակաժողովրդական և հակասովետական քաղաքականությունից, Բաթումիի «խաղաղության և բարեկամության» կոնֆերանսում պահանջում է Նախիջևանի գավառը (բացի Օրդուբադից և նրան կից մի աննշան շերտից), Շարուր-Դարալագյազի գավառի կեսը, Երևանի գավառի կեսը (Երևան քաղաքը մնում է Ադրբեջանին), ամբողջ Սուրմալուի գավառը, գրեթե ամբողջ Էջմիածին գավառը Էջմիածին քաղաքով, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը Ալեքսանդրապոլ քաղաքով և Ախալքալաքի ու Ախալցխայի ամբողջ գավառները։ Միաժամանակ թուրքական պատվիրակությունը պահանջում է թույլ տալ իր զորքերը անարգել կերպով փոխադրել Կովկասի բոլոր երկաթուղիներով[2]։

«Սուլթանի ոճրագործ կառավարությունը,— գրում է «Կարմիր օրեր» թերթը,— թև առած այն բանից, որ Անդրկովկասի հակահեղափոխությունը գերադասում է տաճկական տիրապետությունը բանվորա-գյուղացիական հեղափոխությունից, օրավուր ավելի հանդուգն և լկիրշ է դառնում բանակցությունների ընթացքում»[3]։

Բաթումիի կոնֆերանսի աշխատանքները ավարտվելու նախօրյակին, մայիսի 26—28-ին, գերմանա-թուրքական պատվիրակությանը հաջողվում է քայքայել բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների բլոկ հանդիսացող Սեյմը, որից հետո գերմանա-թուրքական բլոկի պատվիրակության կողմից ստեղծվում են առանձին բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարություններ։

Սեյմը լուծարքի ենթարկելու, Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարություններ ստեղծելու մասին Սեյմը ընդունում է հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով, որ հաշտության ու պատերազմի հարցի նկատմամբ երևան եկան արմատական տարաձայնություններ... ուստի անհնարին է հանդես բերել մի հեղինակավոր իշխանություն, որպեսզի խոսե Անդրկովկասի և նրա անկախության անունից, Սեյմը վկայում է, որ Անդրկովկասը իրապես կազմալուծված է և հրա-

[1] „Воспоминания Гинденбурга", Петроград, 1922, стр. 104.
[2] „Кавказский рабочий", 10 января 1918 г.
[3] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 27, էջ 460։

[1] „К XXX годовщине злодейского убийства 26 Бакинских комиссаров агентами английского империализма", Баку, стр. 274.
[2] «Մշակ», 1918 թ., № 98։
[3] «Կարմիր օրեր», 1918 թ., № 14։

ժարվում է լիազորությունից»[1], որից հետո գերմանա-թուրքական բլոկին հաջողվում է «հաշտության և բարեկամության» պայմանագիր ստորագրել Անդրկովկասի նորաստեղծ բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների հետ՝ Բաթումիի կոնֆերանսում, 1918 թ. հունիսին։

Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագրի ստորագրմանը սուլթանական Թուրքիայի կողմից մասնակցել են արդարադատության մինիստր և պետական խորհրդի նախագահ Խալիլ-բեյը, Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ-փաշան և այլ անձինք։

Դաշնակների կողմից մասնակցել են Ալ. Խատիսյանը (պատվիրակության ղեկավար), Ռ. Քաջազնունին (պատվիրակության անդամ), Միքայել Բաբաջանյանը և այլ անձինք։

Բաթումիի պայմանագրի 1-ին հոդվածում նշված է, որ «Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայկական հանրապետության կառավարության միջև հաստատվում են հաշտություն ու մշտական բարեկամություն»[2]։

Պայմանագրի 2-րդ հոդվածը վերաբերում է երկու «բարեկամ» պետությունների պետական սահմաններին, որի համաձայն դաշնակցական Հայաստանից մի շարք գավառներ անցնում են «բարեկամ» Օսմանյան կայսրությանը, որից հետո Հայաստանին մնում է ընդամենը 9000 քառ. կմ տարածություն՝ 6 կմ երկաթուղով և 324 285 բնակիչով[3]։

Պայմանագրի 4-րդ հոդվածը վերաբերում է թուրքական կառավարության կողմից ցույց տրվելիք օգնությանը՝ Հայաստանի ներսում «կարգ ու կանոն» պաշտպանելու համար, որտեղ նշված է. «Օսմանյան կայսերական կառավարությունը պարտավորվում է զենքի ուժով օգնություն ցույց տալ Հայկական հանրապետության կառավարությանը այն դեպքում, եթե վերջինս այդ օգնությունը կխնդրի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար»[4]։

Այսպիսով, Բաթումիի պայմանագրի 4-րդ հոդվածով դաշնակները Թուրքիայի հետ համաձայնության են գալիս միացյալ ուժերով Հայաստանում բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները ճնշելու համար, եթե դաշնակների կառավարությունը ի վիճակի չլիներ սեփական ուժերով կատարել այդ։

Պայմանագրի 5-րդ հոդվածում նշված է. «Հայկական հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չլինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և՝ զինաթափել և ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»[1]։

Պայմանագրի 5-րդ կետը վերաբերում է հայկական զինվորական այն ջոկատներին, գլխավորապես հայկական հարվածող բրիգադային, որը դատապարտում է դաշնակների դավաճանական և թուրքասիրական քաղաքականությունը։

Գեներալ-մայոր Անդրանիկը դատապարտում է Բաթումիի այս ստորացուցիչ պայմանագիրը և հայտարարում. «Վեց հարյուր տարվան ստրկության շղթան դարձյալ ձեր վիզն ու ոտքը կանցնենք ձեր ձեռքով։ Չեմ կրնար այս պայմաններուն հանդուրժել, մոռանալով մեր երեսուն տարվան զոհերը և մեկ միլիոն նահատակները»[2]։

Պայմանագրի 11-րդ հոդվածում դաշնակցական կառավարությունը պարտավորություն է վերցնում բոլոր ջանքերը գործադրել հայկական զինված ուժերը Բաքվից դուրս բերելու և Բաքվի գրավումը թուրքերի կողմից արագացնելու համար։ Այդ մասին Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագրում նշված է հետևյալը. «Հայկական հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը»[3]։

Այսպիսով, դաշնակների հակառևոլյուցիոն պարտիան պատասխանատու պարտավորություն է ստանձնում սուլթանական Թուրքիայի առաջ՝ «թուրքական զորքերին աջակցություն ցույց տալ Բաքուն բոլշևիկներից «մաքրելու» համար։ Մինչդեռ թուրքական հրամանատարությունը ձգտում էր «նախ և առաջ հայկական զորամասերը դուրս բերել Բաքվից և զինաթափել, որպեսզի հնշտ կերպով հաշվեհարդար կատարեր նրանց և Անդրկովկասի մյուս մասերի հայերի հետ»[4]։

---

1 «Մշակ», 1918 թ., № 97։
2 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 99—100։
3 Տե՛ս նույն տեղը, գ. 30, թ. 13։
4 Նույն տեղը, գ. 11, թ. 99—100։

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 99—100։
2 Գ ե ն ե ր ա լ Ա ն դ ր ա ն ի կ, Հայկական առանձին հարվածող զորամաս, Պոսթոն, 1921, էջ 236։
3 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 96—98։
4 «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ, 1918 թ., № 3, էջ 14։

Բաթումիի «բարեկամական» պայմանագրի վերջին և 14-րդ կետը վերաբերում է պայմանագրի վերջնական վավերացման ժամկետին, որտեղ նշված է. «Սույն պայմանագիրը կվավերացվի և վավերացված օրինակների փոխանակումը կկատարվի Կոնստանդնուպոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի վաղ, եթե դա հնարավոր կլինի։ Այն ուժի մեջ կմտնի այդ փոխանակման օրից»[1]։

Այսպիսին էր Բաթումիի պայմանագրի կողոպտիչ բնույթը, որը ոչ միայն հակասում էր հայ ժողովրդի անմիջական շահերին, այլ նաև Սովետական Ռուսաստանի շահերին։

Բաթումիի պայմանագրով «ծովից-ծով» առասպելական Հայաստանի փոխարեն ստեղծվում էր Թզուկ մի Հայաստան, որը փաստորեն հանդիսանում էր սուլթանական Թուրքիայի մի փոքրիկ գավառը, իսկ դաշնակների կառավարության ղեկավարները դառնում էին Թալիաթի, Էնվերի և Ջեմալի հյուծ սպասավորները։

Բաթումիի պայմանագրից հետո դաշնակների և Թուրքիայի բարեկամությունն ու համագործակցությունն ավելի է ամրապնդվում։ Դաշնակցության պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը Թիֆլիսում, Ազգային խորհրդի նիստում հայտարարել է. «...Թուրքերը զարդացած և ճենթլմեն մարդիկ են և Թուրքիո հայերը չեն կրցած անոնց հետ վարվելակերպ ունենալ»[2]։

Այսպիսով, պ. Խատիսյանն ու նրա համախոհները Թուրք փաշաներին դուր գալու համար արդարացնում են նրանց կողմից կատարված այն սոսկալի ոճիրները, որոնք գործադրվել են հայ ժողովրդի նկատմամբ։

Բաթումիի այդ կողոպտիչ պայմանագիրը ստորագրվելուց անմիջապես հետո դաշնակցության պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը, իր կառավարության անունից շնորհակալություն հայտնելով Թուրքական պատվիրակությանը, հայտարարում է. «Այս փառավոր օրը հանդիսանում է նշանավոր տարեթիվ հայ ժողովրդի պատմության մեջ»[3]։ Իսկ Թուրքական պատվիրակության անդամ Վեհիբ-փաշան իր պատասխան ճառում ասում է՝ «Հայկական պետությունը մենք համարում ենք մեր «երեխան»»[4]։

Մայիսի 28-ին, Հայաստանը գերմանա-թուրքական բլոկի կողմից «անկախ» ճանաչվելուց հետո, դաշնակների կառավարությունը դեռ Երևան չտեղափոխված, Թիֆլիսից հեռագրում է Կ. Պոլիս և ողջունում սուլթանին, այդ առթիվ նշելով. «Ձերդ գերազանցություն. Անդրկովկասի ռեսպուբլիկան քայքայվելուց հետո, Կովկասի հայկական ազգային խորհուրդը մայիսի 28-ի իր նիստում որոշեց Հայաստանը հայտարարել անկախ պետություն... Հայաստանի ռեսպուբլիկայի կառավարությունը պատիվ ունի այդ մասին հաղորդելու Ձերդ գերազանցությանը, ընդունեք մեր խորին հարգանքը։

Հայկական ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյան։

Հայկական ռեսպուբլիկայի նախագահ Ռ. Քաջազնունի։

Արտաքին գործերի մինիստր Ալ. Խատիսյան»[1]։

Դաշնակների նորաստեղծ կառավարությունը այսպիսի բռավանդակությամբ ողջույնի հեռագիր է ուղարկում նաև գերմանական և բուլղարական կառավարություններին։ Այսպիսի պայմաններում էլ դաշնակների կառավարությունը Թուրքական բանակի զինվորների պաշտպանությամբ Թիֆլիսից տեղափոխվում է Երևան։

Գերմանական զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Է. Լյուդենդորֆը Բաթումիում ստորագրված պայմանագրերի մասին հետևյալն է հայտարարում. «Ես խանդավառությամբ վերաբերվեցի Թուրքական այդ ձեռնարկումների նկատմամբ, քանի որ նրանք համապատասխանում են պատերազմի զարգացման շահերին»[2]։

Այսպիսով, Բաթումիի պայմանագրով ստեղծված «անկախ Հայաստանը» այն դերեղմանն էր, որ հայ խոշոր բուրժուազիան պատրաստում էր հայ աշխատավոր ժողովրդի համար։

Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագիրը ավելի ծանր ու ստորացուցիչ է եղել Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորության համար, քան թե Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Ռուսաստանի համար։

Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագիրը ստորագրելուց հետո Թուրքական հրամանատարությունը սկսում է մեծ թվով զորքեր կենտրոնացնել Երևանի շրջապատում և խրամատներ պատրաստել՝ հետագայում Երևանի վրա գրոհելու համար։

Հայկական դիվիզիայի գլխավոր շտաբը դաշնակների կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին ուղարկած խիստ գաղտնի գրության մեջ այդ մասին նշում է հետևյալը. «Նորագա-

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 99—100։
[2] Նույն տեղը, գ. 74, թ. 37։
[3] Նույն տեղը, թ. 40—41։
[4] «Լրաբեր», 1918 թ., № 1։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 96, թ. 1—10։
[2] «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ, 1918 թ., № 2, էջ 9։

վիճի սահմանագլխում թուրքերը շարունակում են խրամատներ փորել և պատերի մեջ պատրաստել հրակնատ. խնդրում եմ առաջարկել թուրքական հրամանատարությանը, որպեսզի դադարեցնեն թուրքերի նման գործողությունները»[1]։

Բաթումիի կոնֆերանսում, նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, Օսմանյան կայսրության պատվիրակության հետ այդպիսի խայտառակ պայմանագիր են ստորագրում նաև Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության պարագլուխները։ Այդ պայմանագրի 1-ին հոդվածի համաձայն «Օսմանյան կայսրության կառավարության և վրացական ռեսպուբլիկայի միջև ստեղծվում է կայուն խաղաղություն և հավերժական բարեկամություն»[2]։

Բաթումիում ստորագրված լրացուցիչ պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն, Թուրքիային իրավունք է վերապահվում Վրաստանի գլխավոր ստրատեգիական երկաթուղիներով կատարել բոլոր տեսակի ռազմական փոխադրումներ։

Թուրքական կառավարությունը Բաթումիի պայմանագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո Վրաստանի երկաթուղիներով և խճուղային ճանապարհներով իր հորդաները շարժում է դեպի սովետական Բաքու։

Այս բոլորից հետո հայ ժողովրդի դահիճ էնվեր փաշան այցելում է Ալեքսանդրապոլ, ապա նաև Գանձակ, դեպի Բաքու արշավող թուրքական հրոսակախմբերին առաջնորդելու համար։ Դաշնակների ղեկավարները մեծ նախապատրաստություններ են տեսնում էնվեր փաշային դիմավորելու և հաճոյանալու համար։ Այդ մասին դաշնակների պատվիրակությունը՝ Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ, շտապ կարգով հեռագրում է Թիֆլիս՝ Ազգային խորհրդի նախագահ Ահարոնյանին, որտեղ նշված է. «Սիրելի Ավետիս... մի քանի օրից հետո էնվեր փաշան գալիս է Ալեքսանդրապոլ, այնտեղից գնալու է Գանձակ, իսկ հետո Բաթում։ Լավ կլինի, որ դիմավորեք Ալեքսանդրապոլում և արժանավայել վերաբերմունք ցույց տաք»[3]։

Դաշնակները վրացական մենշևիկների հետ միասին կենսագործելով Բաթումիում ստորագրված «բարեկամության» պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները, Հայաստանի և Վրաստանի երկաթուղիները և խճուղային ճանապարհները տրամադրում են գերմանա-թուրքական հորդաներին՝ դեպի սովետական Բաքու շարժվելու համար։ Բացի դրանից, Հայաստանի տերիտորիայի վրայով դեպի Բաքու շարժվող թուրքական զորքերի մատակարարումը պետք է կատարվեր Հայաստանի աշխատավորության կողմից, թուրքական հրամանատարության կողմից նշանակված «սակագների» համաձայն։

Վերոհիշյալ պայմանագրի 5-րդ հոդվածում այդ մասին նշված է. «Հայկական հանրապետության տերիտորիայի խճուղիներով անցնող թուրքական զորքերի համար անհրաժեշտ քանակությամբ անցնող թուրքական զորքերի համար անհրաժեշտ քանակությամբ պարենամթերքը և անասնակերը ձեռք կբերվեն տեղում, տեղական հայկական ադմինիստրացիայի միջոցով, երկու կողմերի կոմիսարների հաստատած գներով»[1]։

Սույն պայմանագրի 6-րդ կետը վերաբերում է Հայաստանի տերիտորիայի վրայով թուրքական զորքերը դեպի սովետական Բաքու ազատ ու ապահով անցնելուն. «Մինչև կոմիսարների նշանակումը թուրքական զորքերի տեղափոխությունները կկատարվեն Հայկական հանրապետության տերիտորիայի խճուղիներով, և նրանց ճանապարհի պահակությունը կդրվի Հայկական հանրապետության վրա»[2]։

Առանձին կետ է ընդունվում Բաթումիի դաշնակցական և թուրքական պատվիրակությունների կողմից «թուրքական զորքերը Դիլիջանի վրայով դեպի Ղազախ անցնելու համար»[3]։

Բացի այդ, դաշնակների «կառավարության» պատվիրակությունը 1918 թ. հունիսի 5-ին թուրքական պատվիրակության հետ կնքած մի առանձին պայմանագրով պարտավորվում է թուրքական զորամասերի օգտագործման համար տրամադրել «անկախ» Հայաստանի բոլոր շոգեքարշներն ու վագոնները։ Այդ պայմանագրի համաձայն, թուրքական հրամանատարությանն են հանձնվել՝ երեք շոգեքարշ, 35 ցիստեռն, 8 պլատֆորմ, 1 սանիտարական վագոն, ապրանքատար վագոններ և այլն[4]։ Թուրքական զորքերի՝ Անդրկովկասի և Հայաստանի սահմաններից հեռանալու ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 1918 թ. աշնանը, թուրքական հրամանատարները

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 37, թ. 61։

[2] Проф. Ю. В. Ключников и Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть II, М., 1926, стр. 437.

[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 55։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 79, թ. 56։

[2] Նույն տեղը։

[3] Նույն տեղը, գ. 57, թ. 582։

[4] Նույն տեղը, գ. 78, թ. 14։

«Հայաստանի երկաթուղային ամբողջ շարժական դույքը՝ վագոնները, շոգեքարշները չեն վերադարձնում, այլ փոխադրում են Թուրքիա»[1]։ Իսկ այն, ինչ հնարավոր չէր փոխադրել Թուրքիա, գլխավոր հրամանատարության կարգադրությամբ այրում և ոչնչացնում են թուրքական զորամասերը։ «Ալեքսանդրապոլում՝ բերդի պահեստում և երկաթուղու դեպոյում սկսվում են հրդեհները»[2]։

Թուրքական հրամանատարությունը Հայաստանի օկուպացված շրջաններից կողոպտում և Թուրքիա է տեղափոխում նաև կենսամթերքները։ Միայն Սարիղամիշի շրջանից 1919 թ. հունվարի 8—18-ը կողոպտել և տարել են 12 893 փութ հացահատիկ և այլ մթերքներ, իսկ Կարսի մարզից՝ 234 տոննա հաց[3]։

Դաշնակների կառավարության պատվիրակությունը 1918 թ. հունիսի 4-ին Օսմանյան կայսրության պատվիրակության հետ կնքում է մի լրացուցիչ պայմանագիր, որը վերաբերում է «անկախ» Հայաստանի զինված ուժերի թվական կազմին, նրա զինված միջոցներին և Հայաստանի տերիտորիայի վրայով դեպի Բաքու շարժվող թուրքական զորքերի համար ճանապարհների անխափան կերպով փոխադրելու մասին։ Այսպես, վերոհիշյալ պայմանագրի առաջին հոդվածի համաձայն՝ «Հայկական հանրապետության կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ կլինի իր զորքերի զորացրմանը։ Այդ զորքերի քանակը, ինչպես և այն ռազմական օկրուգները, որոնց մեջ դրանք կլինեն, կորոշվեն՝ Օսմանյան կայսերական կառավարության հետ համաձայնեցնելով, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար»[4]։

Վերոհիշյալ պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Հայաստանի ռեսպուբլիկայի կառավարությունը իր համաձայնությունն է տալիս այն մասին, որպեսզի Օսմանյան կայսրության բանակի բոլոր տեսակի զորամասերը և նրանց համար անհրաժեշտ ճանապարհները և ռազմական միջոցները փոխադրվեն Հայկական ռեսպուբլիկայի տերիտորիայի վրայով»[5]։

Սույն պայմանագրի 3-րդ հոդվածի 7-րդ կետի համաձայն «Հայկական հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է ցրել ամեն մի ուժ, որ նպատակ կունենա խանգարել հիշյալ փոխադրումներին։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 26, թ. 121—122։
[2] Նույն տեղը, գ. 568, թ. 74։
[3] Նույն տեղը, գ. 109, թ. 451։
[4] Նույն տեղը, գ. 74, թ. 27—30։
[5] Նույն տեղը։

Եթե նա ինքը լի վիճակի չլինի այդ անելու, ապա օսմանյան զորքերը կմիջամտեն այդ խոչընդոտների վերացման համար՝ գործելով Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ»[1]։

Վերոհիշյալ պայմանագիրը պարզ ու որոշակի կերպով ցույց է տալիս, որ դաշնակների կառավարությունը բլոկ է կազմել թուրքական իմպերիալիստների հետ՝ ընդդեմ Բաքվի ռևոլյուցիոն պրոլետարիատի և Հայաստանի աշխատավորության։

Միանգամայն իրավացի կերպով «Կոմունիստ» շաբաթաթերթը այդ մասին գրել է. «Դաշնակցականները, դաշնակցելով գերմանատաճկական գիշատիչների հետ, սպառնում են կարմիր Բաքվին»[2]։

Այսպիսով՝ «Գերմանա-թուրքական իմպերիալիզմի գործակալ «Անկախ Հայաստանի» կառավարությունը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չի առնում, որպեսզի կարողանա հայկական ջոկատները դուրս բերել Բաքվից..., որպեսզի հեշտացնի Կարմիր Բաքվի գրավումը և Բաքվի պրոլետարիատի ջախջախումը»[3]։

Այս բոլորից հետո դաշնակների կառավարությունը հեռագրում է Բաքու՝ «Հայոց ազգային խորհրդին», թե «Թուրքերը Ղարաքիլիսայի խճուղիներով շարժվում են դեպի Բաքու, Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն, մոտ օրերս կսկսվի զորքերի փոխադրումը դեպի Բաքու և Ջուլֆա նաև երկաթուղիներով»[4]։

Դաշնակների «կառավարությունը» գերմանա-թուրքական խմբավորման նկատմամբ իր ստանձնած «բարեկամական» պարտավորությունները արագորեն կատարելու համար է՛լ ավելի է ուժեղացնում իր թշնամական գործունեությունը սովետական Բաքվի նկատմամբ։ Բոլոր միջոցները գործադրում է, որպեսզի կազմալուծի Բաքվի Կոմունայի զինված ուժերը և այդպիսով արագացնի սովետական Բաքվի գրավումը գերմանա-թուրքական զորքերի կողմից։

Բաթումիի «բարեկամական» պայմանագիրը ստորագրվելուց անմիջապես հետո դաշնակների պատվիրակությունը Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ թուրքական պատվիրակությանը ներկայացրած զեկուցագրում 1918 թ. հունիսի 4-ին հայտնում է հետևյալը. «...համարձակվում եմ հավաստիացնել Ձեզ, Ձերդ գերազանցություն, որ այն ամենը, ինչ կախված կլինի Ազգային խորհրդից (Բաքվի հայկական ազգային խորհրդի մասին է—Խ. Բ.), կկա-

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 74, թ. 27—30։
[2] «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ, 1918 թ., № 2։
[3] ՀՌԿՊԱ (Մոսկվա), ֆ. 1318, ց. 1, գ. 619, թ. 59։
[4] „Бакинский рабочий", 1918 г., № 108.

տարվի։ Ընդունենք, Ձերդ գերազանցություն, իմ բարձր հարգանքի արտահայտությունը»[1]։ Դրանից հետո դաշնակների կառավարությունը կազմում է մի հատուկ հանձնաժողով, որը միայն պետք է ղեկավարեր հայկական զինված ուժերը Բաքվից դուրս բերելու գործով։ Այդ հանձնաժողովի անելիքների մասին դաշնակների կառավարությունը շտապ կարգով հետևյալն է հայտնում թուրքական հրամանատարությանը. «Հայկական հանձնաժողովը պետք է խնդրի կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովին, որպեսզի գրավոր հրաման ուղարկի Բաքվի հայկական զինված ուժերի պետին, թուրքական հրամանատարության միջոցով»[2] հայկական զինված ուժերը Բաքվից դուրս բերելու համար։

Դաշնակների կառավարությունը գեներալ Նազարբեկովի հրամանը Բաքվի հայոց ազգային խորհրդին հասցնելու համար, իր պատվիրակության երկու անդամներին՝ Մ. Արղումանյանին և Մ. Հարությունյանին, թուրքական բանակի կապիտան Գուսամեդինի ուղեկցությամբ ուղարկում է Ադրբեջան՝ դաշնակների կառավարության հրամանը Բաքվի հայոց ազգային խորհրդին հասցնելու, նրա միջոցով հայկական զինված ուժերը Բաքվից դուրս բերելու և Բաքվի գրավումը գերմանա-թուրքական զորքերի կողմից արագացնելու համար։

Դեպի սովետական Բաքու ուղևորվող դաշնակների պատվիրակությունը, կատարելով գերմանա-թուրքական բլոկի շահերից բխող դաշնակների կառավարության կարգադրությունը, 1918 թ. հուլիսի 25-ին գրավոր զեկուցում է ներկայացնում դաշնակների կառավարությանը, նշելով՝ «Հուլիսի 12-ին հասանք Քյուրդամիր, որտեղից բոլշևիկները նահանջել էին... իմացանք, որ այդ ճակատամարտում է գործում Համազասպի օտրյադը։ Նամակը ուղարկեցինք մի գերի ռուսի ձեռքով»[3]։ Թուրքական բանակի համար այդ ծառայությունը կատարելու առթիվ Նուրի փաշան Գանձակում դաշնակցության պարտիայի անդամ Ս. Տեր-Իսրայելյանին պարգևատրում է մեդալներով»[4]։

Այսպիսով, դաշնակները մենշևիկների, մուսավաթականների հետ բլոկ կազմած, օգնում են գերմանա-թուրքական զորքերին՝ Բաքուն գրավելու համար։

1 ՀՍՍՌ ԿՊԿԱ, ֆ. 200, գ. 79, թ. 68։
2 Նույն տեղը։
3 Նույն տեղը, թ. 65—66։
4 ՀՌԿՊԱ, ֆ. 1318, ց. 1, գ. 619, թ. 64։

Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը կատարելով դաշնակների կառավարության գրավոր այդ կարգադրությունը, բանակցությունների մեջ է մտնում թուրքական հրամանատարության հետ՝ քաղաքը թուրքական զորքերին հանձնելու համար։

Հակառակ Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի և խմբապետ Համազասպի կողմից սովետական Բաքվի նկատմամբ վարվող այդ դավաճանական քաղաքականությանը, Բաքվի հայկական զորամասերը և հայ աշխատավորությունը չենթարկվեցին դաշնակների պրովոկացիային, ընդհակառակն, համախմբվեցին Բաքվի Կոմունայի շուրջը և շարունակեցին մնալ իրենց դիրքերում՝ «Հերոսաբար մարտնչելով հայ ժողովրդի դարավոր թշնամու՝ թուրքիայի դեմ»[1]։

Գերմանա-թուրքական զորքերի ամեն մի հաջողություն սովետական զինված ուժերի դեմ մղվող մարտերի ժամանակ, համակրանք էր առաջացնում գերմանա-թուրքական բլոկի գործակալների մենշևիկների, դաշնակների և մուսավաթականների մեջ։ Այդ մասին դաշնակների կառավարության Թիֆլիսի միսիայի պետ Ջամալյանը հետևյալն է հաղորդում Երևան՝ իր կառավարությանը. «Երեկ խալիլ փաշան նոր էր վերադարձել ռազմաճակատից, ուր նա գնացել էր ռազմական գործողությունները ղեկավարելու համար, այցելության եկավ ինձ։ Տեսակցությունը տևեց 1 3/4 ժամ։ Ընդհանրապես խոսում էինք Բաքվի վերջին ռազմական գործողությունների շուրջը»[2]։

Դաշնակները միաժամանակ Բաքվի Կոմունային թիկունքից հարվածելու համար բանակցություններ են վարում Պարսկաստանում գտնվող անգլիական էքսպեդիցիոն զորքերի հրամանատարության հետ՝ անգլիական զինված ուժերը Բաքու տեղափոխելու և Բաքվի Կոմունան տապալելու համար, որը դավաճանական մի նոր քայլ էր Անդրկովկասի աշխատավորության և հատկապես Բաքվի ռևոլյուցիոն պրոլետարիատի նկատմամբ։

Դաշնակների կառավարությունը բարձր գնահատելով Բաքվի ազգային խորհրդի կատարած աշխատանքները անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու համար, 1919 թ. գրում է. «Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի ջանքերով և աջակցությամբ Բաքու և Անդրկովկաս են մտել առաջին անգամ անգլիական զորքերը»[3]։

1 ՀՌԿՊԱ (Մոսկվա), ֆ. 1318, ց. 1, գ. 619, թ. 64։
2 ՀՍՍՌ ԿՊԿԱ, ֆ. 200, գ. 67, թ. 41։
3 «Կոմունիստ», 1920 թ., № 96։

Այսպիսով, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայից հետո դաշնակները, Անդրկովկասի մյուս բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների հետ միասին, մի կողմից համագործակցում են գերմանա-թուրքական բլոկին, մյուս կողմից էլ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստական բլոկին, որպեսզի նրանց օգնությամբ ճնշեն բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները Անդրկովկասում և տապալեն Բաքվի սովետական իշխանությունը։

Այսպես է ստեղծվում Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների և գերմանա-թուրքական բլոկի սերտ համագործակցությունը Բաթումիի «բարեկամական» պայմանագրով։ Այդ ժամանակ թուրքական կառավարության ղեկավարները բազմիցս հայտարարել էին այն մասին, թե «ներկա կացության պայմաններում կայսերական հրամանով որոշված է հայ ցեղը ամբողջովին բնաջնջել»[1]։

1918 թ. օգոստոսի 1-ին տեղի է ունենում դաշնակների պառլամենտի բացումը, որն իր առաջին իսկ նիստում հաստատում է Բաթումիի պայմանագիրը և ողջունում այն, նշելով. «Այսօր առաջին անգամ Հայոց ազգային խորհրդի պատգամավորները ճանաչվեցին իբրև ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի և ստորադրեցին հունիսի 4-ի դաշինքը»[2]։

Պայմանագրի հաստատման առթիվ տեղի է ունենում զորահանդես, որտեղ դաշնակցության կառավարությունը «...գերման, ռաճիկ և ավստրիացի զինվորական ներկայացուցիչների և այլոց հետ ընդունեց զորահանդեսը»[3]։

Դաշնակների կառավարությունը դրանից երկու օր հետո, 1918 թ. օգոստոսի 3-ին, «դաշնակցություն» պարտիայի գլխավոր օրգան «Ջանգ» թերթում հրապարակում է իր դեկլարացիան Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագրի մասին, որտեղ պահանջվում է սրբությամբ կատարել Բաթումիի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները և է՛լ ավելի ամրապնդել բարեկամական հարաբերությունները սուլթանի կառավարության հետ։ «Ամրացնել Օսմանյան կայսրության հետ հաշտությունը և բարի դրացիական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ»[4],—ասված է դեկլարացիայում։ Ապա՝ «խստիվ կատարել այն բոլոր պարտավո-

[1] «Կոմունիստ», 1920 թ., № 96։
[2] «Ջանգ», 1918 թ., № 42 (58)։
[3] Նույն տեղը։
[4] Նույն տեղը, № 43։

րությունները, որ մենք հանձն ենք առել Օսմանյան կայսրության հանդեպ»[1]։

Բաթումիի «բարեկամական» պայմանագրի վերաբերյալ դեկլարացիան հրապարակելուց երկու օր հետո «Ջանգ» թերթը հատուկ խմբագրական հոդվածում Բաթումիի պայմանագրի մասին գրում է. «Այդ բարեկամության դաշինքով սկիզբ է դրվում մի նոր, ավելի երջանիկ փոխադարձ հարաբերությունների շրջանի... թե՛ Հայաստանի հանրապետության և թե՛ Օսմանյան կայսրության մեջ»[2]։ Այնուհետև՝ «Այդ բարեկամությունից Թուրքիան շահելու է ոչ պակաս, եթե ոչ ավելի քան Հայաստանը»[3]։

Դաշնակների և սուլթանական Թուրքիայի այդ բարեկամական հարաբերությունների մասին Կ. Պոլսի «Իգդամ» թերթը գրում է. «Կհաստատվի այսօր Օսմանյան կառավարության և դինակիցների բարյացակամությամբ Հայկական կառավարություն մը»[4]։

Այսպես է ստեղծվում դաշնակների և սուլթանական Թուրքիայի բարեկամությունը, մի բարեկամություն, որն ուղղված էր հայ ժողովրդի կենսական շահերի և Սովետական Ռուսաստանի դեմ։ Դրանից հետո դաշնակների օրգան «Ջանգ» թերթը գրում է. «Հետու չէ այն օրը, երբ Ռուսաստանը վերջնականապես մաքրված կլինի բոլշևիկներից»[5]։

Հակասովետական այդպիսի քաղաքականություն են վարում նաև վրացական մենշևիկներն ու Ադրբեջանի մուսավաթականները։ Մենշևիկյան կառավարության ներկայացուցիչները Կ. Պոլսում եղած ժամանակ թուրքական կառավարության ղեկավար Թալիաթ փաշային հայտնում են հետևյալը. «...Թուրքիայի հետ միշտ բարեկամ ենք եղել և բարեկամ պիտի մնանք»[6]։

Բաթումիի պայմանագրի համաձայն, մեկ ամիս հետո Կ. Պոլսում պետք է տեղի ունենար գերմանական խմբավորման և Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների համատեղ կոնֆերանսը։ Կ. Պոլսի կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցելու համար դաշնակների կառավարությունը կազմում է 7 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն, դաշնակցական պարտիայի գլխավոր շեֆերից մեկի՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ։ Պատվիրակության կազմի մեջ մտնում են՝ Ալ. Խատիսյանը,

[1] «Ջանգ», 1918 թ., № 43։
[2] Նույն տեղը, № 46։
[3] Նույն տեղը։
[4] Նույն տեղը, № 42։
[5] Նույն տեղը, № 78։
[6] Նույն տեղը, № 42։

Միքայել Բաբաջանյանը, գեներալ Կորգանովը, Գ. Խատիսյանը, Բունիաթյանը և Հակոբ Քոչարյանը (վերջինս որպես պատվիրակության քարտուղար)։ Դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունը 1918 թ. հունիսի 13-ին ուղևորվում է Կ. Պոլիս, ուր հասնում է հունիսի 20-ին։

Դաշնակցության պատվիրակությունը, մինչև Կ. Պոլսի կոնֆերանսի բացումը, մի շարք հանդիպումներ է ունենում թուրքական ղեկավարների՝ սուլթանի, Թալիաթի, Էնվերի և մյուսների հետ և ստորաքարշություններ է անում նրանց առջև։ Հունիսի 21-ին դաշնակցության պատվիրակության անդամներն ընդունվում են մեծ վեզիր Թալիաթ փաշայի կողմից։ Ընդունելությունը տևում է ավելի քան 40 րոպե, որի ժամանակ Ավետիս Ահարոնյանը դաշնակցության կառավարության և պարտիայի անունից հետևյալ ճառն է արտասանում. «Ձեզ կվստահեցնեմ, որ Թուրքիո հայերու վիճակները մեզ երբեք չեն շահագրգռել։ Մենք եկանք միայն խորհրդակցելու համար Կովկասյան հայերու հանրապետության մասին և որոշելու համար մեր սահմանները ու դիրքը, մեր զորավոր դրացին և պաշտպան եղող Օսմանյան պետության հետ, որու բարեկամական հակումները մենք տեսանք Բաթումում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ»[1]։

Այնուհետև ավելացնում է. «Նախ և առաջ մենք կուզենք համաձայնության գալ մեր զորեղ դրացի Օսմանյան պետության հետ, որուն սահմանակից ենք, որմե շատ օգնություններ կսպասենք...»[2]։

Հայ ժողովրդի դահիճ Թալիաթ փաշան, Ա. Ահարոնյանի այդ ստորաքարշ ճառը լսելուց հետո, պատասխանում է՝ «նրան վստահեցնելով, որ կայսերական կառավարությունը ամբողջապես բաժանում է հայ ժողովրդի զգացումները, հույսերը, ինչպես նաև երիտասարդ հանրապետությունը կարող է ապահով լինել, որ Օսմանյան կայսրությունը ամեն կերպ կաջակցի և անհրաժեշտ կանի, որպեսզի այդ ուժեղ և աշխատասեր ժողովուրդը կարողանա իրագործել իր ծրագրերը»[3]։

Ի՞նչ աջակցության մասին էր խոսում Թալիաթը, պարզ է, այն աջակցության, որ խոստացել էին Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագրի 4-րդ հոդվածով՝ Հայաստանում «կարգ ու կանոն» պաշտպանելու համար։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 13, թ. 21։
[2] Նույն տեղը։
[3] Նույն տեղը, գ. 13, թ. 1։

Դաշնակցության պատվիրակությունը հունիսի 22-ին ընդունվում է հայ ժողովրդի մյուս դահիճ, Թուրքիայի ռազմական մինիստր Էնվեր փաշայի կողմից։ Ալ. Ահարոնյանը Էնվերի մոտ արտասանած ճառում միաժամանակ ազերսում է, որ «Թուրքիան հանձն առնի ապահովել դաշնակիցների միջոցով (խոսքը վերաբերում է Թուրքիայի դաշնակիցներին—Խ. Բ.), որպեսզի Ռուսաստանը չխառնվի մեր անկախության դեմ»[1]։

Դաշնակների պատվիրակության անդամներն իրենց բարեքաջության մեջ այնքան են հեռու գնում, որ մինչև անգամ առաջարկում են Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագրով ստեղծված «անկախ» և «ազատ» Հայաստանը միացնել Օսմանյան կայսրությանը՝ որպես նրա ավտոնոմ մարզ։ «Թուրքիայի սահմանները ապահովելու համար Ռուսաստանի կողմից,—հայտարարում է Ալ. Խատիսյանը Էնվեր փաշայի մոտ,—պիտի Թուրքիայի հետ կապվի և նրա մեջ մտնի ֆեդերատիվ կապերով ամբողջ ավտոնոմ Հայաստանը»[2]։

Էնվեր փաշան դաշնակների պատվիրակության կողմից առաջադրված այդ հարցադրմանը հետևյալ կերպ է պատասխանում. «Ես Ձեր կողմից սպասում էի դրան։ Ձեզ ճշմարտություն ասած լինելու համար, պետք է ասեմ, որ Դուք ձեր հույսը դրել էիք Ռուսաստանի վրա, կամ ավելի ևս՝ Անգլիայի վրա։ Թուրքիան այժմ Ձեզ անկախություն տվեց, և այն տվեց ձեր դրության մասին երկար մտածելուց հետո։ Իմ ստորագրությունը դա, և նա երբեք չի ջնջվի։ Դուք ոչ միայն կարող եք մեզ հետ լավ դրացիներ լինել, այլ նաև՝ մեր դաշնակիցները»[3]։

Այնուհետև պատվիրակությունը այցելում է Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Նեսիբ-բեյին, ծովային մինիստր Ջեմալ-փաշային և արդարադատության մինիստր Խալիլ-բեյին, որի հետ Բաթումիի կոնֆերանսի ժամանակ բանկետներում զովասանական ճառեր էին փոխանակել և որին հանձնված էր Կ. Պոլսի կոնֆերանսի աշխատանքների ղեկավարման գործը։

Պատվիրակության գլխավոր անդամները՝ պարոն Ալ. Խատիսյանը և պարոն Ալ. Ահարոնյանը այցելում են սուլթանին և գահաժառանգին՝ առողջություն մաղթելու և նրանց «...բայրամը շնորհա-

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 23, թ. 75։
[2] Նույն տեղը, թ. 79։
[3] Նույն տեղը, գ. 13, թ. 3։

վորելու համար։ Ընդունելությունը եղավ շատ սիրալիր»[1],—գրում է պատվիրակության քարտուղար Հակոբ Քոչարյանը պատվիրակության օրագրությում, որը մինչև այժմ պահվում է ՀՍՍՌ Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվում։ Հանդիպման ժամանակ սուլթանը հայտարարում է՝ «Հայաստանի անկախությունը բանկ է ինձ համար, ես Հայաստանի կառավարությունը համարում եմ իմ հարազատ զավակը»[2]։

Սուլթանի փարիսեցիական այդ հայտարարությունից հետո պատվիրակության գլխավոր անդամներն իրենց ճառերում, դաշնակների կառավարության անունից, խորին երախտագիտական շնորհակալություն են հայտնում սուլթանին «ազատ» և «անկախ» Հայաստան ստեղծելու համար, ասելով, թե՝ «...եթե չլիներ սուլթանը, չէր լինի նաև ազատ ու անկախ Հայաստանը»[3]։

Այսպիսին է եղել դաշնակցության կառավարության պատվիրակության գործունեությունը Կ. Պոլսի կոնֆերանսի շրջանում։

Կ. Պոլսի կոնֆերանսում նույնպիսի ստորաքարշություն են հանդես բերում Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության և Ադրբեջանի մուսավաթականների ներկայացուցիչները։

Վերոհիշյալ փաստերը ակնբախորեն վկայում են, որ հայ խոշոր բուրժուազիայի շահերը հետևողականորեն արտահայտող դաշնակների պարտիան, որը կարողացել էր գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների սվիններով ճնշել դեմոկրատական շարժումները երկրում և անցնել իշխանության գլուխ, ժողովրդի նկատմամբ վարում էր դավաճանական քաղաքականություն։ Դրա ցայտուն ապացույցներից մեկն էլ կարող է հանդիսանալ այս փաստը, որ Բաքվի «բարեկամական», բայց հայ ժողովրդի համար փաստորեն կեղեքիչ պայմանագիրը ստորագրելուց հետո սուլթանական Թուրքիայի և դաշնակների կառավարության միջև ստեղծվում է ռազմա-քաղաքական սերտ դաշինք, որն ավելի է ամրապնդվում Կ. Պոլսի կոնֆերանսի շրջանում եղած բանակցությունների ժամանակ։ Վերոհիշյալ ռազմա-քաղաքական դաշինքը ուղղված էր ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլ նաև Բաքվի Կոմունայի և Սովետական Ռուսաստանի դեմ։

Դաշնակների հակասովետական քաղաքականությունը երևում է նաև նրանց ամբողջ դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքից։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 23, թ. 24։
[2] «Ձանգ», 1918 թ., № 59/75։
[3] «Վրաթեր», 1934 թ. փետրվարի 20։

Այդ մասին Թիֆլիսում դաշնակների կառավարության միսիայի պետ Ջամալյանը հետևյալն է հաղորդում Երևան՝ իր կառավարությանը. «Երեկ մահմեդական «Կուրբան բայրամ» տոնի առթիվ այցելության էի գնացել Արդով-Քերիմ փաշային։ Խոսակցության միջոցին փաշան նորից խոսք բերեց հայ-թուրքական դաշնակցության ու մինչև իսկ դինակցության մասին»[1]։ Այնուհետև նույն նամակում նա շարունակում է. «Դրանից մի քանի օր առաջ նույն կարծիքն էր հայտնել նաև Խալիլ փաշան, ասելով. «Եթե վաղը ես կարիք ունենամ և ձեռքս մեկնեմ դեպի Ձեզ, հուսով եմ, որ Դուք կբռնեք իմ ձեռքը»»[2]։ Ջամալյանը իր նամակը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «...իմ կարծիքն է, որ պետք է ընդունել թուրքերի առաջարկը»[3]։

1918 թ. օգոստոսի 9-ին իր կառավարությանն ուղարկած մի այլ նամակում Ջամալյանը մանրամասն շարադրում է Սովետական Ռուսաստանի դեմ ռազմական բլոկ ստեղծելու մասին Թուրքական կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Խալիլ փաշայի հետ ունեցած իր զրույցի բովանդակությունը։ Նա գրում է. «Այսօր այցելության գնացի Խալիլ փաշային, նոր հյուրանոցում, սովորական ողջույնի խոսքերից հետո, ունեցանք բավական լուրջ խոսակցություն, որի բովանդակությունը շտապում եմ հաղորդել Ձեզ։ Ես մի պարզ մարդ եմ, ասում է փաշան, խոսում եմ այն, ինչ որ մտածում և կատարում եմ, եթե ես մի բան չեմ կարող կատարել, երբեք չեմ խոստանում։ Հայերի հետ ես չգիտեմ, թե ինչպես մեր հարաբերություններն այլ ընթացք առան և ինչից սկսվեց, ով է մեղավորը. ես ինձ համար այդ հարցը չէի պարզել։ Ես գիտեմ, որ Արամը և յուր ընկերները լսել անգամ չեն ուզում Սովետական Ռուսաստանի մասին»[4]։

Այսպիսի բանակցություններից հետո, դաշնակցության կառավարության հրավերով, գերմանա-թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատարները, որպես բարեկամության նշան, այցելում են Երևան։ 1918 թ. հուլիսի 30-ին Ալեքսանդրապոլից Երևան է այցելում Վրաստանում գերմանական դինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ ֆոն Կրեսը։ Նույն երեկոյան նրա պատվին կազմակերպվում է ճոխ բանկետ[5]։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 67, թ. 145։
[2] Նույն տեղը։
[3] Նույն տեղը։
[4] Նույն տեղը, թ. 22։
[5] «Ձանգ», 1918 թ., № 43 (59)։

Ծեն կրեսից հետո, 1918 թ. սեպտեմբերի 11-ին, դաշնակցության կառավարության հրավերով Երևան է այցելում հայ ժողովրդի և Բաքվի պրոլետարիատի դահիճ Խալիլ փաշան։ Դաշնակների կառավարությունը մեծ նախապատրաստական աշխատանք է տանում Խալիլ փաշային արժանավայել դիմավորելու համար։ Ջամալյանը Խալիլ փաշայի Երևան այցելելու առթիվ շտապ կարգով հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիր է ուղարկում Երևան. «Արամը (խոսքը դաշնակների կառավարության ներքին գործերի մինիստր Արամ փաշայի մասին է—Խ. Բ.), որին Խալիլը շատ է գովում, հարկավոր է նրան ընդառաջ դուրս գա և մինչև պաշտոնական խոսակցությունների սկսելը նրա հետ մասնավորապես խոսի։ Շատ լավ կլիներ, եթե պ. Արամը ի վիճակի լիներ յուր տանը ընդունել փաշային։ Ես կարծում եմ մինչև անգամ, որ լավ կլինի, որպեսզի Արամը հեռագրի Ալեքսանդրապոլ Խալիլին, թե ուզում է գնալ նրան այնտեղ ողջունել և նրան ուղեկցել Երևան»[1]։

Ջամալյանը այնուհետև ավելացնում է, որ «Երևանը ընդունելության օրը զարդարված լինի, որ կայարանում պատվո պահակ կանգնի»[2]։

Դաշնակների կառավարությունը Խալիլ փաշային ընդունում է օվացիաներով, նրա պատվին բանկետ կազմակերպելով և բարեկամական ճառեր փոխանակելով։ Որպես «բարեկամության» նշան, դաշնակների բանակից մի շարք սպաներ պարգևատրվում են թուրքական ռազմական մեդալներով, որի համար դաշնակների կառավարությունը իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում թուրքական բանակի շտաբի ղեկավարներին և հատկապես Խալիլ փաշային։

Դաշնակների կառավարության ղեկավարները նման ստորաքարշություն են անում Օսմանյան կայսրության նաև մյուս փաշաների ու քաղաքական գործիչների առջև, ամեն կերպ ձգտելով ցույց տալ, որ իրենք իսկապես Օսմանյան կայսրության գործակալներ են։

Այսպիսով, այն ժամանակ, երբ ավելի քան մեկ միլիոն հայ աշխատավորություն բնաջնջվեց Օսմանյան կայսրության գեներալների՝ վեհիբների, նուրիների և Խալիլների «ողորմածությամբ», «Երևանի հայկական կառավարությունը թուրքական փաշայի հանդիսավոր ընդունելություն է կազմակերպում, երբ նա գալիս է Երևան։ Թուրքական գեներալների և հայկական բուրժուազիայի այդ բաղաքականության հետևանքով տուժում են նախ և առաջ և ամենից շատ հայերի աղքատ դասակարգերը»[1]։

Այն պահին, երբ դաշնակների կառավարության դեկավարները Երևանի հյուրանոցներում բանկետներ էին կազմակերպում թուրքական փաշաների պատվին և բաժակաճառեր փոխանակում նրանց հետ, թուրքական զորքերը Հայաստանից իրենց զավթած շրջաններում կողոպտում էին աշխատավորությանը՝ անասելի բռնություններ ենթարկելով նրանց։ Օրինակ, 1918 թ. օգոստոսի 12-ին, երբ Խալիլ փաշան գտնվում էր Երևանում, երբ նրան դիմավորում էին ծաղիկներով և օվացիաներով, «թուրքական սպաները, ասկարներով նորից գրավում են Խաչիկ գյուղը և պահանջում են 400 հրացան և ցորենի ու այլ մթերքների բերքի 1/7 մասը»[2]։ Թուրքական զորքերը այդպես կողոպտում են նաև մյուս շրջաններն ու գյուղերը։ «Թուրքական ջոկատի պետ Սուլեյմանովի հրամանով Արեշ գյուղի բնակիչներից պահանջվում է 800 հրացան. գյուղացիները փորձում են համոզել, որ գյուղում այդքան հրացան չկա, բայց Սուլեյմանովը նրանց խոսքերին չի հավատում, գյուղը ռմբակոծում է, գյուղացիների մի մասը փախչում են, իսկ մյուս մասը բնաջնջվում»[3]։

Այսպիսով, «թուրքական հրամանատարությունը շտապ կարգով շարունակում է ուժեղացնել օկուպացված շրջաններից գենքի, ռազմամթերքի, կենսամթերքների պաշարների, երկաթուղու, հիվանդանոցների, պետական հիմնարկությունների, հիվանդանոցների տեխնիկական սարքավորումների կողոպուտը և փոխադրումը Թուրքիա»[4]։

Թուրքական զորքերի գազանություններն մասին Ալեքսանդրապոլից հաղորդում են հետևյալը. «Քաղաքից և շրջապատից արտաքսվել են ավելի քան 18 000 երիտասարդներ»[4]։

Այսպիսի պայմաններում թուրքերի կողմից օկուպացված շրջաններում աշխատավորության կողմից պայքար է սկսվում թուրքական օկուպանտների դեմ։ Ապստամբած գյուղացիները հարձակվում են թուրքական պահակախմբերի վրա, կողոպտում ռազմական և պարենավորման պահեստները, քանդում երկաթուղագծերը,

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 57, թ. 21։
[2] Նույն տեղը։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 1318, ց. 1, գ. 619, թ. 4։
[2] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 73, թ. 28։
[3] Նույն տեղը, գ. 53ա, թ. 35։
[4] Նույն տեղը, գ. 568, թ. 74։

սպանում պահակներին, ոչնչացնում առանձին գինված ջոկատներ և խանգարում թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Ջուլֆա։ Այսպես, Ղամարլուի շրջանի գյուղացիները շրջապատում և ոչնչացնում են թուրքական զորքերի ամբողջ հեծյալ հարյուրյակը։ Այդ առթիվ թուրքական բանակի Կովկասյան 1-ին կորպուսի շտաբը № 90 գրությամբ հետևյալն է հայտնում դաշնակների կառավարությանը և պահանջում վերջ տալ այդ «աննորմալ» գործողություններին. «Սարդարաբադի և Ալեքսանդրապոլի միջև գտնվող գյուղերի որոշ բնակիչներ հունիսի 28, 29-ին ապստամբել են և հարձակվել մեր պահեստների պահակների վրա, սպանել նրանց և կողոպտել պահեստները։ Քանի որ այն հայ բնակիչները, որոնք գտնվում են Հայկական հանրապետության հետ կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն Օսմանյան կայսրությանը պատկանող Ջուլֆայի երկաթուղագծի շրջանում, չեն ցանկանում հանձնել իրենց զենքը և այն գործադրում են օսմանյան զինվորների դեմ... և քանի որ բանդիտները Բաշ-Ապարան—Էջմիածնի շրջանում, հարմար առիթի սպասելով, հուլիսի 3-ին և 4-ին կատարել են հանցագործություն, ուստի գաղթականների վերադարձի հարցը չի կարող քննարկվել մեր Հանձնաժողովի կողմից»[1]։

1918 թ. հունիսի 25-ին թուրքական հրամանատարությունը մի այլ գրությամբ դիմում է դաշնակների կառավարությանը, ուր ասված է. «Երևանի հարավային մասում հայերի կողմից հարձակում է կատարված մեր զորքերի վրա. կան բավականին թվով սպանված և վիրավոր զինվորներ և սպաներ»[2]։ Բացի այդ, թուրքական հրամանատարությունը 1918 թ. հուլիսի 4-ին դիմում է դաշնակների կառավարությանը, իր բողոքը հայտնելով Հայաստանի մի շարք շրջանների աշխատավորական մասսաներից և զինվորական առանձին ջոկատներից, որոնք հարձակումներ են գործում թուրքական զինվորական միավորումների վրա, նրանց հասցնելով նյութական ու մարդկային լուրջ վնասներ. «...Ուլուխանլուի, Ղամարլուի, Նախիջևանի և Ջուլֆայի շրջանները, որոնք Բաթումիի պայմանագրով պետք է անցնեն Թուրքիային, սակայն զորքերը ոչ միայն էվակուացիայի չեն ենթարկված, այլ մինչև անգամ մեր այն զորամասերը, որոնք փորձում են մտնել այդ շրջանները, գրոհի են ենթարկվում հայ ազգաբնակչության և զինվորների կողմից... Մեր զորքերը մինչև անգամ ունեն զգալի կորուստներ։ Ներկա մոմենտում հայկական զինվորների և բանդաների շնորհիվ հնարավոր չէ օգտվել Սարդարաբադ—Ջուլֆա երկաթուղագծից»[1]։

Բացի դրանից, Բաթումիի պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի և Թուրքիայի պետական սահմանները որոշող թուրքական կոմիսիայի ղեկավարը գեներալ-մայոր Տեր-Ակոպովի միջոցով բազմիցս դիմում է Հայկական առանձին կորպուսի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկովին, մատնացույց անելով այն մասին, «որ հաշտության պայմանագրով Օսմանյան կայսրությանը անցած տերիտորիաներում հայկական զինված բանդաները վտանգավոր գործողություններ են ծավալում»[2] օսմանյան իշխանությունների և զորքի դեմ։

Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են այն մասին, որ հայ ժողովուրդը, հակառակ դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականության, անհաշտ պայքար է մղում թուրքական օկուպանտների դեմ՝ երկրից նրանց դուրս վռնդելու համար։ Սակայն դաշնակների կառավարությունը բոլոր միջոցները գործում է այդ պայքարը վիժեցնելու համար, հավատարիմ մնալով Բաթումիի «բարեկամական» պայմանագրի ոգուն։ Այսպես, դաշնակների Կ. Պոլսի կոնֆերանսի պատվիրակության ղեկավար Ահարոնյանը 1918 թ. սեպտեմբերի 6-ին Կ. Պոլսից իր կառավարությանը գրում է, թե՝ «հայ ժողովուրդը բնավ պիտի չմոռանա, որ Օսմանյան կառավարությունը... հղացավ անկախ Հայաստան մը ստեղծելու միտքը և դայն ճանաչեց։ Հայկական կառավարությունը իր բոլոր կարելին պիտի ընե պահելու և ամրապնդելու երկու երկրների բարեկամական հարաբերությունները»[3]։

Օսմանյան կառավարության բողոքի համաձայն Ահարոնյանը պահանջում է իր կառավարությունից՝ «...խիստ միջոցներ ձեռք առնել առաջացած ապստամբություններին վերջ տալու համար»[4]։

Ալ. Խատիսյանը և Ավ. Ահարոնյանը Կ. Պոլսից դաշնակների կառավարությանն ուղղած իրենց մի այլ գրությունում նշում են, որ «Անդրանիկի և իր հետևորդների կողմից Օսմանյան կառավարությանը նեղություն պատճառելու առթիվ, Օսմանյան կառավարությունը բողոք հայտնեց։ Խնդրում է այդ առթիվ քննություն նշա-

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 79, թ. 69։
[2] Նույն տեղը, գ. 20, թ. 74։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 195։
[2] Նույն տեղը, գ. 14, թ. 98։
[3] Նույն տեղը, գ. 35, թ. 34։
[4] Նույն տեղը, թ. 17։

նակել, և եթե այդ կարգի դեպքեր պատահում են, խիստ միջոցներ պետք է ձեռք առնել և նրանց վերջ տալ»[1]։

Այս բոլորից հետո դաշնակների և թուրքական հրամանատարության սերտ համագործակցությունը շարունակում է զարգանալ։ Դաշնակների կառավարությունը թուրքական հրոսակախմբերի արշավանքի և կողոպուտի հետևանքով գտնվելով տնտեսական ու ֆինանսական կատաստրոֆիկ վիճակում, կախման մեջ է ընկնում թուրքական հրամանատարությունից, օգնություն աղերսելով նրանից։ Դաշնակների ռազմական մինիստր Հախվերդովը 1918 թ. նոյեմբերի 19-ին շտաբ գրությամբ դիմում է արտաքին գործերի մինիստրին, թուրքական հրամանատարությունից նավթ և բենզին խնդրելու համար։ Գրության մեջ նշված է հետևյալը. «Նկատի ունենալով նավթի և բենզինի ծայրահեղ պակասը, խնդրում եմ բանակցությունների մեջ մտնել Օսմանյան կայսրության ներկայացուցչի հետ, Հայաստանի ռազմական գերատեսչության Ղարաքիլիսայի վրայով տեղափոխվող նավթից և բենզինից 100 փութ նավթ և 100 փութ բենզին ստանալու վերաբերյալ»[2]։

Վերոհիշյալ փաստը վկայում է այն մասին, որ դաշնակների անփառունակ միրապետության որոշ շրջանում Հայաստանը ոչ միայն քաղաքական տեսակետից, այլ նաև տնտեսապես ամբողջովին կախված էր Օսմանյան Թուրքիայից, իսկ հետո Անտանտից։

Դաշնակների և գերմանա-թուրքական բլոկի սերտ համագործակցության մասին դաշնակցության կառավարության միսիայի պետ Ջամալյանը 1918 թ. օգոստոսի 9-ին Թիֆլիսից իր կառավարությանն ուղարկած մի պաշտոնական փաստաթղթում նշում է. «Ընթրիքը վերջանալու վրա էր, երբ գեներալ ֆոն Կրեսը վեր կացավ յուր տեղից և եկավ նստեց մոտս և ասաց հետևյալը. «Ես խալիլ փաշայի հետ խոսել եմ այն մասին, որ նա պետք է զորքերի մի մասը Անդրկովկասից տանի Միջագետք։ Սակայն նա երկյուղ է կրում, թե զորքերը հետ քաշելու դեպքում հայերը նրա թիկունքից կհարվածեն։ Դրա դեմ ես ասացի, որ ես համոզված եմ, որ հայերը այդպիսի բան չեն անի»[3]։

Գերմանական օկուպացիոն զորքերի հրամանատար գեներալ ֆոն Կրեսի այդպիսի հարցադրմանը դաշնակցության միսիայի պետ

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 35, թ. 17։
[2] Նույն տեղը, գ. 37, թ. 67։
[3] Նույն տեղը, գ. 67, թ. 19։

Ջամալյանը հետևյալ կերպ է պատասխանում. «Խալիլ փաշայի երկյուղը միանգամայն զուրկ է հիմունքից, մեր կառավարության տրամադրությունը և մտահոգությունը Ձեզ հայտնի են, ինձ թվում է, որ Դուք ազատ կերպով կարող եք մեր լոյալությունը այս խնդրում երաշխավորել»[1]։

Դաշնակների կառավարությունը գերմանա-թուրքական բլոկի հետ սերտ համագործակցելու հետ միաժամանակ, իր համաձայնությունն է տալիս գերմանական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարությանը՝ գերմանական զորքերի մի մասը Հայաստան տեղափոխելու համար։ 1918 թվականի հոկտեմբերի 26-ին Ջամալյանը Թիֆլիսից հետևյալ գաղտնի գրությունն է ուղարկում դաշնակների արտաքին գործերի մինիստրին. «Մասնավոր աղբյուրից տեղեկացա հետևյալը. այս քանի օրս գեներալ ֆոն Կրեսը պետք է դիմի ինձ, հայտարարելու, թե՝ արդյոք Հայաստանի կառավարությունը նպատակահարմար չի համարի խնդրելու, որ գերմանացիք Անդրկովկասի ապահովության համար մնան այստեղ և չգնան, ինչպես հրամայվում է նրանց։ Եթե մենք այսպիսի առաջարկություն աներ, այդ դեպքում գեներալը իր պատասխանատվությամբ կպահի զորքերը»[2]։

Ահա այսպիսին է եղել գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների, դաշնակների և Անդրկովկասի մյուս բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների սերտ բլոկը, որն ուղղված է եղել Անդրկովկասի ժողովուրդների և Սովետական Ռուսաստանի դեմ։ Այս անփառունակ բլոկի գոյությունը տևել է մինչև 1918 թվականը՝ մինչև Գերմանիայի ու Օսմանյան կայսրության պարտությունը առաջին համաշխարհային պատերազմում, որից հետո Մուդրոսի զինադադարով նրանք իրենց զորքերը դուրս են բերում Անդրկովկասից՝ այդ թվում նաև Հայաստանից։

* * *

Երբ գերմանա-թուրքական ագրեսորները Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների դավաճանության հետևանքով միակողմանիորեն խախտում են իրենց ստորագրած Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը և ներխուժում Անդրկովկաս այն օկուպացնելու և ռևոլյուցիոն շարժումները ճնշելու համար, Սովետական իշխանությունը դրա առաջին իսկ օրվանից բո-

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 37, թ. 67։
[2] Նույն տեղը, գ. 67, թ. 19։

ղոքի մի շարք նոտաներ է ուղարկում Գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարություններին, պահանջելով պաշտպանել Բրեստի հաշտության պայմանագիրը և իրենց զորքերը ետ տանել Անդրկովկասից, վերջինս համարելով Սովետական Ռուսաստանի մի անբաժանելի մասը, միաժամանակ նշում է. «Հաշտության պայմանագրով պատերազմական գործողությունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև դադարեցվեցին, սակայն հաշտության պայմանագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո Թուրքիայի կողմից ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին և շարունակվում են մինչև այժմ։ Թուրքական կանոնավոր զորքերը, ավազակային բանդաների հետ միասին, գրավել են Սովետական ռեսպուբլիկայի տերիտորիան, ավերում ու կողոպտում են ննջարկում քաղաքներն ու գյուղերը։ Քրիստոնեական ազգաբնակչությանը գնդակահարում կամ բոլոր տեսակի հնարավոր բռնությունների են ենթարկում, չբացառելով նաև կանանց և երեխաներին»[1]։

Սովետական կառավարությունը հայտարարում է, որ «...Ռուսաստանից անջատված օկրուգների ազգաբնակչության նկատմամբ այդպիսի բռնությունների գործադրումը համարում է պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում»[2] (Բրեստի պայմանագրի մասին է —խ. Բ.)։

Սովետական կառավարությունը միաժամանակ նշում է, որ «...Կարսի, Արդահանի և Բաթումի օկրուգների ազգաբնակչությանը իրավունք կվերապահվի իրենց օկրուգներում ստեղծել նոր կարգեր»[3]։

Սովետական կառավարությունը իր բողոքն է հայտնում Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մաս հանդիսացող Բաթումը թուրքական ագրեսորների կողմից ապօրինի զավթելու համար, նշելով՝ «Վերջապես այս տարվա հուլիս ամսին թուրքական բանակը արշավեց Բաքվի վրա։ Սովետական զինված ուժերը հակառակորդի գերազանց ուժերին հերոսական դիմադրություն ցույց տալուց հետո, նրանք կարողացան իրենց համար ուղի հարթել դեպի քաղաք՝ Սովետական ռեսպուբլիկայի կարևորագույն քաղաքներից մեկը»[4]։

Երբ բացվում է Բաթումիի կոնֆերանսը, որտեղ Սեյմում ներ-

[1] „Документы внешней политики СССР", т. I, М., 1957, стр. 491.
[2] Նույն տեղը։
[3] Նույն տեղը։
[4] Նույն տեղը։

կայացուցիչ Ակակի Խոմերիկին է ուղարկում Անդրկովկասի ժողովուրդների բախտը, Սովետական կառավարությունը վճռականորեն հանդես է գալիս գերմանա-թուրքական բլոկի և Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների ռազմա-քաղաքական գործարքի դեմ։

Կոնֆերանսն սկսվելուց անմիջապես հետո, Սովետական կառավարության հանձնարարությամբ, արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինը Մոսկվայի ռադիոկայանով հայտնում է Բաթումիի կոնֆերանսին մասնակցող պետությունների պատվիրակություններին և միաժամանակ պահանջում, թե՝ «...ՌՍՖՍՌ կառավարության լիազորված ներկայացուցիչներին ևս պետք է մասնակից դարձնել Բաթումիի կոնֆերանսին..., հակառակ դեպքում ՌՍՖՍՌ-ի կառավարությունը հարկ չի համարի ճանաչել առանց իր մասնակցության կնքված այդ պայմանագիրը...»[1]։

Սովետական կառավարությունը իր այդ նոտայում միաժամանակ անօրինական է համարում գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների սվինների օգնությամբ ստեղծված Անդրկովկասի մարիոնետային կառավարությունները։

Այսպիսին է եղել Սովետական կառավարության դիրքը Բաթումիի կոնֆերանսում տեղի ունեցող բանակցությունների նկատմամբ, որոնք արմատապես հակասում էին ոչ միայն Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերին, այլ նաև Սովետական Ռուսաստանի շահերին։

Վ. Ի. Լենինը 1918 թ. հունիսի 21-ին Սոկոլնիկի ակումբում տեղի ունեցած միտինգում միջազգային դրության մասին արտասանած իր նշանավոր ճառում Անդրկովկասի վերաբերյալ հետևյալն է ասել.

«...Մենք լավ տեսանք, թե ինչ էր տեղի ունենում և տեղի է ունենում Կովկասում, որտեղ կովկասյան մենշևիկները դաշինք են կնքել թուրքական իմպերիալիզմի հետ»[2], ընդդեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների և Սովետական Ռուսաստանի։

Բաքվի Սովետը ևս, Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ, Սովետական Ռուսաստանի օրինակով դատապարտում էր մենշևիկների, դաշնակների և մուսավաթականների դավաճանական գործունեությունը. «Բաթումում վճռվում է ոչ միայն Անդրկովկասի բախտը, այլև ամբողջ Կովկասի բախտը, մի դավաճանության հաջող-

[1] А л. Ставровский, Закавказье после Октября, М.—Л., 1925, стр. 105—106.
[2] Վ. Ի. Լ ե ն ի ն, Երկեր, հ. 27, էջ 562։

դում է մյուս դավաճանությունը... այդ մասին թող հիշեն ժողովրդի դավաճանները, Օսմանյան իմպերիալիստական կառավարության լակեյները։ Հատուցման ժամը կարող է լինել ոչ շատ հեռու»[1]։

Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների դավաճանական գործունեությունը մերկացնելով, Բաքվի Սովետը միաժամանակ դիմում է երկրամասի բանվորներին ու գյուղացիներին՝ հակաժողովրդական կառավարությունները տապալելու և իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցնելու կոչով։

Բաքվի Սովետի կոչերից մեկում այդ մասին նշված է հետևյալը.

«Գյուղացի եղբայրնե՛ր—մուսուլմաննե՛ր, հայե՛ր, վրացինե՛ր, ռուսնե՛ր.

Ամբողջ Անդրկովկասի բանվորնե՛ր. մենք կոչով դիմում ենք ձեզ, քանի ուշ չէ, ապստամբություն բարձրացնել ձեզ ճնշողների և ձեր դավաճանների դեմ—ընդդեմ բեկերի և խաների, ընդդեմ նրանց լակեյ մենշևիկների, ընդդեմ դաշնակցականների, որոնք հայ գյուղացու համար ստեղծված «կրիտիկական րոպեին... ժողովրդին կանգնեցրեցին կործանման եղրին»[2]։

Այսպիսով, հակառակ Սովետական կառավարության բազմաթիվ նախազգուշացումներին ու բողոքներին, գերմանա-թուրքական ագրեսորները օկուպացնում են Անդրկովկասը, այդ թվում և սովետական Բաքուն՝ բնաջնջելով խաղաղ ազգաբնակչությանը։

Օսմանյան կառավարությունը իր այդ միակողմանի գործողություններով ցույց տվեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը այլևս գոյություն չունի, որ Օսմանյան կառավարությունը փաստորեն պատերազմական դրության մեջ է գտնվում Սովետական Ռուսաստանի հետ։ Այդ պատճառով Սովետական կառավարությունը կտրուկ կերպով առաջ է քաշում թուրքական օկուպանտներին Բաքվից և Անդրկովկասի մյուս մասերից դուրս վռնդելու հարցը, հայտարարելով, որ «...թուրքերը ինքնակամ կերպով չեն հեռանա այնտեղից։ Պետք է նրանց դուրս քշել ուժով և դիվանագիտորեն բողոքել...»[3]։

Սովետական կառավարության հանձնարարությամբ, ՌՍՖՍՌ-ի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինը 1918 թ. սեպտեմբերի 21-ին, Բեռլինում, սովետական դեսպանի միջոցով դիմում է գերմանական կառավարությանը հետևյալ պահանջով՝ «Բացի Բրեստի գծի խախտումից, մեզ հասցրած վնասների մի նոր հարց ևս կա։ Վերջապես այժմ պաշտոնապես հայտարարելիս ենք, որ չենք ընդունում Կարսի, Արդահանի և Բաթումիի ձայնտվությունը»[1]։

Դրանից մեկ օր հետո, 1918 թ. սեպտեմբերի 22-ին, Սովետական կառավարությունը Բեռլինում սովետական դեսպան Իոֆֆեի միջոցով դիմում է Թուրքիայի մեծ վեզիր Մեհմեդ Թալիաթ փաշային, որն այդ ժամանակ պաշտոնական գործով գտնվում էր Բեռլինում, նշելով, որ «Բրեստից հետո Թուրքիայի բոլոր վարմունքը՝ այն հանրապետությունների անկախության ընդունելը, որ մենք չենք ընդունել, նրանց հետ վարած բանակցությունները, նոր սահմաններ հաստատելը, ռուսական տերիտորիան անցնելը, կռիվները ռուսական զորքերի հետ, որ այս ամենը ծայրեհծայր կազուս բելլի* է..., որ Ռուսիան այլևս չի կարող հանդուրժել Բաքվի գրավմանը..., որ Բաքվի գրավումը հեղաշրջել է ռուս ժողովրդի տրամադրությունը»[2]։

Վ. Ի. Լենինը և Յա. Մ. Սվերդլովը 1918 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Բեռլինում գտնվող ՌՍՖՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցչին հանդորդում են հետևյալը. «Թուրքական արձանագրության ստորագրումը մենք չենք համաձայնվի, մինչև որ Բաքուն մեր իշխանությունները չհանձնվի...»[3]։ Միաժամանակ ավելացնում են, որ «...բոլոր հիմքերը կան կասկածելու Անտանտի հետ գաղտնի համաձայնության մասին Բաքուն նրա ձեռքն հանձնելու վերաբերյալ»[4]։

Վ. Ի. Լենինի և Յա. Մ. Սվերդլովի այդ կանխատեսումը՝ Թուրքիայի կողմից Բաքուն և Անդրկովկասը Անտանտի իմպերիալիստներին հանձնելու մասին՝ շատ կարճ ժամանակից հետո իրականացավ։ Թուրքական կառավարությունը 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում Անտանտի պետությունների հետ ստորագրեց զինադադար, որի 11-րդ հոդվածի համաձայն, Անտանտի պետություններին իրավունք է վերապահվում օկուպացնել Բաքուն, Բաթումը և Անդրկովկասի մյուս մասերը։

---

[1] „Бакинский рабочий", 1918 г., № 98.

[2] „Документы внешней политики СССР", т. I, стр. 343.

[3] «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ, 1918 թ., № 9, էջ 13։

[1] «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ, 1918 թ., № 9, էջ 13։

* Կազուս բելլի՝ լատիներեն այս խոսքերը բառացի նշանակում են՝ առիթ պատերազմ սկսելու համար։

[2] Նույն տեղը։

[3] „Документы внешней политики СССР", т. I, стр. 513.

[4] Նույն տեղը։

Սովետական կառավարության բազմաթիվ բողոքներից հետո միայն Թուրքական կառավարության ղեկավարները Թալեաթ փաշայի գլխավորությամբ հարկադրված են լինում Բեռլինի սովետական դեսպանի միջոցով Սովետական կառավարությանը ուղարկել հետևյալ պատասխանը. «Թուրքիան ոչ մի մտադրություն չունի խառնվելու մեր կովկասյան գործերին, մտադիր չէ Թուրքիայի տերիտորիան ընդարձակել Կովկասի հաշվին և անհապաղ կհեռացնի իր զորքերը»[1]։

Այսպիսի պայմաններում Սովետական կառավարությունը ոչ միայն հետևողական պայքար է ծավալում գերմանա-թուրքական օկուպանտներին Անդրկովկասից և Հայաստանից դուրս վռնդելու համար, այլև հսկայական նյութական և ֆինանսական օգնություն է ցույց տալիս այն տասնյակ հազարավոր հայ աշխատավորներին, որոնք գերմանա-թուրքական արշավանքի պատճառով հարկադրաբար գաղթել էին Հայաստանից և Անդրկովկասի մյուս մասերից՝ բնակություն հաստատել Սովետական Ռուսաստանի զանազան նահանգներում ու քաղաքներում։

1918 թ. հուլիսի 29-ին «Հայ գաղթականներին օգնելու համար հատուկ բժշկա-սանիտարական մի խումբ ուղարկվեց Հյուսիսային Կովկաս և Մերձ-Վոլգիա։ Հաշտարխանի Սովդեպին կից կազմվել է գաղթականական բաժանմունք»[2]։

Վ. Տերյանը, որն այդ ժամանակ աշխատում էր Ազգությունների գործերի կոմիսարիատում, 1918 թ. ամռանը Աստրախանից հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիր է ուղարկում Մոսկվա. «...Մի քանի վայրերում խորհուրդներին կից արդեն կազմված են բյուրոներ՝ հայ գաղթականներին օգնելու համար։ Տեղից հայկական կոմիսարիատն ուղարկում է 2 վագոն գգեստեղեն և այլ իրեր հայ գաղթականների համար»[3]։

«Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հայկական կոմիսարիատի տրամադրության տակ է դրել 6 194 788 ռուբլի՝ հայ գաղթականներին օգնելու համար։ Գաղթականների օգնության գործը կազմակերպելու նպատակով Հյուսիսային Կովկաս է ուղարկվում կոմիսիա ընկ. Վահան Տերյանի ղեկավարությամբ»[4]։

Այնուհետև հայկական ազգային կոմիսարիատի պահանջով

1 «Կոմունիստ», շաբաթաթերթ, 1918 թ., № 9, էջ 14։
2 Նույն տեղը, № 4, էջ 13։
3 Նույն տեղը, № 16, էջ 5։
4 Նույն տեղը, № 2, էջ 12։

Համառուսական Կենտգործկոմը բաց է թողնում 50 փութ դեղորայք, այն ուղարկելով Աստրախան՝ Հայկական գործերի կոմիսարիատի բաժանմունքի տրամադրության տակ՝ հայ գաղթականներին օգնելու համար[1]։

Սովետական կառավարությունը միայն 1919 թվականի գարնանը հայկական որբանոցների համար բաց է թողել 4 000 000 ռուբլի, իսկ հայ ուսանողներին օգնելու, ինչպես նաև հարյուր մահճակալից բաղկացած հիվանդանոցի համար՝ 1 650 000 ռուբլի։ Հայ գաղթականների երեխաների Մոսկվայում սովորելու գործը կազմակերպելու համար հատկացվել է մեկ միլիոն ռուբլի։ 1919 թվականին, տասն ամսվա ընթացքում հայ գաղթականների համար բաց է թողնվել ավելի քան 20 000 արշին մանուֆակտուրային կտորեղեն՝ 30 000 ձեռք պատրաստի հագուստ, տասը միլիոն ռուբլու հագուստեղեն ու դեղորայք[2]։

Երիտասարդ Սովետական իշխանությունը մեծ հոգատարություն է ցուցաբերում Մոսկվայում և Սովետական Ռուսաստանի զանազան մասերում ապաստան գտած տասնյակ հազարավոր հայ աշխատավորության կրթության և կուլտուրայի գործը մայրենի լեզվով կազմակերպելու համար։ Ազգությունների կոմիսարիատը 1919 թվականի փետրվարի 13-ին հատուկ որոշում է ընդունում Լազարյան ճեմարանի ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը Հայկական գործերի կոմիսարիատին հանձնելու մասին։

«Բոլոր շարժական և անշարժ գույքը, միևնույն ժամանակ բոլոր կապիտալները,—նշված է վերոհիշյալ որոշման մեջ,—որոնք պատկանում էին նախկին Լազարյան ինստիտուտին, մնում են, պատկանում են Մոսկվայի հայկական ինստիտուտին և դրվում են Հայկական գործերի կոմիսարիատի տրամադրության տակ. այն է՝

1. Ինստիտուտին կից հայկական թանգարանը.
2. Հիմնական գրադարանը.
3. Միաժամանակ պետք է հրատարակվեն Հայաստանի պատմության, գրականության և հայոց լեզվին վերաբերող նյութեր[3]։

ՀԿԳԿ-ն 1918 թ. նոյեմբերի 13-ին պաշտոնական որոշում է ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի կողոպտիչ պայմանագիրը ոչնչացնելու մասին, որտեղ ասված է. 1) Ռուսաստանի, Լիտվայի, Էստոնիայի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Ֆինլանդիայի, Ղրիմի և Կովկասի

1 Տե՛ս ՀՌԿՊԱ, ֆ. 1235, ց. 94, գ. 137, թ. 2։
2 «Փրկեն Նացիոնալիստաս», 1919 թ., № 34 (42)։
3 Տե՛ս ՀՌԿՊԱ (Մոսկվա), ֆ. 1318, ց. 1, գ. 1, թ. 101։

աշխատավորությունը գերմանական ռևոլյուցիայի շնորհիվ ազատագրվեց կողոպտիչ պայմանագրի ճնշումից, որը թելադրված էր գերմանական ռազմամոլների կողմից, այժմ իրենք պետք է վճռեն իրենց բախտը[1]։

Այսպիսին է եղել Սովետական իշխանության բազմակողմանի օգնությունը հայ ժողովրդին՝ գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ մղվող պայքարի շրջանում։

Գերմանա-թուրքական իմպերիալիստական բլոկի գաղութային ռեժիմը Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս մասերում տևում է մինչև 1918 թ. աշունը, մինչև գերմանական խմբավորման պարտությունը, որից հետո նրանք իրենց օկուպացիոն զորամասերը դուրս են բերում Ադրբեջանից, Վրաստանից և Հայաստանից։

Ինչպես Վրաստանի, Ադրբեջանի, այնպես էլ Հայաստանի աշխատավորությունը, հակառակ բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների ցանկությունների, ողջունում են գերմանա-թուրքական զորքերի հեռացումը երկրամասից։ Հայաստանի աշխատավորությունը նշում է՝ «Էնվեր և Թալիաթ փաշաների պաշտոնական Տաճկաստանը հեռանում է Կովկասից։ Տաճկական իմպերիալիզմի համն էլ տեսանք։ Դա ասիական նվաճումն է և կողոպուտը»[2]։

Գերմանա-թուրքական բլոկը Անդրկովկասից և Հայաստանից հեռանալուց հետո, հակառևոլյուցիոն կառավարությունները հաշվի առնելով, որ սեփական ուժերով չեն կարող ճնշել բանվորա-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները և պահպանել իրենց հակաժողովրդական կառավարությունները, դիմում են անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի օգնությանը։

Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Նարաթ» թերթը այդ մասին գրում է. «Գերմանա-թյուրքական հորդաները հարկադրված են թողնելու Անդրկովկասը. նրանց անմիջապես փոխարինող հանդիսացան դաշնակիցների իմպերիալիստական զորքերը Անգլիայի հրամանատարության գլխավորությամբ։ Նորից հանդես եկան Դենգեյկորին, Մերեթելին, Ժորդանիան, որոնք գովասանական ճառեր էին արտասանում... Թե Անգլիան հանդիսանում է ազատության օրրանը... ԱՄՆ-ը ամենադեմոկրատական երկիրն է աշխարհում»[3]։

[1] „Документы внешней политики СССР", т. I, М., 1957, стр. 565.
[2] «Նարաթ», 1918 թ., № 8։
[3] „К XXX годовщине злодейского убийства 26 Бакинских комиссаров агентами английского империализма", Баку, 1948, стр. 271—275.

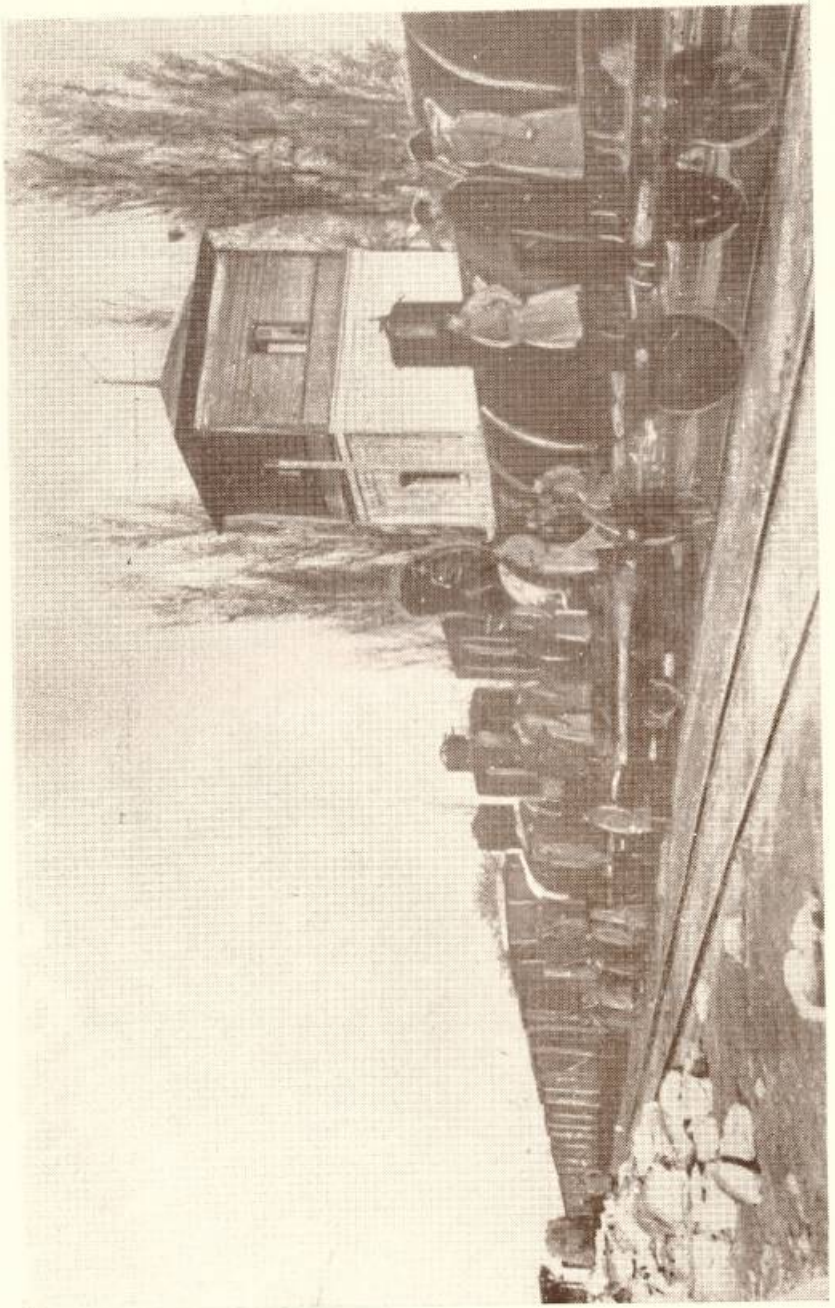

Բրիտանական զորքերի մուտքը Բաքու 1-ին գեցդր 11-ին։ Բաքվի կոմունարների դեմ իրենց վարձկան բանակներով։

Գերմանա-թուրքական խմբավորման օկուպացիոն զորքերը Անդրկովկասից հեռանալուց հետո անգլո-ամերիկյան օրիենտացիա է ընդունում նաև դաշնակիների հակաժողովրդական կառավարությունը, որը 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին ընդունում է հետևյալ որոշումը. «Համաշխարհային պատերազմը վերջանալուց հետո, համաձայնության պետությունների ամենամեծ մտահոգությունն է դարձել բոլշևիկյան շարժումը Ռուսաստանում ճնշելու խնդիրը։ Հարկավոր է այդ շարժումը ճնշել երկու պատճառով՝ նախ որպեսզի դրանով կանխվի համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխությունը և ապա, որպեսզի բոլշևիկների տիրապետությունը խախտած համաձայնության պետությանց շահերը Ռուսաստանում ապահովվին»[1]։

Այսպիսով, գերմանա-թուրքական բլոկի օկուպացիոն զորքերի՝ Անդրկովկասից և Հայաստանից հեռանալուց հետո մենշևիկների, դաշնակիների և մուսավաթականների օգնությամբ Անդրկովկասում և Հայաստանում իրենց գաղութային, ոստիկանական ռեժիմն են հաստատում արդեն Սովետական Ռուսաստանի մի շարք շրջանները գրաված ԱՄՆ-ի և Անտանտի իմպերիալիստները։

Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունները երկրամասում բանվորների և գյուղացիության շարժումները ճնշելու համար դիմում էին արևմտյան իմպերիալիստական երկրների, հատկապես ԱՄՆ-ի և Անտանտի իմպերիալիստների օգնությանը։

Մենշևիկյան Վրաստանի կառավարության նախագահ Ն. Ժորդանիան ստորագրարշավին և ցինիկաբար Անտանտի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Միլնի առաջ հայտարարում է. «Վրաստանի կառավարության անունից ողջունում եմ ձեզ, հարգելի գեներալ, բարի եք եկել մեր երկիրը։ Վրաստանի կառավարությունը հուսով է, որ ձեր կարծիքը Վրաստանի մասին հիմնված կլինի իրական փաստերի վրա և ոչ թե լուրերի... մենք հասկանում ենք բրիտանական ազգի ձգտումներն ու ցանկությունները, կրկին բարի եք եկել մեր երկիրը, հարգելի գեներալ»[2]։

Իսկ դաշնակների վարձու կառավարության ղեկավարները անգլիական ռազմական իշխանություններին հայտարարում են, թե՝ «Անգլիայի շահը պահանջում է, որ Հնդկաստանը պաշտպանելու

---

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 67, թ. 139։

2 ՀԿՊ կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, ց. 820, թ. 1։

համար բոլշևիկների դեմ ճակատամարտ տալ ոչ թե Հնդկաչինի բարձունքներում, այլ Արարատյան դաշտում»[1]։

Ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների նկատմամբ նույն դիրքն են բռնում նաև մուսավաթականները։

Այդպես ստեղծվում է ԱՄՆ-ի, Անտանտի իմպերիալիստների և Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների կոնտրռևոլյուցիոն բլոկը, որն ուղղված էր Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների և Սովետական Ռուսաստանի կենսական շահերի դեմ։

Դաշնակների կառավարության կենտրոնական օրգան «Հառաջ» բուլվարային թերթը 1919 թ. նոյեմբերի 8-ի առաջնորդողում գրում է. «Վրացաստ բոլշևիկյան հեղաշրջման երկրորդ տարին և մեր վերաբերմունքը այսօր էլ մնում է նույնը՝ թշնամական նրա նկատմամբ»։

Այսպիսի պայմաններում ԱՄՆ-ի և Անտանտի պետությունների անունից բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Միլնը 1919 թ. հատուկ հրամանով դիմում է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորությանը, կոպուկ կերպով պահանջելով՝ «խոնարհարար կատարել ինչպես իրենց կառավարությունների, նույնպես և դաշնակիցների ռազմական իշխանությունների բոլոր տեսակի կարգադրություններն ու հրամանները, հակառակ դեպքում... կհանձնվեն ռազմական դատարանին և կպատժվեն մահվան պատիժով»[2]։

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան մերկացնելով ԱՄՆ-ի և Անտանտի իմպերիալիստական այդ վայրագ քաղաքականությունը, նշում է. «Գերմանացիները և թյուրքերը թողին Կովկասը, այդ «բարբարոսներին» փոխարինեցին ամերիկո-անգլո-ֆրանսիական «դեմոկրատները»։ Այդ փոփոխությունից ոչինչ չզգացին աշխատավոր մասսաները։ Անտանտի իմպերիալիզմը պակաս գիշատիչ չէր, քան գերմանականը»[3]։

ԱՄՆ-ի և Անտանտի իմպերիալիստները, դաշնակների, մենշևիկների և մուսավաթականների ակտիվ աջակցությամբ, իրենց դաղութային տիրապետությունը Անդրկովկասում հաստատելուց

[1] «Հառաջ», 1919 թ., № 39։

[2] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 67/199, գ. 12, թ. 173։

[3] Մաթքսիմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 820, թ. 6։

անմիջապես հետո սկսում են սիստեմատիկ ու պլանավորված կերպով կողոպտել երկրի հարստությունը։

«Մենք մտաղիր ենք Բաքվից նավթ, մազութ, բենզին և կեռոսին արտահանել... մենք ցանկանում ենք օգտվել տեղիս պղնձահանքերից, բամբակից, Հյուսիսային Կովկասի հացից, Վրաստանի մարգանեցից, բայց բոլորովին էլ չզարմանալ այդ առթիվ, քանի որ հայերը, վրացիները և ադրբեջանցիները (նկատի ունենալով բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարություններին— Խ. Բ.) խնդրում են մեզ և առաջարկում են գալ և տիրել»[1]։ Այսպես են հայտարարել ԱՄՆ-ի, Անգլիայի օկուպացիոն իշխանությունները։ Անգլիական ռազմական իշխանությունները միայն 1918 թ. վերջում Ալավերդուց բռնագրավել և Անգլիա են ուղարկել «տասներկու հազար (12 000) փութ կարմիր պղինձ»[2]։

Ամերիկյան օկուպացիոն իշխանությունները 1919 թ. բռնագրավում և ԱՄՆ են ուղարկում 36 000 հատ կաշի, հայտարարելով, որ «...այդ ապրանքները պետք է ուղարկվեն Ամերիկա, ամերիկյան կառավարության տրամադրության տակ»[3]։

Ամերիկյան օկուպացիոն իշխանությունները երկու տարվա ընթացքում՝ 1919—1920 թթ., Հայաստանի աշխատավորությունից կողոպտել և ԱՄՆ են տեղափոխել մոտավորապես 20 000 գորգ[4]։

Ալեքսանդրապոլի պահեստներից մեկի պետը իր զեկուցագրում ԱՄՆ-ի օկուպացիոն իշխանությունների կատարած կողոպուտների մասին գրում է. «Մեր պահեստը առանց մեր գիտության բռնի կերպով դատարկել է ամերիկյան կոմիտեն և ես որոշ զեկուցում չեմ կարող տալ մնացածի և տարածի վերաբերյալ»[5]։

ԱՄՆ-ի և Անտանտի գաղութարարները 1919—1920 թթ. իրենց գործակալների՝ դաշնակների աջակցությամբ Հայաստանից կողոպտել և տարել են, ոչ լրիվ տվյալներով՝ «160 000 փութ բամբակ, 11 000 խոշոր եղջյուրավոր անասուններ, 150 000 մորթի»[6], պղինձ, սպիրտ, գորգեր և այլն։

Ամերիկա-անգլիական գաղութարարների կեղեքիչ քաղաքա-

[1] «Հառաջ», 1919 թ., № 9։

[2] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 109, թ. 251։

[3] Նույն տեղը, գ. 210, թ. 18։

[4] Նույն տեղը, ֆ. 209, գ. 5, թ. 4։

[5] «Լենինյան ուղի», Ժուռնալ, 1931, № 7—8, էջ 111։

[6] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 209, գ. 5, թ. 2։

կանության և դաշնակների ավանտյուրիստական գործունեության հետևանքով երկրի էկոնոմիկան փլուզվում է, իսկ հայ ժողովուրդը կանգնում անդունդի եզրին: Արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1919 թ., համեմատած նախապատերազմյան դրության հետ, կազմել է ընդամենը 8 տոկոս, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրանքը՝ ընդամենը 19 տոկոս, ցանքատարածությունը կրճատվել է ավելի քան 4 անգամ, խոշոր եղջյուրավոր անասունների թիվը պակասել է 75 տոկոսով, ոչխարներինը՝ 77 տոկոսով, այծերինը՝ 71,7 տոկոսով և այլն:

Տնտեսության փլուզման հետևանքով խոշոր չափով ընկնում է դրամի կուրսը: 1919 թ. աշնանը ռուսական 10 ռուբլիանոց ոսկին արժեր 9000 ռ., իսկ մեկ տարի հետո՝ 1920 թ. աշնանը՝ 20 000 ռուբլի:

Դաշնակների կառավարությունը միայն 1920 թվականին, 11 ամսվա ընթացքում բաց է թողել 11 միլիարդ ռուբլու արժեքազրկված չեկեր, որը հավասար էր նախապատերազմյան 353 000 ռուբլուն:

Այսպիսի պայմաններում արագորեն բարձրանում են խիստ սակավաթիվ ապրանքների, հատկապես կենսամթերքների գները: Դաշնակների գլխավոր օրգան «Հառաջ» թերթը 1920 թ. նոյեմբերի 9-ին գրում է. «Այսօր աղի փութը 30 000 ռ., փայտինը 25 000 ռ., գետնախնձորը 8000 ռուբլով է վաճառվել»: Երկու օր հետո, 1920 թ. նոյեմբերի 11-ին աղի փութը վաճառվել է 35 000 ռուբլի, նույն թափով բարձրացել են նաև մյուս կենսամթերքների գները:

«Բանվորները շաբաթ օրերը աշխատում են 16 ժամ, իսկ մյուս օրերը 12 ժամ»[1]: Իսկ քեմալականների արշավանքի ժամանակ, եղած սակավաթիվ ձեռնարկություններում աշխատանքը դրեթե դադարեցվում է:

«Սովը և համաճարակները մոլեգնում են ամբողջ Հայաստանում, ամեն օր սովից մեռնում են երկու հազար մարդ»[2]: Հաղորդում են, որ «Սուրմալուի գավառում ուտում են դիակներ»[3]:

Ամերիկա-անգլիական գաղութարարների և նրանց գործակալ դաշնակների տիրապետության ժամանակ, միայն 1919 թ. առաջին կիսամյակում, ոչ լրիվ տվյալներով, սովից և համաճարակից բնաջնջվել է 180 000 մարդ, իսկ երկու և կես տարվա ընթացքում

[1] «Ժողք», 1918 թ., № 2:
[2] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 132, թ. 469—470:
[3] Նույն տեղը:

բնաջնջվել է 489 000 մարդ[1], որը կազմում է դաշնակցության տիրապետության ժամանակվա Հայաստանի ազգաբնակչության ավելի քան 1/3 մասը:

Հայ ժողովրդի համար է՛լ ավելի ծանր դրություն է ստեղծվում հատկապես 1920 թ. քեմալականների արշավանքի ժամանակ:

Հայաստանի բանվորները և գյուղացիները ռուսական պրոլետարիատի ռևոլյուցիոն պայքարի հարուստ փորձի հիման վրա, Սոտարիատի ռևոլյուցիոն պայքարի հարուստ փորձի հիման վրա, Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի առաջավոր ջոկատներից մեկի՝ Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին ապստամբության դրոշ են բարձրացնում ամերիկա-անգլիական իմպերիալիզմի և քեմալական Թուրքիայի վարձկան դաշնակցության արյունոտ ռեժիմի դեմ:

Այդ հերոսական պայքարում հայ ժողովրդին հաջողվում է ռուս մեծ ժողովրդի եղբայրական ու անշահախնդիր օգնությամբ տապալել դաշնակների դաժան տիրապետությունը և Հայաստանը դարձնել Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա, որով նոր դարագլուխ է բացվում հայ բազմաչարչար ժողովրդի պատմության մեջ:

Չնայած ռուս մեծ ժողովրդի եղբայրական օգնությամբ ձեռք բերված այդ հաջողությանը, Հայաստանը դռնվում էր չափազանց ծանր տնտեսական դրության մեջ: «Միայն դաղթականների և որբերի թիվը հասնում էր մոտավորապես 300 հազար մարդու»[2]:

Սովետական իշխանությունը բոլոր միջոցները գործադրում է հայ ժողովրդին ծանր վիճակից փրկելու համար: 1920 թ. վերջին նա շտապ օգնության կարգով Հայաստան է ուղարկում.

1) 500 000 ռուբլի՝ ոսկով,
100 000 ռուբլի՝ արծաթ,
945 000 ռուբլի՝ թղթադրամ,
ընդամենը՝ 2 545 000 ռուբլի:
2. Վառելիք՝
1 066 000 փութ մազութ,

[1] «Պրավդա», 1935 թ. նոյեմբերի 29:
[2] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, թ. 78:

95 000 փութ նավթ,
12 000 փութ բենզին,
5 000 փութ մեքենայի յուղ,
ընդամենը՝ 1 172 000 փութ։

3. Մանուֆակտուրային ապրանքներ՝ 1500 արշին.
Շինել, բյուզ, գլխարկ, 18 600 կոմպլեկտ։ 36 000 ձեռք սպիտակեղեն։ Արդուզարդի ապրանքներ՝ 1 000 000 ռուբլու։

4. Հացահատիկ և այլուր՝ 326 000 փութ,
5. Շաքար՝ 5000 փութ,
6. Ձուկ՝ 50 000 փութ,
7. Անասուններ, գլխավորապես ձիեր՝ 1500 գլուխ,
8. Ինքնաթիռներ՝ 10 հատ,
9. Ավտոմեքենաներ՝ 10 հատ,
10. Տպագրական մեքենաներ՝ 6 հատ,
11. Գյուղգործիքներ՝ 173 հատ,
12. Մանգաղ և դերանդի՝ 10 000 հատ,
13. Զանազան դեղորայք՝ 12 վագոն,
14. Թուղթ՝ 100 000 փութ,
15. Բրինձ՝ 7 վագոն և այլն[1]։

Սովետական Ռուսաստանի կողմից հայ ժողովրդին ցույց տրվող նյութական այս օգնությունը շարունակվում է սիստեմատիկաբար։

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի օրգան «Կոմունիստ» թերթը 1920 թ. դեկտեմբերի № 6-ում այդ մասին գրում է. «Ռուսաստանից արդեն իսկ ուղարկված է մեզ անմիջական կարիքների համար մի քանի վագոն մանուֆակտուրա, Ադրբեջանից ապահովում է մեծ քանակությամբ նավթ, ցորեն, իսկ փոքրինչ հետո՝ նաև աղ։ Բոլոր այդ մթերքները կարող են գործադրվել թե՛ անմիջական սպառման և թե՛ վայրուտային ապրանքների ներքին ու արտաքին փոխանակության համար»։

Հայաստանի բազմաչարչար աշխատավորությանը չափազանց մեծ օգնություն էր նաև այն, որ Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան և կառավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին որո-

[1] Տե՛ս ՀԿՊ կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 9, թ. 1։

շում են ընդունում և «անհապաղ ի շիք հայտարարում Հայաստանի բոլոր պետական պարտքերը Անտանտին (մասնավորապես Ամերիկային), պարտքեր, որ դաշնակցական կառավարությունը ուզում էր քամել Հայաստանի բանվորներից և գյուղացիներից»[1]։

Սովետական կառավարությունը 1921 թ. առաջին կեսին, Զանգեզուրի՝ դաշնակների բանդաներից ազատագրվելուց անմիջապես հետո, հսկայական օգնություն է ցույց տալիս նաև Զանգեզուրի աշխատավորությանը։ «Սովետական կառավարությունը շտապ կարգով Զանգեզուր է ուղարկում 10 վագոն ալյուր, 3 վագոն դարի, 1 վագոն ցորեն, 3 վագոն աղ, 3 վագոն նավթ»[2]։

Զանգեզուրի ամբողջ աշխատավորությունը, որը 2 1/2 տարի տնքում էր դաշնակների բանդաների լծի տակ, Սովետական իշխանության այդ անշահախնդիր օգնության առթիվ իր երախտագիտությունը հայտնելով, նշում է. «Կոմունիստական պարտիան և Սովետական իշխանությունը Զանգեզուրը ուղղակի փրկել են ոչ միայն դաշնակների ծանր լծից, այլև անպայման ծանր կորստից»[3]։ Սովետական կառավարության հանձնարարությամբ ՌՍՖՍՌ-ի Պարենժողկոմատը 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին հայտնում է հետևյալը. «Հայաստանի համար բաց է թողնված մեկ միլիոն փութ հաց, պետք է այն փոխադրվի Պոլտավայի նահանգից՝ մինչև հոկտեմբերի 20-ը»[4]։

Թե Սովետական կառավարությունը ինչպիսի հոգատարություն է ցուցաբերում հայ ժողովրդին այդ ծանր կացությունից դուրս բերելու համար, որը ստեղծվել էր դաշնակների ու նրանց ամերիկա-անգլիական և թուրքական տերերի կողմից, երևում է արխիվային հետևյալ փաստաթղթից.

«Մոսկվայից

Միայն Երևան լիտ. «Ա», Խարկով Պարենժողկոմին, պատճեն՝ Երևան, Մյասնիկովին։ Չնայած մեր բազմիցս խնդրանքներին՝ Հայաստանին շտապ կարգով հաց ուղարկելու անհրաժեշտության մասին, հացի բեռնումն ընթանում է դանդաղ։ Խնդրում եմ բացառիկ

[1] «Կոմունիստ», 1920 թ., № 2։
[2] ՀԿՊ կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 74, թ. 5։
[3] Նույն տեղը։
[4] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, գ. 53, թ. 1։

շատ կարգով առաջին հերթին ուղարկել անդրկովկասյան հանրապետություններին։ Հայաստանին ուղարկել 100 000 փութ հաց։

Նշելով հիշյալ փոխադրման հատուկ շտապ լինելը, խնդրում եմ յուրաքանչյուր հինգ օրը մեկ անգամ իրազեկ դարձնել մեզ այդ մասին։

Պարենի բաշխման կոմիսար։ 17/11—1921 թ.»[1]։

Սովետական իշխանության անշահախնդիր օգնությունը հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների նկատմամբ շարունակվում է նաև հետագա տարիներին։ Սովետական կառավարությունը 1922 թվականին Անդրկովկասին բաց է թողել հացամթերք, հետևյալ չափով՝

Վրաստանին 350 000 փութ հաց։

Հայաստանին 650 000 փութ հաց։

Նախիջևանին 190 000 փութ հաց[2]։

Սովետական Ադրբեջանի աշխատավորությունը 1922 թ. ամռանը, որպես եղբայրական օգնություն, 25 000 փութ սերմացու է ուղարկում Զանգեզուրի աշխատավորությանը[3]։

Սովետական կառավարությունը հսկայական գումարներ է բաց թողնում Հայաստանի քայքայված արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը արագորեն վերականգնելու համար։

Միայն 1922 թ. «Սովետական կառավարությունը Հայաստանին բաց է թողել 640 000 ռուբլի ոսկով՝ բամբակագործությունը վերականգնելու համար»[4]։

Ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ, բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ ֆիզիկական բնաջնջումից ոչ միայն փրկվում է հայ ժողովուրդը, այլև շատ կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանը դառնում է ՍՍՌՄ առաջավոր հանրապետություններից մեկը։

* * *

Դաշնակների բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիայի թուրքասիրական քաղաքականությունը, որը հակասում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերին, անփոփոխ կերպով շարունակվում է նաև Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո՝ մինչև այժմ։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, գ. 71, թ. 30։

[2] Նույն տեղը, գ. 270, թ. 3։

[3] Նույն տեղը, գ. 283, թ. 3։

[4] Г. К. Орджоникидзе, Избр. статьи и речи, Москва, 1939, стр. 163.

Դեռ մինչև Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին դաշնակներն իրենց գլխավոր օրգան «Հառաջ» թերթում գրում են. «Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել և ապահովել պետական ու ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է վարի ոչ թե ռուսական, այլ թուրքական օրիենտացիա»։

Հայաստանը 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին սովետական հռչակվելուց հետո դաշնակների տապալված կառավարության ղեկավարները մեծ ջանքեր են գործադրում արևմտյան տերությունների և Թուրքիայի օգնությամբ վերականգնելու իրենց անփառունակ կառավարությունը։ Նրանք 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Թուրքիայի հետ ստորագրում են Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագիրը, չնայած որ դրա համար ոչ մի լիազորություն չունեին։ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը փաստորեն հանդիսանում էր Բաթումիի «բարեկամության» պայմանագրի հետագա շարունակությունը դաշնակների և Թուրքիայի ռազմա-քաղաքական գործարքը նորից ամրապնդելու գործում՝ ընդդեմ հայ ժողովրդի կենսական շահերի և Սովետական իշխանության։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 5-րդ հոդվածում նշված է. «Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը Հայաստանին խոստանում է դինվորական օգնություն ներքին ու արտաքին վտանգի դեպքում... երբ Հայաստանի հանրապետությունը խնդրի այդ օգնությունը»[1]։

Պայմանագրի 13-րդ հոդվածի համաձայն՝ «թուրքական կառավարությանը իրավունք է վերապահվում ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու Հայաստանի տերիտորիայի վրա»[2]։

Այստեղից բնականաբար հարց է առաջանում. թուրքական զորքերը Հայաստանի տերիտորիայի վրա դաշնակների համաձայնությամբ ո՞ւմ դեմ պետք է սկսեին ռազմական գործողությունները, որ նախատեսվում էր այդ ստորագրյալ պայմանագրի 13-րդ հոդվածով։

Այսպիսով, ինչպես Բաթումիի «բարեկամական» պայմանագրով, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով սերտ ռազմա-քաղաքական գործարք է կնքվում Թուրքիայի և դաշնակների միջև՝ ընդդեմ հայ ժողովրդի կենսական շահերի և Սովետական Ռուսաստանի։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 58, թ. 100—101։

[2] Նույն տեղը։

Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագրով փաստորեն վերականգնվում է «Տաճկաստանի քաղաքական այն պրոտեկտորատը», որ ծնունդ էր տվել 1918 թվականի «անկախ Հայաստանին»[1]։ Պարոն Ալ. Խատիսյանը էլ ավելի հեռու է գնում, հայտարարելով, թե՝ «Անկախ Հայաստանը փաստորեն պետք է հանդիսանա տաճկական մի վիլայեթը»[2]։

Դաշնակների և Թուրքիայի ռազմա-քաղաքական գործարքը նոանդուն կերպով հանդես է գալիս 1921 թվականի փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ, որը նյութական և մարդկային խոշոր վնասներ է պատճառում առանց այն էլ հյուծված հայ ժողովրդին։

Հայտնի է, որ իշխանազուրկ և ժողովրդի մեջ հեղինակություն չունեցող դաշնակցությունը չէր կարող փետրվարյան ավանտյուրա ձեռնարկել, եթե բազմակողմանի օգնություն չստանար անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների և Թուրքիայի ռեակցիոն շրջաններից։

Փետրվարյան ավանտյուրան սկսվելուց անմիջապես հետո Բեհաեդդին-բեյը Թուրքական կառավարության անունից 1921 թ. փետրվարի 24-ին հետևյալն է հայտնում դաշնակներին. «Մեր կառավարությունը ճանաչում է Հայաստանի փրկության կոմիտեին, որպես միակ ազգային իշխանությունը Հայաստանում»[3]։

Ս. Վրացյանը Բեհաեդդին-բեյի ուղարկած այդ «բարեկամական» հեռագրի առթիվ 1921 թվականի մարտի 15-ին ուղարկում է հետևյալ պատասխանը. «...Իմ կառավարությունը Տաճկաստանի և Հայաստանի միջազգային նորմալ և բարեկամական հարաբերություններ սկսելու համար բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձևակերպված են անցյալ տարվա դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում կնքված հայ-տաճկական դաշնագրի մեջ և հետագայում ստեղծված իրական պայմանները»[4]։

Ելնելով այդ սերտ հարաբերություններից և Ալեքսանդրապոլի «բարեկամության» պայմանագրից, այսպես կոչված Հասարակության փրկության, բայց փաստորեն հասարակության դավաճանու-

1 Խորհրդային Հայաստանի 5 տարին (1920—1925 թթ.), 1926, էջ 3։

2 Նույն տեղը, էջ 2։

3 Շ ա հ ն, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, փետր. 18-ի տպաւտամբությունը, 1934, Մարսել, էջ 3։

4 Նույն տեղը։

թյան կոմիտեն, Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ, փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ շտապ կերպով դիմում է Թուրքական կառավարությանը, դինված օգնություն խնդրելով նրանից՝ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների revolutionին շարժումները արյան մեջ խեղդելու համար։

Թուրքական կառավարությանն ուղարկված դիմումի մեջ նըշված է հետևյալը. «...Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը, հանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահերի, ըստ կարելույն շուտ...

1. Տալ որոշ պայմանով հայ բանակին (այսինքն՝ դաշնակ ավանտյուրիստներին—Խ. Բ.) ռազմամթերք, առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացանի կամ տաճկական մաուզերի փամփուշտներ։

2. Հաղորդել մեզ, թե արդյոք ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր է գտնում հասցնել Հայաստանին դինվորական օժանդակություն և եթե կարող է, ինչ չափով, ինչ եղանակով և ինչ ժամանակամիջոցում»[1]։

Այնուհետև շարունակում է՝ «Սույն դիմումը անելով, Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնք հիմք են դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած»[2]։

Այդ դիմումը Թուրքական կառավարությանն ուղարկելու օրը՝ 1921 թ. մարտի 18-ին, Ս. Վրացյանը խմբապետ Նժդեհին գրում է հետևյալը. «Սիրելի Նժդեհ, ես արդեն գրել եմ մեր կացության մասին, մի ամիս է ինչ որ կռվում ենք... կանգնած ենք ծանր հարաբերությունների առաջ։ Դրությունը կարելի է փրկել միայն Բայազետից և Դարալագյազից գործող ուժերով։ Այդ մասին քանիցս գրել ու խնդրել ենք քեզ։ Նորից շեշտում եմ անհրաժեշտություն Ձեր կողմից արագ և վճռական գործողությունների, որոնք կարող են փրկել Հայաստանը (այսինքն՝ դաշնակներին—Խ. Բ.) կատաստրոֆից պետք է շտապես երևան»[3]։

Այնուհետև շարունակում է՝ «Ես չեմ ուզում զուշակություններ

1 ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. Սովետական կառավարության Արտաքին գործերի ժողկոմի, գ. 22, թ. 85։

2 Նույն տեղը։

3 «Կարմիր աստղ», 1921 թ., № 90։

Ս. Վրացյանի գրած այս նամակը 3 օր հետո՝ 1921 թ. մարտի 18-ին Ախտայի շրջանում ընկնում է Կարմիր Բանակի զորամասերի ձեռքը։

անել։ Կարող է պատահել փորձության շատ ծանր օրեր հասնեն Երևանի համար, բայց ինչ էլ որ լինի Երևանի ճակատագիրը, մենք կռիվը շարունակելու ենք մինչև վերջը։ Մտել ենք բանակցություններ մեջ օգնության մասին նաև տաճիկ հրամանատարության հետ։ Հաշվի առ այս բոլոր հանգամանքները, լարիր բոլոր ուժերդ...»[1]։

Այսպես է ստեղծվում դաշնակների և Թուրքիայի ռազմա-քաղաքական գործարքը 1921 թ. փետրվարյան ավանտյուրայի շրջանում։ Դաշնակների «Ազատ Հայաստան» բուլվարային թերթը 1921 թ. մարտի 15-ին դաշնակների և Թուրքիայի գործարքի մասին գրում է. «Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը»[2]։

Դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականությունը եռանդուն կերպով շարունակվում է փետրվարյան ավանտյուրայի խայտառակ ձախողումից և դաշնակներին երկրից դուրս վռնդելուց հետո։ Նրանք բոլոր ջանքերը գործադրում են ԱՄՆ-ի, Անգլիայի իմպերիալիստների և թուրքական ղեկավար շրջանների հետ միասին մի ընդհանուր բլոկ ստեղծելու Սովետական Ռուսաստանի և նրա անբաժանելի մասը կազմող Սովետական Հայաստանի դեմ։

Այդ հակասովետական բլոկի ստեղծման մասին Թեհրանում Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչ Ե. Երզնկյանը 1922 թ. Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Ասքանազ Մռավյանին հետևյալն է գրում. «Այստեղ տեղական հասարակայնությունը միանգամայն հաստատ հավատացած է, որ Հայաստանի և Տաճկաստանի միջև պատերազմն անխուսափելի է, որ տաճիկները դաշն են կնքել ֆրանսիացիների հետ և այժմ բանակցում են Անգլիայի ու հույների հետ և այնուհետև հարձակվելն ու մաքրեն Կովկասը մեծամասնականներից»[3]։ Այնուհետև շարունակում է. «Նոր եկած Կարաբեքիր կոնսուլի վերաբերմունքը շատ բան է ասում այդ մասին։ Նա շատ սերտ բարեկամական կապ է պահպանում անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան կոնսուլների հետ, նույնպես և Մելիք-Թանգյան եպիսկոպոսի և դաշնակների հետ։ Հաճախ

[1] «Կարմիր աստղ», 1921 թ., № 90։

[2] Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, փետրվարի 18-ի ապստամբությունը, էջ 84։

[3] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 40, գ. 49, թ. 40—43։

նրա մոտ է լինում նախկին դաշնակների մինիստր Բաբալյանը և ուրիշ դաշնակներ, կառավարության անդամներից և խմբապետներից»[1]։

Ե. Երզնկյանը Ա. Մռավյանին գրած նամակներում մանրամասն նկարագրում է սովետական դեսպանության ձեռք առած միջոցառումները՝ դաշնակների կողմից դեպի Սովետական Հայաստան կատարվող թշնամական գործողություններն անհապաղ վերացնելու համար։

«Ռուսաստանի կոնսուլի կողմից,— գրում է Երզնկյանը Ա. Մռավյանին,— առաջարկված է այստեղի նահանգապետին Ատրպատականի շրջանից դաշնակցության կառավարության անդամներին, խմբապետներին և հայդուկային խմբեր կազմող անձանց, թվով 26 հոգու, որոնք այստեղ հակասովետական ագիտացիա են մղում և պատրաստություն են տեսնում Սովետական Ռուսաստանի դեմ, հեռացնել։ Գլխավոր շարիքը Մելիք-Թանգյանի այստեղ լինելն է»[2]։

Այսպիսով, հայ ժողովրդից դատապարտված և երկրից դուրս վռնդված դաշնակները չեն հրաժարվում իրենց ձախողված պլաններից։ Նրանք ձգտում են ամերիկա-անգլիական և թուրքական իմպերիալիստների հետ միասին տապալել սովետական կարգերը և վերականգնել իրենց արյունոտ ռեժիմը, որպիսին գոյություն ուներ 1918—1920 թվականներին։

Դաշնակների գլխավոր շեֆերից մեկը՝ Ալ. Խատիսյանը 1933 թ. փետրվարի 15-ին «Последние новости»-ում իրենց նպատակների մասին հետևյալն է գրում. «Թուրքիո շահերու տեսակետեն պետք է ստեղծվի Կովկասյան համագործակցություն (խոսքը դաշնակների, մենշևիկների և մուսավաթականների ընդհանուր բլոկի մասին է— Խ. Բ.), որը կարողանա թումբ հանդիսանա Ռուսաստանի դեմ»։

Այնուհետև շարունակում է. «Անհրաժեշտ է բոլոր միջոցները սպառել, որպեսզի Թուրքիան վերադառնա 1918 թվականի իր վրած քաղաքականությանը»։

Սա ցույց է տալիս, որ դաշնակցությունը ցանկանում էր Թուրքիայի հետ նորից ռազմա-քաղաքական գործարք կնքել, ինչպես այդ տեղի ունեցավ 1918 թ. Բաքումի «բարեկամության», ապա նաև Կ. Պոլսի կոնֆերանսի ժամանակ։

[1] ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 40, գ. 49, թ. 40—43։

[2] Նույն տեղը։

Թուրքական իմպերիալիստների միջոցով Հայաստանում սովետական կարգերը տապալելու և իրենց արյունոտ ռեժիմը վերականգնելու մասին բազմիցս առաջարկություններ է արել դաշնակների մյուս պարագլուխը՝ Ս. Վրացյանը. «Բոլշևիկների դեմ կռվելու համար մենք պետք է ունենանք հարևան Թուրքիայի բարեկամությունը, նույնիսկ աջակցությունը»[1],—հայտարարել է նա։

Դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականությունը է՛լ ավելի ուժեղանում է 2-րդ համաշխարհային պատերազմից հետո, հատկապես, երբ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների զավթողական քաղաքականության հետևանքով առաջանում է մերձավոր արևելյան ճգնաժամը։ Այդ ժամանակ դաշնակներն իրենց «Ազդարար» թերթում գրում են, որ «...լայն պրոպագանդա կմղվի Մերձավոր Արևելքում երիտասարդության մեջ՝ նախապատրաստվել օտար բանակներու մեջ մտնելու, Սովետական Հայաստանի վրա հարձակվելու համար»[2]։

Պարզ է, որ օտար բանակների մասին շաղակրատելով, դաշնակներն առաջին հերթին նկատի ունեն թուրքական բանակը։

Դաշնակների հակասովետական և թուրքասիրական քաղաքականությունը դրսևորվում է հատկապես նրանց պարտիայի 16-րդ ընդհանուր ժողովում, որը կայանում է Կահիրեում՝ 1955 թ. ապրիլի 22-ից մինչև մայիսի 22-ը։ Այստեղ նրանք որոշում են ընդունում, որ արևմտյան տերությունների և Թուրքիայի զորքերը Հայաստանի վրա արշավելու դեպքում իրենք ևս մասնակցեն արշավանքին։ Ժողովի որոշման մեջ ասված է. «Աշխատել, որպեսզի պատերազմի պարագային, կարելության սահմաններուն մեջ դնպի Հայաստան արշավող ուժերուն մեջ... խմբվին նաև հայ մասնագետներ, որպեսզի արևմտյան տերությունների և թուրքական զորքերի հետ միասին արշավեն Հայաստանի վրա»[3], «...որպեսզի ոչ միայն Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերն ավերվեն, Հայաստանի ժողովուրդը ենթարկվի նոր ջարդի, այլ նաև չնչվեն Հայաստանն ու անոր ինքնուրույն ազգային պետականությունը»[4]։

Դաշնակների վերոհիշյալ համագումարը միաժամանակ գործնական մի շարք միջոցառումներ է նշում, արևմտյան տերությունների և թուրքական զորքերի հետ միասին Սովետական Հայաստանի վրա հարձակվելու մասին։ «Օրըստօրե կմոտենա վճռական պահը,—նշված է վերոհիշյալ ժողովի բանաձևում,—և մինչև սեպտեմբեր պետք է պատրաստ ըլլան ցանկերը, այն դաշնակներուն անուններու, որոնք Թուրք Թոփչիի և ամերիկացի սամուելի ծրագիրներու հիման վրա պիտի օգտագործվեն Հայաստանի դեմ»[1]։

Սովետական Հայաստանի վրա խաչակրաց արշավանք սկսելու համար, մոլի դաշնակ Հայկ Աճեմյանը Թեհրանից, 1956 թ. հուլիսի 14-ին, Սիմոն Վրացյանին (այդ ժամանակ Բեյրութի ճեմարանի տնօրեն—Խ. Բ.) ուղարկած նամակում գրում է. «Միջին Արևելքի երկրներեն՝ Թուրքիան, Եգիպտոսեն և Լիբանանեն մարտիկները ժամանել են, արշավախումբը առաջին առիթով պատրաստվում է գործի անցնել»[2]։

Նույն ժամանակամիջոցում խմբապետ Դրոյի եռանդուն նախաձեռնությամբ Մերձավոր Արևելքի երկրներում դաշնակցական թափթփուկներից ստեղծվում են առանձին կազմակերպություններ և «ղինվորական կոմիտեներ», որոնք սերտ կապ են ստեղծում այդ երկրներում գործող ամերիկյան լրտեսական և հետախուզական կազմակերպությունների հետ։ Դաշնակցական այդ կազմակերպությունները ֆինանսավորվում և հրահանգավորվում են ամերիկյան կազմակերպությունների կողմից, որոնք «...կը դործադրեն անոնց (ամերիկյան կազմակերպությունների—Խ. Բ.) լրտեսական, տեռորիստական ու խափանդատական հրահանգները»[3]։

1955 թ. տեղի է ունենում ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատի ութսունիններորդ կոնգրեսի երկրորդ նստաշրջանը, որտեղ քննության է առնվում դաշնակների պարտիայի մի քանի պարագլուխների ներկայացրած պաշտոնական զեկուցագիրը՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման մասին։ Այդ զեկուցագրում պատմական փաստերը կեղծելուց բացի, դաշնակները չեն մոռանում հիշատակել այն սերտ ռազմա-քաղաքական գործարքի մասին, որ ստեղծվել էր դաշնակների և սուլթանական Թուրքիայի միջև 1918 թվականին և որը դեռ շարունակվում է։

Ըստ պարոն դաշնակների, ստացվում է, որ հայ ժողովուրդը, որը ավելի քան 400 տարի անդում էր սուլթանական Թուրքիայի դաժան լծի տակ, իր անկախությունը ստացել է նրա կողմից՝ Բաթումիի խայտառակ պայմանագրով։

---

1 «Լրաբեր», 1958 թ. մարտի 2։
2 Նույն տեղը։
3 Նույն տեղը, № 106։
4 Նույն տեղը։

1 «Լրաբեր», 1958 թ., № 106։
2 Նույն տեղը։
3 Նույն տեղը։

Գեներալ Անդրանիկն անգամ, որ քաղաքականությունից հեռու կանգնած անձնավորություն է եղել, կարողացել է ճիշտ հասկանալ, որ դաշնակների թուրքասիրական քաղաքականությունը կործանիչ քաղաքականություն է հայ ժողովրդի համար։ Այդ մասին նա գրում է. «Ես կը կանխատեսեի, թե բոլոր այն աթոռները, զոր գրաված էին Երևանի դեկավարները, խարխուլ էին, քանի Ռուսաստանը իր վերջին խոսքը չէր ըսած»[1]։

Այսպիսին է եղել դաշնակների պարտիայի թուրքասիրական քաղաքականությունը ինչպես նրանց անփառունակ տիրապետության ժամանակ, այնպես էլ Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց և նրանց դուրս վռնդվելուց հետո։

Հակառակ դաշնակների ավանտյուրիստական քաղաքականության, սփյուռքի ամբողջ հայ աշխատավորությունը դատապարտում է դաշնակների թուրքասիրական և հակասովետական քաղաքականությունը։ Սփյուռքահայ աշխատավորությունը իր ջերմ հայրենասիրությունն է ցուցաբերում Սովետական Հայաստանի նկատմամբ, հրճվում նրա տնտեսական ու կուլտուրական նվաճումներով։

«Սովետական իշխանության տապալման նրանց 37 տարվա «պահանջը» իրենցից կախված չէ, ինչքան էլ հասարակ լուն իրեն փիղ պատկերացնի»[2],—գրում է «Նոր կյանք» կոմունիստական թերթը դաշնակների ավանտյուրիստական պլանների մասին։

Այսպիսին է եղել դաշնակների անցած ուղին, որը մեծ դժբախտություն է բերել մեր ժողովրդին։ Այս մասին ավելի մանրամասն կարելի է տեղեկանալ սույն ժողովածուում բերված արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերից։

Ստ. Շահումյանը 1918 թ. մայիսին արտասանած իր ճառերից մեկում բնութագրելով դաշնակների քաղաքական վարքագիծը, ասել է.

«Անդրկովկասի ամբողջ բանվորության ու գյուղացիության առաջ նրանք (դաշնակները—Խ. Բ.) հայտարարված են ժողովրդի թշնամիներ»[3]։

---

[1] Գ ե ն ե ր ա լ Ա ն դ ր ա ն ի կ, Հայկական առանձին հարվածող զորամաս, Պոսթոն, 1921, էջ 245։

[2] «Նոր կյանք», 1952 թ. դեկտեմբերի 21։

[3] Ս տ. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Հոդվածներ և ճառեր, Հայպետհրատ, 1953, էջ 366։

ПРИЛОЖЕНИЕ
ՀԱՎԵԼՎԱԾ

№ 1

СОЛДАТСКАЯ ЖИЗНЬ

РЕЗОЛЮЦИЯ

Мы—грузины, армяне, осетины и имеритины—солдаты хамаданского гарнизона, собравшись на митинг 8 декабря 1917 года в количестве 300 человек и обсудили телеграмму генерала Пржевальского о формировании национальных полков и разделения национальностей. Мы не хотим отделяться от русских. Мы хотим быть вместе с русскими, как жили раньше, поэтому мы не подчиняемся приказу генерала Пржевальского и не признаем буржуазный Закавказский комиссариат, который отделяет нас от свободной России. Мы признаем только власть Совета Народных Комиссаров и советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

Просим всех товарищей грузин, армян, имеритин и осетин присоединиться к нашему постановлению.

Да здравствует единая свободная Россия!

Да здравствует единение, равенство и братство с русскими!

Да здравствует рабоче-крестьянское правительство в лице Совета Народных Комиссаров!

Председатель Жеманашвили

„Кавказский рабочий", 21 января 1918 года, № 15.

№ 1

ՋԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԲԱՆԱՁԵՎ

Մենք՝ վրացիներս, հայերս, օսեթներս և իմերեթներս, Համադանի կայազորի զինվորներս, 1917 թ. դեկտեմբերի 8-ին 300 հոգով հավաքվելով միտինգի ու քննարկեցինք գեներալ Պրժևալսկու հեռագիրը ազգային գնդերի ձևավորման և ազգությունների բաժանման մասին: Մենք չենք ուզում բաժանվել ռուսներից: Մենք ուզում ենք լինել ռուսների հետ միասին, ինչպես ապրել ենք առաջ: Դրա համար էլ մենք չենք ենթարկվում գեներալ Պրժևալսկու հրամանին և չենք ճանաչում բուրժուական Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը բաժանում է մեզ ազատ Ռուսաստանից: Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի և բանվորների, զինվորների ու գյուղացիների Սովետների իշխանությունը:

Խնդրում ենք վրացի, հայ, իմերեթ և օսեթ ընկերներին՝ միանալ մեր որոշմանը:

Կեցցե՛ միասնական ազատ Ռուսաստանը:

Կեցցե՛ միասնությունը, հավասարությունը և եղբայրությունը ռուսների հետ:

Կեցցե՛ բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը՝ հանձին ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի:

Նախագահ՝ ԺԵՄԱՇՎԻԼԻ

«Կավկազսկի ռաբոչի», 1918 թ. հունվարի 21, № 15:

№ 2

ПРОТОКОЛ 4-ГО ЗАСЕДАНИЯ КОМИССИИ О МИРЕ ПРИ ЗАКАВКАЗСКОМ СЕЙМЕ

15 февраля 1918 г.

Заседание посвящено выработке условий, которыми должна руководствоваться делегация в переговорах о мире.

По обсуждении, принимаются следующие положения:

1. При создавшихся условиях Закавказский Сейм считает себя правомочным заключить мир с Турцией.

2. Закавказский Сейм, вступая в мирные переговоры с Турцией, ставит своей задачей заключить с нею окончательный мир.

3. В основание заключаемого мирного договора должно лечь восстановление государственных границ России и Турции, существовавших к моменту объявления войны в 1914 году...

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 7, л. 43.

№ 2

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՍԵՅՄԻՆ ԿԻՑ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ 4-ՐԴ ՆԻՍՏԻ

1918 թ. փետրվարի 15

Նիստը նվիրված է այն պայմանների մշակմանը, որոնցով պատվիրակությունը պետք է դեկավարվի հաշտության բանակցություններում:

Քննարկումից հետո ընդունվում են հետևյալ դրույթները.

1. Անդրկովկասյան Սեյմը, ստեղծված պայմաններում, իրեն իրավասու է համարում հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ:

2. Անդրկովկասյան Սեյմը, հաշտության բանակցությունների մեջ մտնելով Թուրքիայի հետ, իր առջև խնդիր է դնում նրա հետ կնքել վերջնական հաշտություն:

3. Կնքվելիք հաշտության պայմանների հիմքում պետք է ընկնի Ռուսաստանի և Թուրքիայի այն պետական սահմանների վերականգնումը, որոնք գոյություն ունեին 1914 թվականին, պատերազմը հայտարարելու մոմենտին...

ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 68/200, գ. 7, թ. 43:

№ 3

СОЛДАТСКАЯ ЖИЗНЬ

В 22 КАВКАЗ. СТРЕЛК. ПОЛК

Мы солдаты 9-й роты Кавк. стрелкового полка, обсудив прошлое и текущий момент, клеймим позором всех лжесоциалистов Закавказского Комиссариата, плетущихся в хвосте у буржуазии. Им нет места у власти. А вам, народные комиссары, шлем самый горячий привет и благодарность, как стойким борцам за свободу всего народа. Мы с вами! Если потребуется вооруженная сила для борьбы с черной бандэй, перекрасившейся в красный цвет, по вашему зову мы все как один человек выйдем на баррикады, победить или умереть.

Долой Закавказский Комиссариат!
Долой кровожадную свору!
Да здравствует власть народных комиссаров!
Да здравствует рабоче-крестьянское правительство!

За председателя 9-ой роты:
секретарь

„Кавказский рабочий", № 18, 25 января 1918 г.

№ 3

ՉԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ 22-ՐԴ ՀՐԱՁԳԱՅԻՆ ԳՆԴԻՆ

Մենք՝ Կովկասյան հրաձգային գնդի 9-րդ վաշտի զինվորներս, քննարկելով անցյալ և ընթացիկ մոմենտը, անարգանքի սյունին ենք գամում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոլոր կեղծ սոցիալիստներին, որոնք քարշ են գալիս բուրժուազիայի պոչից: Նրանք զորք չունեն իշխանության հետ: Իսկ ձեզ, ժողովրդական կոմիսարներ, հղում ենք մեր ամենաջերմ ողջույնը ու շնորհակալությունը որպես ամբողջ ժողովրդի աղատության համար մղվող պայքարի անկուն մարտիկներին: Մենք ձեզ հետ ենք: Եթե պահանջվի զինված պայքար ընդդեմ սև բանդայի, որ ներկվել է կարմիր գույնով, ձեր կանչով մենք բոլորս, մեկ մարդու պես, դուրս կգանք բարիկադ՝ հաղթելու կամ մեռնելու:

Կորչի՛ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը:
Կորչի՛ արյունարբու ոհմակը:
Կեցցե՛ ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը:
Կեցցե՛ բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը:

9-րդ վաշտի նախագահ
փոխարեն՝ քարտուղար

«Կավկազսկի ռաբոչի», № 18, 25 հունվարի 1918 թ.

№ 4

ПРОТОКОЛ ПЕРВОГО ЗАСЕДАНИЯ ТРАПЕЗУНДСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ О ПЕРЕМИРИИ МЕЖДУ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ЗАКАВКАЗСКИМ СЕЙМОМ

Заседание Трапезундской конференции открывается 1(14) марта 1918 года в 3 часа дня.

Председательствует Председатель Оттоманской делегации, капитан I ранга, начальник штаба Императорского Морского Департамента Гусейн-Рауф-бей. Присутствуют со стороны Оттоманской делегации: Управляющий Юристконсульским отделом Министерства Иностранных Дел Мехмед-Нусред-бей, полковник, Главный врач Оттоманской армии Кавказского фронта, доктор Тевфик-Салим-бей, майор Генерального штаба, начальник оперативного отдела Оттоманской армии Кавказского фронта Хузреф-бей, майор запаса Юсуф-Риза-бей, первый секретарь, профессор Константинопольского университета Измаил-Гамид-бей, секретарь, адъютант Председателя, лейтенант Абдурахман, капитан Оттоманского Императорского флота Гамид-бей. Со стороны Закавказской делегации: Председатель Закавказской делегации Чхенкели Акакий Иванович, делегаты, члены Сейма: Абашидзе, Гайдар-бей, Гаджинский Мамед-Гасан, Гайдаров Ибрагим-

бек, Гвазава Георгий Бежанович, Качазнуни Рубен Иванович, Ласхишвили Георгий Михайлович, Мехтиев Мир-Ягуб, Хас-Мамедов Халил-бей, Хатисов Александр Иванович, Шейх-Уль-Исламов Акпер, переводчики (драгоманы): доктор Гамбашидзе, Расул-заде, Управляющий делами делегации: Туманэв Михаил Георгиевич; помощники: Нанейшвили Георгий, Микеладзе Русудава; секретари: Вешалели, Пепинов, Пирцхалава и Тер-Минасянц, адъютант Председателя: поручик А. Г. Чхеидзе...

Председатель Закавказской делегации А. И. Чхенкели

От имени мирной делегации Закавказского Сейма приношу искреннюю благодарность Председателю Мирной делегации Оттоманского Правительства за то приветственное слово, которое угодно было ему сейчас произнести. Вместе с тем приветствую Турецкую делегацию.

Я выражаю особенную радость, по поводу заключительной фразы в приветственном слове Председателя делегации Оттоманского Правительства: пожелав успеха в предстоящей совместной работе, Председатель делегации заявил, что в основу ее он кладет искренность. Закавказская делегация с особым доверием относится к этим словам, тем более, что инициатива установления дружеских отношений между двумя странами исходила эт Оттоманского Правительства, что же касается народов Закавказья, то они в лице Закавказского Сейма выразили свою непреклонную волю установить с Турцией самые искренние и дружеские отношения...

Еще раз приветствуя Вас, я кончаю тем же, чем и Вы изволили кончить...

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 7. л. 158—159.

№ 4

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՍԵՅՄԻ ՄԻՋԵՎ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿՈՆՖԵՐԵՆՑԻԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ՆԻՍՏԻ

Տրապիզոնի կոնֆերենցիայի նիստը բացվում է 1918 թ. մարտի 1(14)-ին, ցերեկվա ժամը 3-ին։

Նախագահում է Օսմանյան պատվիրակության Նախագահ, 1-ին կարգի կապիտան, կայսրության ծովային դեպարտամենտի շտաբի պետ Հուսնյն-Ռաուֆ-բեյը։ Ներկա են՝ Օսմանյան պատվիրակության կողմից՝ Արտաքին Գործերի մինիստրության իրավախորհրդատուական բաժնի կառավարիչ Մահմեդ-Նուսրեդ-բեյը, դնդապետ, Օսմանյան բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի Գլխավոր բժիշկ, դոկտոր Թևֆիկ-Սալիմ-բեյը, գլխավոր շտաբի մայոր, Օսմանյան բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի օպերատիվ բաժնի պետ Խուդրեֆ-բեյը, պահեստի մայոր Յուսուֆ-Ռիզաբեյը՝ առաջին քարտուղար, Կոստանդնուպոլսի համալսարանի պրոֆեսոր Իզմայիլ-Համիդ-բեյը, քարտուղար, Նախագահի թիկնապահ, լեյտենանտ Աբդուռահմանը, Օսմանյան կայսրության նավատորմի Կապիտան Համիդ-բեյը։ Անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից՝ Անդրկովկասյան պատվիրակության Նախագահ Չխենկելի Ակակի Իվանովիչը, պատվիրակներ, Սեյմի անդամներ՝ Աբաշիձեն, Հայդար-բեյը, Հաջինսկի Մահմեդ-Հասանը, Հայդարով Իբրահիմ-բեյը, Գվազավա Գեորգի Բեժանովիչը, Քաջազնունի Ռուբեն Իվանովիչը, Լասխիշվիլի Գեորգի Միխայլովիչը, Մեհթիև Միր-Յաղուբը, Խաս-Մամեդով Խալիլ-բեյը, Խատիսով Ալեքսանդր Իվանովիչը, Շեյխ-Ուլ-Իսլամով Աքպերը, Թարգմանիչներ (դրագոմաններ)՝ դոկտոր Գամբաշիձեն, Ռասուլ-Զադեն, Պատվիրակության գործերի կառավարիչ Թումանով Միխայիլ Գեորգիևիչը, օգնականներ՝ Նանեյշվիլի Գեորգին, Միքելաձե Ռուսուդավան, քարտուղարներ՝ Վեշալելին, Պեպինովը, Փիրցխալավան և Տեր-Մինասյանցը, Նախագահի թիկնապահ, պորուչիկ Ա. Գ. Չխեիձեն...

Անդրկովկասյան պատվիրակության Նախագահ Ա. Ի. Չխենկելի

Անդրկովկասյան Սեյմի հաշտության պատվիրակության անունից ջերմագին շնորհակալություն եմ հայտնում Օսմանյան Կառավարության Հաշտության պատվիրակության Նախագահին՝ այն

ողջույնի խոսքի համար, որ հաճելի էր նրան հենց նոր արտասանել։ Դրա հետ միասին ողջունում եմ Թուրքական պատվիրակության։

Ես հատկապես ուրախություն եմ հայտնում Օսմանյան կառավարության պատվիրակության նախագահի ողջույնի խոսքի եղբայրական արտահայտության առթիվ. առաջիկա համատեղ աշխատանքում հաջողություն ցանկանալով, պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ այդ աշխատանքի հիմքում նա դնում է անկեղծությունը։ Անդրկովկասի պատվիրակությունը հատուկ վստահությամբ է վերաբերվում այդ խոսքերին, մանավանդ որ երկու երկրների միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու նախաձեռնությունը եղել է Օսմանյան կառավարության կողմից, իսկ ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի ժողովուրդներին, ապա նրանք, ի դեմս Անդրկովկասյան Սեյմի, արտահայտել են իրենց անընկճելի կամքը՝ ամենաանկեղծ ու ամենաբարեկամական հարաբերություններ հաստատելու Թուրքիայի հետ...

Կրկին ողջունելով Ձեզ, ես վերջացնում եմ նրանով, ինչով և դուք հաճեցիք վերջացնել...

ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 68, 200, գ. 7, թ. 138—139։

№ 5

ПЕРЕГОВОРЫ О МИРЕ МЕЖДУ ДЕЛЕГАЦИЯМИ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ЗАКАВКАЗСКОГО СЕЙМА

1. УЛЬТИМАТУМ ТУРЕЦКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

Приложение

Трапезунд, 6/IV-1918 г.

Господин Председатель, Оттоманское Императорское Правительство настаивает на изложенном в декларации от 21 марта 1918 г. и просит уважаемую Закавказскую делегацию дать ему окончательный ответ по этому поводу в течение 48 часов.

Примите, господин Председатель, уверение в моем самом высоком уважении.

(Подпись) Г. Рауф, Председатель Оттоманской Императорской делегации.

2. ОТВЕТ ЗАКАВКАЗСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ

Трапезунд, 10 апреля 1918 г.

Оттоманской Императорской делегации.

Закавказская мирная делегация в ответ на письмо Председателя Оттоманской делегации от 6-го апреля 1918 г. имеет честь заявить, что она принимает Брест-Литовский договор и готова вести дальнейшие переговоры, основываясь на нем.

Председатель Закавказской Мирной делегации, Министр Иностранных Дел (подп.).

3. ЗАЯВЛЕНИЕ ОТТОМАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ О ПРИВЛЕЧЕНИИ К ПЕРЕГОВОРАМ СОЮЗНИКОВ ТУРЦИИ

Трапезунд, 13-го апреля 1918 г.

Господин Председатель, Императорское Оттоманское Правительство осведомилось о декларации Закавказской делегации от 10-го сего месяца, подписанной Министром Иностранных Дел и Председателем Закавказской делегации господином Чхенкели. Однако для возможности привлечения его союзников к переговорам о договоре дружбы, который оно готово обсудить, необходимо прежде всего, чтобы Закавказье продекларировало свою независимость.

Примите, господин Председатель, уверения самого высокого моего уважения.

(Подп.) Г. Рауф, Председатель Оттоманской Императорской делегации.

4. ТЕЛЕГРАММА ПРАВИТЕЛЬСТВА ОБ ОТОЗВАНИИ ДЕЛЕГАЦИИ

Трапезунд, Председателю мирной делегации, Министру Иностранных Дел Чхенкели.

Без малейшего промедления передайте нижеследующую исключительной важности телеграмму. О времени исполнения донести: «Сегодня вечером, на заседании Закавказского Сейма, единогласно принята следующая резолюция: в виду того, что мирное соглашение по вопросу о границах Закавказья между Турцией и Закавказьем не достигну-

то, Закавказской делегации предлагается немедленно выехать обратно Тифлис», № 51151.

Председатель Правительства (подп.) Гегечкори.

5. СООБЩЕНИЕ ЗАКАВКАЗСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ ОБ ОТЪЕЗДЕ

Трапезунд, 1/14 апреля 1918 г., Императорской Оттоманской делегации.

Закавказская делегация, ввиду полученных ею от своего Правительства инструкций, имеет честь сообщить Императорской Оттоманской делегации, что она находится в необходимости выехать сегодня в Тифлис.

Председатель Закавказской делегации (подп.).

Верно: Управляющий делами Закавказской делегации по ведению мирных переговоров с Турцией (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 7, л. 152.

№ 5

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍԵՅՄԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒԼՏԻՄԱՏՈՒՄԸ

Հավելված

Տրապիզոն, 6/4-1918 թ.:

Պարոն Նախագահ, Օսմանյան Կայսրության Կառավարությունը պնդում է 1918 թ. մարտի 21-ի դեկլարացիայում շարադրվածի վրա և խնդրում է Անդրկովկասյան հարգելի պատվիրակությանը՝ այդ կապակցությամբ տալ իր վերջնական պատասխանը 48 ժամվա ընթացքում:

Ընդունեցեք, պարոն Նախագահ, իմ ամենաբարձր հարգանքի հավաստիքը:

(Մատրագր.) Հ. Ռաուֆ, Օսմանյան Կայսերական պատվիրակության Նախագահ:

2. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Տրապիզոն, 1918 թ. ապրիլի 10:

Օսմանյան Կայսերական պատվիրակությանը:

Անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակությունը ի պատասխան Օսմանյան պատվիրակության Նախագահի 1918 թ. ապրիլի 6-ի նամակի, պատիվ ունի հայտարարելու, որ ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը և պատրաստ է հետագա բանակցություններ վարել՝ հիմնվելով նրա վրա:

Անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակության Նախագահ, Արտաքին Գործերի Մինիստր (ստոր.):

3. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տրապիզոն, 1918 թ. ապրիլի 13:

Պարոն Նախագահ, Օսմանյան Կայսերական Կառավարությունը ծանոթացավ Անդրկովկասյան պատվիրակության ամսույս 10-ի դեկլարացիային, որ ստորագրել էր Արտաքին Գործերի Մինիստր և Անդրկովկասյան պատվիրակության Նախագահ պարոն Չխենկելին: Սակայն, որպեսզի Օսմանյան Կայսերական կառավարությանը համար հնարավոր լինի իր դաշնակիցներին մասնակից դարձնել բարեկամության պայմանագրի բանակցություններին, պայմանագիր, որը նա պատրաստ է քննարկել, ամենից առաջ անհրաժեշտ է, որ Անդրկովկասը հռչակի իր անկախությունը:

Ընդունեցեք, պարոն Նախագահ, իմ ամենաբարձր հարգանքի հավաստիքը:

(Մատրագր.) Հ. Ռաուֆ, Օսմանյան Կայսերական պատվիրակության Նախագահ:

4. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ՝ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ ԵՏ ԿԱՆՉԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տրապիզոն, հաշտության պատվիրակության Նախագահ, Արտաքին Գործերի Մինիստր Չխենկելիին:

Առանց ամենափոքր հապաղման հաղորդեցեք բացառիկ կարեվորություն ունեցող հետևյալ հեռագիրը: Կատարման ժամանակի մասին զեկուցել. «Այսօր երեկոյան, Անդրկովկասի Սեյմի նիստում, միաձայն ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. նկատի ունենալով այն, որ Անդրկովկասի սահմանների հարցի վերա-

բերյալ Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև հաշտության համաձայնություն ձեռք չի բերված, Անդրկովկասյան պատվիրակությանն առաջարկվում է անհապաղ եւս վերադառնալ Թիֆլիս», № 51151։

Կառավարության Նախագահ՝ (ստորագրություն)
Դևգեչկորի։

5. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԸ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Տրապիզոն, 1918 թ. ապրիլի 1/14, Օսմանյան Կայսերական պատվիրակությանը։

Անդրկովկասյան պատվիրակությունը, նկատի ունենալով իր Կառավարությունից ստացված հրահանգները, պատիվ ունի հայտնելու Օսմանյան Կայսերական պատվիրակությանը, որ ինքն անհրաժեշտաբար պետք է այսօր մեկնի Թիֆլիս։

Անդրկովկասյան պատվիրակության Նախագահ (ստորագրություն)։

Ճիշտ է՝ Թուրքիայի հետ հաշտության բանակցություններ վարող Անդրկովկասյան պատվիրակության գործերի կառավարիչ (ստորագրություն)։

ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 68/200, գ. 7, թ. 132։

№ 6

РАПОРТ КОМЕНДАНТУ КРЕПОСТИ КАРС О ХОДЕ ПЕРЕГОВОРОВ С ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ ТУРЕЦКИХ ВОЙСК НА КАРССКОМ НАПРАВЛЕНИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ПРЕКРАЩЕНИЯ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Председатель делегации по ведению переговоров о прекращении военных действий

12/21 апреля 1918 г.
Кр. Карс

10/23 апреля с. г. около 17 часов, вызванный начальником беглиахмедского отряда генерал-майором Тер-Акоповым из с. Бозгала в с. Петровка, я получил приказание немедленно отправиться на автомобиле по Сарыкамышскому шоссе в расположение турецких войск в качестве представителя от названного отряда для ведения переговоров о прекращении военных действий на Карсском направлении. При этом мне было вручено генералом Тер-Акоповым письмо от его имени на имя командующего турецкими войсками на сказанном направлении с извещением об отданном им приказании русским войскам на том же направлении прекратить военные действия с 17-ти часов 10(23) апреля с. г. при условии, если командующий турецкими войсками на этом направлении отдаст последним подобные же распоряжения. К письму была приложена копия телеграммы и. д. военного министра, генерал-лейтенанта Одишелидзе на имя командира Отдельного армянского корпуса, генерал-майора Назарбекова по поводу вышесказанных действий. Меня сопровождали: Начальник конвойной сотни при сказанном штабе, переводчик этого штаба, трубач 1-го армянского конного полка и два шофера. Начальник штаба турецкой дивизии, находившийся в одном из домов на железнодорожной станции Бегли-Ахмед, к которому я был направлен из сторожевого охранения турецких войск, вместе с сопровождавшими меня лицами, заявил мне, что в виду неполучения им никаких указаний по поводу прекращения военных действий и отсутствия Начальника дивизии, содержание письма, привезенного мною, будет немедленно передано по телеграфу в Сарыкамыш, по назначению. Около 22-х часов, т. е. спустя 3 часа после моего прибытия в Штаб сказанной турецкой дивизии, начальником сказанного Штаба было передано мне письмо на имя генерала Тер-Акопова—ответ Командующего турецкими войсками на Карсском направлении, в котором последний сообщал, что в виду неполучения им указаний от высшего турецкого командования по поводу прекращения военных действий, ...турецкие войска, в силу ранее отданного Вегиб-пашой приказания, 12(24) апреля будут продолжать наступление к крепости, причем было бы желательно чтобы до начала этого наступления русские войска были отведены к крепостным фортам, во избежание столкновения с турецкими войсками и в виду ожидаемого прекращения военных действий. В виду неопре-

деленности времени получения ожидаемого ответа Вегиб-паши мною, с согласия начальника штаба турецкой дивизии, был оставлен при этом штабе упомянутый начальник конвойной сотни для получения означенного ответа и доставления его в штаб Бегли-Ахмедского отряда, я же, около 23-х часов, отправился в с. Петровка для срочной доставки начальнику названного отряда письма от Командующего турецкими войсками на Карсском направлении[1]. Около 8-ми часов 11(24) апреля Начальником конвойной сотни было привезено в штаб Бегли-Ахмедского отряда письмо Командующего турецкими войсками на Карсском направлении с ответом Вегиб-паши по поводу прекращения военных действий. В этом письме сообщалось, что Турецкое правительство принимает предложение Закавказского правительства относительно прекращения военных действий при условии, что русские войска должны быть отведены на линию крепостных фортов, а турецкие—оставлены в 2-х километрах от этой линии.

11(24) апреля около 9-ти часов, я был командирован Тер-Акоповым из с. Петровка в крепость Карс за получением от Вашего Превосходительства дальнейших указаний относительно ведения переговоров о прекращении военных действий. В 11 часов того же дня во исполнение приказания Вашего Превосходительства, делегация в составе меня и комендантского адъютанта Штаба крепости подпоручика Тумбильи в сопровождении переводчика этого штаба и трубача отправилась на автомобиле по Сарыкамышскому шоссе навстречу наступающим турецким войскам для переговоров о прекращении военных действий и об установлении демаркационной линии, согласно данным Вами указаниям. Между селениями Петровка и Владикарс наша делегация встретилась с турецкой, состоявшей из командующего группой турецких войск на Карсском направлении, полковника Кязим-бея и переводчика этого штаба. На совещании между делегациями, происходившем в с. Владикарс, полковник Кязим-бей заявил мне,

[1] Это письмо в совершенно извращенном переводе было привезено в штаб крепости подполковником Скляревичем того же 12/5, причем из перевода явствует, что в 2-х километрах должны были остановиться не турки, а наши войска.

что согласно указаниям, полученным им от турецкого командования, турецким войскам, действующим против Карса, отдано распоряжение остановиться на расстоянии 2-х километров от крепостных фортов, прекратить огонь и оставаться на занятых местах распоряжения; что же касается вопроса о демаркационной линии, то он может быть разрешен лишь по выяснении срока и других условий. Из Карса и Карсской области эвакуируются войска Закавказского правительства, имея в виду, что приняв условия Брест-Литовского договора, это правительство тем самым обязано было принять все меры к скорейшему очищению всей территории Карсской области, принадлежащей по этому договору Турции. В обоснование вышеприведенного полковник Кязим-бей высказал мысль, что установление особой демаркационной линии в ближайшем к крепости районе не требуется, так как на основании соглашения между Турецким и Закавказским правительствами эта линия определяется для русских войск—линией крепостных фортов, а для турецких—линией на расстоянии 2-х километров от этих фортов[1]. В виду того, что я не имел полномочий на установление срока эвакуации крепости и Карсской области, дальнейшее ведение переговоров было приостановлено мною до получения соответствующих указаний. Около 19 часов того же числа, по получении от Вашего Превосходительства указаний относительно желательного и минимального срока эвакуации крепости, я отправился в составе делегации, в которую вместо заболевшего подпоручика Тумбильи вошли генерального штаба капитан Фалилеев и помощник военного комиссара поручик Иванянц для продолжения переговоров. На происходившем в с. Бегли-Ахмед возобновленном совещании нашей делегации с турецкой, оставшейся в прежнем составе, полковник Кязим-бей заявил от имени Вегиб-паши следующие условия прекращения военных действий: 1) передача турецким войскам крепостных фортов на левом берегу Карс-чая к полудню 12(25) апреля (по Константинопольскому времени) и прочих—к вечеру того же дня. 2) оставление

[1] Было доложено, что турецким войскам приказано остановиться там, где они находятся, т. е. значительно далее 2-х километров.

войсками Закавказского правительства крепости Карс в течение 12(25) апреля и 3) отход этих войск за реку Арпачай в трехдневный срок после выхода из крепости. Что касается срока и порядка эвакуации имущества, то по этому вопросу полковник Кязим-бей ожидал указаний высшего турецкого командования на основании сношения о том Турецкого правительства с Закавказским. Для охраны казенного имущества до окончания эвакуации его полковник Кязим-бей находил возможным оставление в крепости русского добровольческого отряда, причем величина этого отряда должна была быть определена по взаимному соглашению между Закавказским и Турецким правительствами. В отношении русских подданных, оставшихся в крепости и их имущества, полковником Кязим-беем была обещана от имени своего правительства гарантия неприкосновенности.

По поводу вышеприведенных сроков эвакуации крепости мною было заявлено полковнику Кязим-бею о фактической невозможности вывести войска из крепости в течение ближайшего дня и необходимости удлинить этот срок по крайней мере до 2 дней в виду позднего получения распоряжения о выступлении, разбросанности войск и, главным образом, в виду необходимости прикрывать войсками отход местных жителей, желающих выселиться в пределы Закавказья. Число их достигает 20 000. Равным образом мною было заявлено о необходимости удлинить срок передачи фортов на левом берегу Карс-чая до вечера 12(25) апреля и прочих фортов—до вечера следующего дня: первых—в виду недостатка времени на подготовку этой передачи и вторых—во избежание возможного столкновения между нашими и турецкими войсками, в случае занятия фортов последними во время перехода через их линию первых. О вышеприведенных мною заявлениях полковник Кязим-бей обещал запросить свое высшее командование, предупредив, что если им не будет получено ответа на этот запрос до рассвета 12(25) апреля..., то в силу приказания, полученного от Вегиб-паши, турецкие войска будут продолжать свое наступление. В виду телеграммы председателя Закавказского правительства, что вопрос о сроке эвакуации Карса подлежит решению названного правительства, дальнейшее ведение переговоров мною было приостановлено до получения необходимых указаний.

Около 5-ти часов 12(25) апреля, по получении означенных указаний, наша делегация в вышеприведенном составе, с присоединением к ней Военного Комиссара Арзуманова, вновь отправилась в Бегли-Ахмед для продолжения переговоров. На возобновившемся в селении Бегли-Ахмед совещании с турецкой делегацией, в прежнем ее составе, с полковником Кязим-беем во главе, были объявлены, с ссылкой на вновь полученные от Вегиб-паши указания, следующие условия эвакуации крепости нашими войсками: 1) передача турецким войскам фортов на левом берегу Карс-чая к 12-ти часам 12(25) апреля (по Константинопольскому времени) и прочих фортов—к 18-ти часам 13(25) апреля и 2) эвакуация из крепости и города войск и имущества должна быть произведена на основании соглашения между Турецким и Закавказским правительствами.

К сему полковником Кязим-беем было добавлено, что в случае, если левобережные форты не будут оставлены нами к означенному сроку, он в силу полученного им приказания от Вегиб-паши, будет вынужден отдать распоряжение о снятии их с боем.

Сообщение о требовании Высшего Турецкого командования передать турецким войскам левобережные форты, ввиду поспешности этого вопроса, было отправлено около 9-ти часов Вашему Превосходительству, присутствовавшим на совещании Военным Комиссаром Арзумановым через офицера, прибывшего в Бегли-Ахмед из отряда генерала Арешева (с просьбой от имени последнего об оказании командующим турецкими войсками содействия к обеспечению беженцов, сосредоточенных в районе Мазра, от нападения со стороны курдов). По поводу высказанного считаю необходимым немедленно выработать и подписать соглашение о прекращении военных дей-

ствий на основании условий, предложенных турецким командованием и, указаний, полученных нашей делегацией. Полковник Кязим-бей заявил, что подобное соглашение может быть подписано лишь после окончательной выработки условий эвакуации крепости.

13(26) апреля, около 12-ти часов, во время совещания на квартире Вашего Превосходительства по вопросам об эвакуации, на котором присутствовали с нашей стороны Вы, Военный Комиссар Арзуманов и я, а с турецкой—полковник Кязим-бей и переводчик, по поводу подписания соглашения о прекращении военных действий и установления демаркационной линии, полковник Кязим-бей заявил от имени Высшего командования, что подписание подобного соглашения представляется излишним в виду принятия Закавказским правительством условий Брест-Литовского мирного договора и состоявшегося между ним и Турецким правительством соглашения об эвакуации крепости и Карсской области.

Возвратилась делегация в крепость в начале 10 часов 12/5.

Подлинный подписал:
Комендант Карсской крепости
Генерал-майор Деев

С подлинными верно:
Генерального Штаба Капитан
подпись (Фалилеев)

Подлинный подписал:
Полковник Морель

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКП Арм. в Грузии
(подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 16—19.

№ 6

ՉԵԿՈՒՅՑ ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՊԱՐԵՏԻՆ՝ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԿԱՐՍԻ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՉՈՐՔԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ ՎԱՐՎՈՂ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԱՍԻՆ

Բանակցություններ վարող պատվիրակության նախագահը զինադադարի մասին

1918 թ. ապրիլի 12/21
Կարսի բերդ

Ս./թ. ապրիլի 10(23)-ին, ժամը 17-ի մոտ, Բեկլու-Ահմադի չոկատի պետ գեներալ-մայոր Տեր-Ակոպովի կողմից Բոզղալա գյուղից կանչվելով Պետրովկա գյուղը, ես հրաման ստացա՝ ավտոմեքենայով, Սարիղամիշի ճանապարհ մեկնել՝ թուրքական զորքերի գտնված վայրը, որպես նշված չոկատի ներկայացուցիչ՝ Կարսի ուղղությունում զինադադարի վերաբերյալ բանակցություններ վարելու համար: Ընդ որում գեներալ Տեր-Ակոպովն իր անունից ինձ հանձնեց նշված ուղղությունում թուրքական զորքերի հրամանատարին հասցեագրված մի նամակ՝ ծանուցելով, որ ինքը ռուսական զորքերին հրաման է տվել նույն ուղղությամբ ս./թ. ապրիլի 10 (23)-ի ժամը 17-ից դադարեցնել ռազմական գործողությունները այն պայմանով, եթե այդ ուղղությունում թուրքական զորքերի հրամանատարը այդ զորքերին կատ նույնպիսի կարգադրություններ: Նամակին կցված էր պատճենը ռազմական մինիստրի պաշտոնակատար, գեներալ-լեյտենանտ Օդիշելիձեի հեռագրի՝ ուղղված Հայկական առանձին կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Նազարբեկովին՝ վերը նշված գործողությունների առթիվ: Ինձ ուղեկցում էին՝ նշված շտաբին կից պահակախմբի հարյուրյակի պետը, այդ շտաբի թարգմանիչը, Հայկական 1-ին հեծյալ գնդի փողհարը և երկու ավտովարորդ: Թուրքական դիվիզիայի շտաբի պետը, որ գրանվում էր Բեկլու-Ահմադ երկաթուղային կայարանի տներից մեկում, և որի մոտ ինձ ուղարկեցին թուրքական զորքերի պահպանության ինձ ուղեկցող անձանց հետ միասին, հայտնեց ինձ՝ քանի որ զինադադարի վերաբերյալ ինքը ոչ մի ցուցում չի ստացել, և դիվիզիայի Պետը բացակայում է, ուստի բերած նամակի բովանդակությունը հեռագրով անհապաղ կհաղորդվի Սարիղամիշ,

քան պատկանելուն։ Ժամը մոտավորապես 22-ին, այսինքն՝ Թուրքական նշված դիվիզիայի շտաբ իմ գնալուց 3 ժամ հետո, հիշյալ շտաբի պետը ինձ հանձնեց գեներալ Տեր-Ակոպովին հասցեագրված մի նամակ՝ Կարսի ուղղությունում Թուրքական զորքերի հրամանատարի պատասխանը, որտեղ վերջինս հայտնում էր՝ քանի որ Թուրքական գերագույն հրամանատարության կողմից դինադադարի վերաբերյալ ցուցում չի ստացվել, ...ապա Թուրքական զորքերը, Վեհիբ-փաշայի տվելի վաղ տված հրամանի համաձայն, ապրիլի 12(24)-ին կշարունակեն հարձակումը բերդի վրա, ընդ որում ցանկալի կլիներ, որ այդ հարձակումից առաջ ռուսական զորքերը ևս քաշվեին դեպի բերդի ամրությունները, Թուրքական զորքերի հետ ընդհարումից խուսափելու համար և նկատի ունենալով սպասվող դինադադարը։ Քանի որ Վեհիբ-փաշայից սպասվող պատասխանն ստանալու ժամկետը անորոշ էր, ես, Թուրքական դիվիզիայի շտաբի պետի համաձայնությամբ, այդ շտաբին կից Թողեցի պահակախմբի հարյուրյակի հիշյալ պետին՝ նշված պատասխանը ստանալու և Բեղլու-Ահմադի ջոկատի շտաբ հասցնելու համար, իսկ ինքս, ժամը մոտավորապես 23-ին, ուղևորվեցի Պետրովկա գյուղը՝ Կարսի ուղղությունում Թուրքական զորքերի հրամանատարի նամակը՝ հիշածս ջոկատի պետին տալու։ Ժամը 8-ի մոտ պահակախմբի հարյուրյակի պետը Բեղլու-Ահմադի ջոկատի շտաբ `բերեց Կարսի ուղղությունում Թուրքական զորքերի հրամանատարի նամակը՝ դինադադարի առթիվ Վեհիբ-փաշայի պատասխանի հետ միասին։ Այդ նամակում հայտնվում էր, որ Թուրքական կառավարությունը ընդունում է Անդրկովկասի կառավարության առաջարկությունը դինադադարի վերաբերյալ՝ պայմանով, որ ռուսական զորքերը պետք է ետ քաշվեն բերդի ամրությունների գիծը, իսկ Թուրքական զորքերը մնան այդ գծից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա։

Ապրիլի 11(24)-ին՝ ժամը 9-ի մոտ, Տեր-Ակոպովը Պետրովկա գյուղից ինձ ուղարկեց Կարսի բերդը՝ դինադադարի շուրջը բանակցություններ վարելու վերաբերյալ Ձերդ գերազանցությունից հետագա ցուցումներ ստանալու համար։

[1] Այդ նամակը, միանգամայն սպասվածի պես, բերդի շտաբ բերեց փոխգնդապետ Սկլյարենկոն նույն 12/5-ին, ընդ որում Թարգմանությունից հետևում էր, որ երկու կիլոմետր հեռավորության վրա պետք է կանգնեին ոչ թե Թուրքերը, այլ մեր զորքերը։

Նույն օրվա ժամը 11-ին, ի կատարումն Ձերդ գերազանցության հրամանի, պատվիրակությունը, որի կազմում էինք ես և բերդի շտաբի կայազորային բիկնապահ, պոդպորուչիկ Տումբիլլին, այդ շտաբի թարգմանչի ու փողհարի ուղեկցությամբ, ավտոմեքենայով, Սարիղամիշի խճուղով ուղևորվեց Թուրքական հարձակվող զորքերին ընդառաջ՝ դինադադարի վերաբերյալ բանակցություններ վարելու և դեմարկացիոն գիծ սահմանելու՝ համաձայն Ձեր տված ցուցումների։ Պետրովկա և Վլադիկարս գյուղերի միջև մեր պատվիրակությունը հանդիպեց Թուրքականին, որի կազմում էին՝ Կարսի ուղղությունում Թուրքական զորքերի խմբի հրամանատար, գնդապետ Քյազիմ-բեյը և այդ շտաբի թարգմանիչը։ Վլադիկարս գյուղում պատվիրակությունների խորհրդակցությունում գնդապետ Քյազիմ-բեյը ինձ հայտնեց, որ, Թուրքական հրամանատարությունից իր ստացած ցուցումների համաձայն, Կարսի դեմ գործող Թուրքական շորքերին կարգադրված է կանգ առնել բերդի ամրություններից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա, դադարեցնել կրակը և, մինչև նոր կարգադրություն, մնալ դրաված տեղերում, իսկ ինչ վերաբերում է դեմարկացիոն գծի հարցին, ապա այն կարող է լուծվել միայն ժամկետը և մյուս պայմանները պարզելուց հետո։ Կարսից և Կարսի մարզից Անդրկովկասյան կառավարության զորքերը էվակուացվում են, նկատի ունենալով այն, որ, ընդունելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանները, այդ կառավարությունը դրանով իսկ պարտավոր էր ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ շուտափույթ կերպով մաքրելու Կարսի մարզի ամբողջ տերիտորիան, որ, ըստ այդ պայմանագրի, պատկանում է Թուրքիային։ Ի հիմնավորումն վերը շարադրվածի, գնդապետ Քյազիմ-բեյը այն միտքը հայտնեց, որ առաջիկայում բերդի մերձակա շրջանում դեմարկացիոն գիծ հաստատել չի պահանջվում, քանի որ Թուրքական և Անդրկովկասյան կառավարությունների միջև կայացած համաձայնության հիման վրա այդ գիծը սահմանվում է՝ ռուսական զորքերի համար բերդային ամրությունների գծով, իսկ Թուրքական զորքերի համար՝ այդ ամրություններից երկու կիլոմետր տարածության վրա գծով[1]։ Քանի որ բերդի և Կարսի մարզի էվակուացման ժամկետ

[1] Ձեկուցվեց, որ Թուրքական զորքերին հրաման է տրված կանգ առնել այնտեղ, որտեղ գտնվում են, այսինքն՝ երկու կիլոմետրից բավականաչափ հեռու։

սահմանելու վերաբերյալ լիազորություններ չունեի, ես դադարեցրի բանակցություններ վարելը, մինչև համապատասխան ցուցումներ ստանալը։ Նույն օրվա մոտավորապես ժամը 19-ին, բերդի էվակուացման ցանկալի ու մինիմալ ժամկետի վերաբերյալ 2երդ գերագանցությունից ցուցումներ ստանալուց հետո, ես այն պատվիրակության հետ, որի կազմի մեջ, հիվանդացած պոդպորուչիկ Տումբիլիի փոխարեն, մտել էին գլխավոր շտաբի կապիտան Ֆալիլեևը և զինվորական կոմիսարի օգնական պորուչիկ Իվանյանցը, մեկնեցի բանակցությունները շարունակելու։ Բեղլու-Ահմադ գյուղում մեր պատվիրակության և թուրքական անփոփոխ մնացած պատվիրակության վերսկսված խորհրդակցություններում գնդապետ Քյազիմ-բեյը Վեհիբ-փաշայի անունից հայտնեց զինադադարի հետևյալ պայմանները. 1) ապրիլի 12(25)-ի կեսօրվա մոտ (Կոստանդնուպոլսի ժամանակով) թուրքական զորքերին հանձնվեն Կարս-չայի ձախափնյա բերդային ամրությունները և նույն օրվա երեկոյան մոտ՝ մյուսները, 2) ապրիլի 12(25)-ի ընթացքում Անդրկովկասի կառավարության զորքերը թողնեն Կարսի բերդը և 3) այդ զորքերը, բերդից դուրս գալուց հետո, երեք օրվա ընթացքում հեռանան Արփաչայից այն կողմ։ Ինչ վերաբերում է գույքի էվակուացման ժամկետին ու կարգին, ապա գնդապետ Քյազիմ-բեյն այդ հարցի կապակցությամբ ապաստում էր թուրքական բարձր հրամանատարության ցուցումներին այն հիման վրա, որ այդ առթիվ Թուրքական կառավարությունը հարաբերություններ մեջ կմտնի Անդրկովկասյան կառավարության հետ։ Մինչև էվակուացիան վերջանալը պետական գույքը պահպանելու համար Քյազիմ-բեյը հնարավոր էր գտնում բերդում թողնել ռուսական կամավորական ջոկատը, ընդ որում այդ ջոկատի մեծությունը պետք է որոշվի Անդրկովկասյան և Թուրքական կառավարությունների փոխադարձ համաձայնությամբ։ Բերդում մնացած ռուսահպատակների ու նրանց գույքի վերաբերյալ գնդապետ Քյազիմ-բեյը իր կառավարության անունից խոստացավ անձեռնմխելիության երաշխավորություն։

Բերդի էվակուացիայի կապակցությամբ վերը բերված ժամկետների մասին ես գնդապետ Քյազիմ-բեյին հայտարարեցի առաջիկա մեկ օրվա ընթացքում զորքերը բերդից դուրս բերելու

փաստական անհնարինության և այդ ժամկետը ծայրահեղ դեպքում 2 օրով երկարացնելու անհրաժեշտության մասին, նկատի ունենալով դուրս գալու մասին կարգադրությունը ուշ ստանալը, զորքերի ցրված լինելը և, գլխավորապես, Անդրկովկասի սահմանները գաղթելու ցանկություն հայտնած տեղական բնակիչների հեռացումը պաշտպանելը։ Նրանց թիվը հասնում է 20 000-ի։ Նմանապես և ես հայտարարեցի, որ անհրաժեշտ է Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունների հանձնման ժամկետը երկարաձգել մինչև ապրիլի 12(25)-ի երեկոն, իսկ մյուս ամրություններինը՝ մինչև հաջորդ օրվա երեկոն, առաջինը՝ այդ հանձնման նախապատրաստման ժամանակը չբավականացնելու պատճառով, իսկ երկրորդը՝ մեր և թուրքական զորքերի միջև հնարավոր ընդհարումից խուսափելու համար այն դեպքում, երբ վերջիններս կգրավեն ամրությունները՝ դրանց գծով առաջինների անցման ժամանակ։ Հիշյալ իմ հայտարարությունների մասին Քյազիմ-բեյը խոստացավ հարցում անել բարձրագույն հրամանատարությանը՝ նախազգուշացնելով, որ եթե ինքը մինչև ապրիլի 12(25)-ի լուսաբացը չստանա այդ հարցման պատասխանը... ապա, Վեհիբ-փաշայից ստացված հրամանի համաձայն, թուրքական զորքերը կշարունակեն իրենց հարձակումը։ Նկատի ունենալով Անդրկովկասյան կառավարության հեռագիրը, որ Կարսի էվակուացիայի ժամկետի հարցը ենթակա է նշված կառավարության որոշմանը, ես դադարեցրի բանակցությունների հետագա վարումը մինչև անհրաժեշտ ցուցումներ ստանալը։

Ապրիլի 12(25)-ի ժամը մոտավորապես 5-ին, նշված ցուցումները ստանալուց հետո, մեր պատվիրակությունը, վերևում նշված կազմով, սրան միացած ռազմական կոմիսար Արղումանովը, կրկին մեկնեց Բեղլու-Ահմադ՝ բանակցությունները շարունակելու համար։ Գնդապետ Քյազիմ-բեյի գլխավորությամբ նախկին կազմով մնացած թուրքական պատվիրակության հետ Բեղլու-Ահմադ գյուղում վերսկսված խորհրդակցություններում, հիմնվելով Վեհիբ-փաշայից նոր ստացված ցուցումների վրա, հայտնվեցին մեր զորքերի կողմից բերդի էվակուացման հետևյալ պայմանները. 1) Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունների հանձնումը թուրքական զորքերին մինչև ապրիլի 12(25)-ի ժամը 12-ը (Կոստանդնուպոլսի ժամանակով) ու մյուս ամրությունների հանձ-

նամը մինչև ապրիլի 13(26)-ի ժամը 18-ը և 2) բերդից ու քաղաքից զորքերի ու գույքի էվակուացիան պետք է անցկացվի Թուրքական և Անդրկովկասյան կառավարությունների միջև համաձայնագրի հիման վրա։

Գնդապետ Քյազիմ-բեյը սրան ավելացրեց, որ եթե նշված ժամկետում մենք չհողևնենք ձախափնյա ամրությունները, ինքը, վեհիր-փաշայից ստացված հրամանի համաձայն, ստիպված կլինի կարդադրություն անել դրանք կռվով գրավելու մասին։

Ձախափնյա ամրությունները Թուրքական զորքերին հանձնելու վերաբերյալ Բարձրագույն Թուրքական հրամանատարության պահանջի մասին լուրը, այդ հարցի շուտով լինելու պատճառով, ժամը մոտավորապես 9-ին Ձերդ գերազանցությանն ուղարկեց խորհրդակցության ներկա Զինվորական Կոմիսար Արզումանովը, դեներալ Արեշևի ջոկատից Բեգլու-Ահմադ եկած մի սպայի միջոցով (նա եկել էր դեներալ Արեշևի անունից խնդրելու աջակցություն ցույց տալ Թուրքական զորքերի հրամանատարներին՝ Մազրայի շրջանում կենտրոնացված գաղթականներին քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու գործում)։ Ասվածի առիթով անհրաժեշտ եմ համարում անհապաղ մշակել ու ստորագրել համաձայնագիր Թուրքական հրամանատարության առաջարկած պայմանների և մեր պատվիրակության ստացած ցուցումների հիման վրա։ Գնդապետ Քյազիմ-բեյը հայտարարեց, որ նման համաձայնագիր կարող է ստորագրվել միայն բերդի էվակուացիայի պայմանների վերջնական մշակումից հետո։

Ապրիլի 13(26)-ին, մոտավորապես ժամը 12-ին, էվակուացիայի հարցերի մասին Ձերդ գերազանցության բնակարանում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ, որին ներկա էին. մեր կողմից՝ Դուբ, Զինվորական Կոմիսար Արզումանովը և ես, իսկ Թուրքական կողմից՝ գնդապետ Քյազիմ-բեյը և թարգմանիչը, փինադադարի ու դեմարկացիոն գիծ հաստատելու վերաբերյալ համաձայնագիր ստորագրելու առիթով գնդապետ Քյազիմ-բեյը Բարձրագույն հրամանատարության անունից հայտարարեց՝ քանի որ Անդրկովկասյան կառավարությունը ընդունել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի պայմանները և Կարսի մարզի

էվակուացիայի վերաբերյալ նրա ու Թուրքական կառավարության միջև համաձայնություն է կայացվել, ապա նման համաձայնագիր ստորագրելը ավելորդ է թվում։ Պատվիրակությունը բերդ վերադարձավ 12/5-ի ժամը 10-ի սկզբին։

Իսկականը ստորագրել է՝
Կարսի բերդի պարետ
Գեներալ-մայոր Դևև

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ստորագրություն (Ֆալիլեև)

Իսկականը ստորագրել է՝
Գնդապետ Մորել

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
Լիմ Ներկ. քարտուղար (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 16—19։

№ 7

ПИСЬМО КОМАНДУЮЩЕГО ТУРЕЦКИМИ ВОЙСКАМИ, ДЕЙСТВУЮЩИМИ ПРОТИВ КР. КАРС, ПОЛУЧЕННОЕ НАЧАЛЬНИКОМ БЕГЛИ-АХМЕДСКОГО ОТРЯДА И ПЕРЕДАННОЕ ПО ТЕЛЕГРАФУ КОМЕНДАНТУ КРЕПОСТИ

Предложение Кавказского правительства Турецкое правительство приняло. С нашей стороны делегаты уже назначены и должны прибыть. Делегаты Кавказского правительства будут вести переговоры впереди Карса. Вы должны отойти к Карсу и стать в двух верстах впереди фортов. Ваши войска при подходе наших войск не должны стрелять, в противном случае мы применим силу. Сегодня 11(24) наши войска займут линию, которая выше указана. Во время Вашего отхода

и нашего подхода не должно быть никакой стрельбы. Ваших делегатов мы ждем для переговоров с нами.

Ст. Бегли-Ахмед
11/24 1334/1918 г.
Подписи нет

С подлинным верно:
Генерального штаба капитан,
подпись (Фалилеев)

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКПА, подпись.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 30, л. 14.

№ 7

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ԴԵՄ ԳՈՐԾՈՂ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ, ՈՐ ՍՏԱՑԵԼ Է ԲԵՂԼՈՒ-ԱՀՄԱԴԻ ՋՈԿԱՏԻ ՊԵՏԸ ԵՎ ՀԵՌԱԴՐՈՎ ՀԱՂՈՐԴԵԼ ԲԵՐԴԻ ՊԱՐԵՏԻՆ

Թուրքական կառավարությունն ընդունել է Կովկասի կառավարության առաջարկությունը: Մեր կողմից պատվիրակներն արդեն նշանակված են և պետք է ժամանեն: Կովկասյան կառավարության պատվիրակները բանակցություններ կվարեն Կարսի առաջ: Դուք պետք է հեռանաք դեպի Կարս և կանգ առնեք ամրությունների առաջ, երկու վերստ հեռավորության վրա: Երբ մեր զորքերը մոտենան, Ձեր զորքերը չպետք է կրակեն, հակառակ դեպքում մենք ուժ կգործադրենք: Այսօր, 11(24)-ին, մեր զորքերը կգրավեն վերը նշված գիծը: Ձեր հեռանալու և մեր մոտենալու ժամանակ ոչ մի հրաձգություն չպետք է լինի:

Սպասում ենք Ձեր պատվիրակներին՝ մեզ հետ բանակցելու համար:

Կայ. Բեգլու-Ահմադ
11/24 1334/1918 թ.
Ստորագրություն չկա

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան
ստորագրություն (Ֆալիլեև)

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
Լծկ ներկ. քարտուղար՝ ստորագրություն

ՀՍՍՌ կՊՊՄ, ֆ. 45, դ. 30, թ. 14:

№ 8

УПРАВЛЕНИЮ 2-ОЙ ДИВИЗИИ И КАРССКОЙ КРЕПОСТИ, ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ БЫВШЕМУ КОМАНДУЮЩЕМУ КРЕПОСТЬЮ

Карс 13—4—1918

1) Все русские, греческие и армянские солдаты и офицеры, которые находятся в городе, оставят 17-го апреля город и отступят без оружия по Гумринской дороге (конечно, при офицерах останутся шашки). Будет выделена охрана.

2) Все автомобили будут переданы в Карсе Коменданту крепости. До границы сумеют воспользоваться верховыми лошадьми и телегами. На границе, кроме Ваших лошадей, все транспортные средства будут обратно отданы нашим солдатам. Съестные припасы будут перевезены до границы. Кроме этих средств, если нужны другие средства, прошу уведомить. И хотя еще не выяснено количество транспортных средств, которое мы сумеем дать, все-же, по мере возможности, я дам все нужные средства для похода.

Подписал: Комендант 2-ой дивизии
Красной крепости Джавид

С подлинным верно:
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКП Арм. в Грузии
подпись.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 20.

№ 8

2-ՐԴ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ, ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱԽԿԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

Կարս, 13—4—1918

1) Ռուս, հույն և հայ բոլոր զինվորներն ու սպաները, որոնք գտնվում են քաղաքում, ապրիլի 17-ին կթողնեն քաղաքը և առանց

զենքի կնահանջեն Գյումրու ճանապարհով (իհարկե, ապաների մոտ կմնան թրերը)։ Կառանձնացվի պահակություն։

2) Բոլոր ավտոմեքենաները կարսում կհանձնվեն բերդի պարետին։ Մինչև սահման կարող են օգտվել հեծնելու ձիերից ու սայլերից։ Սահմանի վրա, Ձեր ձիերից բացի, բոլոր փոխադրական միջոցները ետ կտրվեն մեր զինվորներին։ Սննդամթերքները կփոխադրվեն մինչև սահման։ Այդ միջոցներից բացի, եթե պետք են այլ միջոցներ, խնդրում եմ տեղեկացնել։ Եվ թեև դեռևս չի պարզված այն փոխադրական միջոցների քանակը, որ մենք կկարողանանք տալ, այնուամենայնիվ, հնարավորության սահմաններում, ես արշավի համար կտամ բոլոր հարկավոր միջոցները։

Առորագրել է՝ կարսի բերդի
11-րդ դիվիզիայի պետ Ջավիդ
Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան
առորագրություն (Ֆալիլեև)
Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
Լծկ Նների. քարտուղար՝ առորագրություն

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 55, գ. 42, թ. 20։

№ 9

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, САМОМУ НАИВЫСШЕМУ РУССКОМУ КОМЕНДАНТУ, НАХОДЯЩЕМУСЯ В КАРСЕ

14—4—1918

1) Все военные принадлежности и инструменты должны быть переданы Коменданту крепости, и поэтому, кроме личных вещей Ваших и к Вам относящихся людей, все остальное, вроде лошадей, транспортных принадлежностей, телег, автомобилей, если находятся, и, конечно, не испортив их, теперь будет передано Коменданту города (только Вам для теперешнего употребления, конечно, предоставляется один автомобиль).

2) Уходящие из города без письменного разрешения от

Коменданта города будут считаться как беглецы. Начальникам войсковых частей, призванных охранять город, разрешается арестовывать входящих в город без письменного разрешения и пытающихся не повиноваться указанным приказам.

3) Так как этот город объявлен крепостным, прошу объявить всем Вашим людям не оказывать противодействия законным властям, не посылать бесцензурные телеграммы.

Комендант Карсской крепости,
Подполковник Джавид

Перевод сделан в 10 часов утра 15 апреля

С подлинным верно:
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКПА подпись.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 21.

№ 9

ԿԱՐՍՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՐԵՏԻՆ

14—4—1918

1) Ռազմական բոլոր պարագաները ու գործիքները պետք է հանձնվեն բերդի պարետին, ուստի և, բացի Ձեր ու Ձեր մարդկանց անձնական իրերից, մնացած բոլորը, ինչպես ձիերը, տրանսպորտային պարագաները, սայլերը, ավտոմեքենաները, եթե կան, և, իհարկե, առանց ոչնչացնելու դրանք, այժմ հանձնվելու է քաղաքի Պարետին (միայն Ձեզ, ներկայումս օգտագործելու համար, իհարկե, տրվում է մեկ ավտոմեքենա)։

2) Առանց քաղաքի պարետի գրավոր թույլտվության քաղաքից հեռացողները կդիտվեն իրրև փախստականներ։ Քաղաքը պահպանելու կոչված զորամասերի պետերին թույլատրվում է ձերբակալել առանց գրավոր թույլտվության քաղաք մտնողներին և նրանց, ովքեր կփորձեն չենթարկվել նշված հրամաններին։

3) Քանի որ այդ քաղաքը հայտարարված է բերդային, խընդրում եմ հայտնել Ձեր բոլոր մարդկանց՝ չդիմադրել օրինական իշխանություններին, չուզարկել անցենգուր հեռագրեր։

Կարսի բերդի պարետ
փոխգնդապետ Ջավիդ

Թարգմանությունը կատարված է ապրիլի 15-ին առավոտյան ժամը 10-ին

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ատոբագրություն (Ֆալիլեև)

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
լիժկ Ներկ. քարտուղար՝ ատոբագրություն

ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 21։

№ 10

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, БЫВШЕМУ КОМЕНДАНТУ КРЕПОСТИ КАРС

13—4—1918

Ваши сегодняшние пожелания я передал моему Высшему и полученные ответы я Вам здесь передаю:

1) Офицеры могут иметь при себе шашку и револьвер. Помимо этого, на случай каких-нибудь столкновений на границе, могут быть взяты 130 ружей и при каждом ружье—100 патронов.

2) Ввиду того, что в крепости Карс, сданной на основании мирных переговоров, оказались сожженными дома и убитыми множество людей, то комендант группы считает, что оставшиеся русские, греки и армяне не проявили должной бдительности. Поэтому выдача особой бумаги о принятии Карса считается излишней.

3) Начальником охраны назначается поручик Фахри Эфенди, кроме того назначается один капитан. Первая стоянка—в Гдок-Сатилим, а 2-ая—в Галичине. Моя охранная рота, взяв все транспортные средства в Галичине, вернется обратно. До прихода ваших транспортных средств из Александрополя, 2 ваших офицера должны остаться при вещах в Галичине.

4) Этот офицер не может быть оторван от своих товарищей и потому остается в Карсе.

5) Сегодня я послал 2-х всадников под председательством одного унтер-офицера в греческий батальон. Прошу выделить 2-х офицеров, которые вместе с ними позаботятся о приготовлении стоянок в Гдок-Сатилим и в Галичине.

6) По причине испорченности нашей телеграфной и радиотелеграфной связи, к сожалению, Ваши телеграммы в Александрополь и в Тифлис не могут быть отосланы.

7) Все лошади... считаются казенными. Греческий конный полк передает свои лошади вместе с седлами и различными приборами Коменданту полиции. Конные солдаты будут идти пешком.

8) Все могут вынести на границу только свои собственные вещи и постель, а казенных вещей взять с собою не имеют права. Русские вольные жители также сумеют перевезти вещи на своих повозках только до границы.

9) Запрещено перевозить за границу автомобили, если даже они частные. Комендант группы разрешил только одному генералу из хорошего расположения к нему вывезти за границу свой автомобиль.

10) Две кухни могут быть взяты.

11) Ваша просьба взять с собою 200 овец и коров, не может быть исполнена и поэтому их лучше передать Коменданту егерского батальона.

12) По Вашему поданному листу едет 791 мужчина и 121 женщин и детей. Только офицерам будут выданы верховые лошади и один автомобиль—Вам. В Галичине все вещи будут осмотрены нашими солдатами.

13) Я прошу сообщить о количестве офицеров начальнику охраны для выяснения количества верховых лошадей.

14) По Вашему поданному листу количество повозок

считается недостаточным, а больше этого, к сожалению, не может быть дано.

15) Прошу не затруднять начальника полиции при исполнении этих и моих первых приказов.

Комендант 2-й дивизии крепости
Джавид

С подлинным верно:
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКП Армении в Грузии (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 22.

№ 10

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԴԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՐԵՏԻՆ

13—4—1918

Ձեր այսօրվա ցանկությունները ես հաղորդեցի իմ վերադասին և ստացված պատասխանները այժմ այստեղ հաղորդում եմ Ձեզ.

1) Սպաները կարող են իրենց մոտ ունենալ թուր և ատրճանակ։ Դրանից բացի, սահմանի վրա որևէ ընդհարման դեպքի համար, կարելի է վերցնել 130 հրացան և յուրաքանչյուր հրացանի հետ՝ 100 փամփուշտ։

2) Քանի որ հաշտության բանակցությունների հիման վրա հանձնված Կարսի բերդում տները հրդեհված էին և շատ մարդ սպանված, ապա խմբի պարետը գտնում է, որ մնացած ռուսները, հույներն ու հայերը անհրաժեշտ ղգոնություն չեն ցուցաբերել։ Ուստի Կարսը ընդունելու մասին հատուկ թուղթ տալը համարվում է ավելորդ։

3) Պահպանության պետ է նշանակված պորուչիկ Ֆահրի էֆենդին, բացի նրանից, նշանակվում է մեկ կապիտան։ Առաջին կայանը Գզոկ-Սաթիլմում է, երկրորդը՝ Գալիչինում։ Պահպանության իմ վաշտը, Գալիչինում վերցնելով բոլոր փոխադրական միջոցները, ետ կվերադառնա։ Մինչև ձեր փոխադրական միջոցները Ալեքսանդրապոլից գալը, ձեր սպաներից երկուսը պետք է մնան Գալիչինում, իրերի մոտ։

4) Այդ սպան չի կարող կտրվել իր ընկերներից, ուստի և մնում է Կարսում։

5) Այսօր ես հունական զումարտակ ուղարկեցի երկու ձիավորի, մի ունտեր-սպայի ղեկավորությամբ։ Խնդրում եմ առանձնացնել երկու սպա, որոնք նրանց հետ միասին հոգ կտանեն Գզոկ-Սաթիլմում և Գալիչինում կայանները նախապատրաստելու մասին։

6) Մեր հեռագրային ու ռադիոհեռախոսային կապը փչացած լինելու պատճառով, դժբախտաբար, Ձեր հեռագրերն Ալեքսանդրապոլ ու Թիֆլիս չեն կարող ուղարկվել։

7) Բոլոր ձիերը... համարվում են պետական։ Հունական հեծյալ գունդը իր ձիերը, թամբերով ու զանազան սարքերով, հանձնում է ոստիկանության պարետին։ Հեծելազորի զինվորները կգնան ոտքով։

8) Բոլորը կարող են սահման հասցնել միայն իրենց սեփական իրերն ու անկողինը, իսկ պետական իրերը վերցնելու իրավունք չունեն։ Ռուսական ազատ բնակիչները նույնպես կարող են իրեր փոխադրել իրենց սայլերով միայն մինչև սահմանը։

9) Արգելվում է սահմանից այն կողմ ավտոմեքենաներ տանել, եթե դրանք նույնիսկ մասնավոր են։ Խմբի պարետը միայն գեներալին, նրա նկատմամբ համակրանքից դրդված, թույլատրել է սահմանից անցկացնել իր ավտոմեքենան։

10) Կարելի է վերցնել երկու խոհանոց։

11) Ձեր խնդրանքը՝ 200 ոչխար ու կով հետևող վերցնելու մասին, չենք կարող կատարել, ուստի ավելի լավ է դրանք հանձնել եզերական զումարտակի պարետին։

12) Ըստ Ձեր ցուցակի, մեկնում են 791 տղամարդ և 121 կին ու երեխա։ Միայն սպաներին կտրվեն հեծնելու ձիեր և Ձեզ՝ մեկ ավտոմեքենա։ Գալիչինում մեր զինվորները կգննեն բոլոր իրերը։

13) Ես խնդրում եմ սպաների քանակի մասին հայտնել պահպանության պետին՝ հեծնելու ձիերի քանակը պարզելու համար։

14) Ըստ Ձեր տված թղթի, սայլերի քանակը համարվում է անբավարար, իսկ դրանից ավելին, դժբախտաբար, տալ չենք կարող։

15) Խնդրում եմ նեղություն չպատճառել ոստիկանության պարետին՝ իմ այս և առաջին հրամանները ի կատար ածելու գործում։

Բերդի 2-րդ դիվիզիայի
պարետ՝ Ջավիդ

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ստորագրություն (Ֆալիլեև)

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
Լծակ ներկ. քարտուղար՝ ստորագրություն

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 22։

№ 11

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, БЫВШЕМУ КОМЕНДАНТУ КРЕПОСТИ КАРС

14/4

Я передаю письменные приказы, полученные мною от Коменданта группы, которые я уже сегодня Вам устно передал.

1) Все, подданные Вам русские офицеры и солдаты, оставшиеся в Карсе, будут собраны в одном месте и останутся под охраной в городе. Ваше Превосходительство и Ваш штаб останутся в вверенном Вам доме. Все остальные офицеры и солдаты, выбрав удобные для общежития дома, должны объявить об этом и если я найду их удобными, сообщу потом, могут ли они оставаться в этих домах.

2) С завтрашнего дня, 15-го апреля с 6-ти часов утра воспрещено русским, греческим, армянским офицерам и солдатам, за исключением Вашего Превосходительства, расхаживать по городу и фортам.

3) Около русских офицеров могут находиться только денщики (исключая денщиков-армян).

4) Ружья и патроны, находящиеся у Ваших офицеров и солдат, 16-го апреля в 7 часов утра должны быть переданы турецкой комиссии, которую я пришлю в русский штаб крепости. Из оружья офицеры могут носить при себе только шашку и револьвер.

5) Прошу объявить сейчас же имена тех русских офицеров и солдат, которые хотят ехать в Константинополь или через последний в Россию, чтобы во-время отправить их туда. Для тех, которые вместе со своими вещами хотят возвратиться на Кавказ, для большой удобности нужен поезд. Телеграммы по этому поводу нужно посылать Коменданту города...

6) Греческие офицеры и солдаты, хотящие остаться у нас, должны возвратиться к своим деревням. Только все греческие офицеры будут раньше присланы к моему управлению.

Для хотящих на Кавказ поехать остаются те же самые условия, как и для русских.

7) Все эти приказы должны быть выполнены 16 апреля утром. Только вышенаписанный 2-ой параграф должен быть выполнен с 6-ти часов утра 15 апреля и до 2-х часов полудни того же дня. Прошу объявить мне о выбранных Вами и Вашими офицерами домах.

Подпись:
Комендант 2-й дивизии и крепости
Карса Джавид

С подлинным верно:
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКП Армении в
Грузии подпись.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 23.

№ 11

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՐԵՏԻՆ

16/4

Ես հաղորդում եմ Ձեր պարետից իմ ստացած գրավոր հրամանները, որոնք այսօր Ձեզ արդեն բանավոր հաղորդել եմ։

1) Ձեր հպատակության տակ գտնվող ռուսական բոլոր սպաներն ու զինվորները, որոնք մնացել են Կարսում, պետք է հավաքվեն մի տեղ և պահպանության տակ մնան քաղաքում։ Ձերդ Գերազանցությունը և Ձեր շտաբը կմնան Ձեզ հանձնված տանը։ Մյուս բոլոր սպաներն ու զինվորները, միասին ապրելու համար հարմար տներ ընտրելուց հետո, պետք է այդ մասին հայտնեն, և եթե ես դրանք հարմար գտնեմ, հետո կհայտնեմ, թե նրանք կարո՞ղ են արդյոք մնալ այդ տներում։

2) Վաղվանից, ապրիլի 15-ից, առավոտյան ժամը 6-ից, ռուս, հույն ու հայ սպաներին ու զինվորներին, բացառությամբ Ձերդ Գերազանցության, արգելվում է շրջել քաղաքում ու ամրոցներում։

3) Ռուս սպաների մոտ կարող են գտնվել միայն սպասյակներ (բացառությամբ հայ սպասյակներից)։

4) Ձեր սպաների ու զինվորների մոտ գտնվող հրացաններն ու փամփուշտները ապրիլի 17-ի առավոտյան ժամը 7-ին պետք է հանձնվեն Թուրքական հանձնաժողովին, որ ես կուղարկեմ բերդի ռուսական շտաբը։ Սպաներն իրենց մոտ կարող են ունենալ զենքերից միայն Թուր և ատրճանակ։

5) Խնդրում եմ այժմ իսկ հաղորդել այն ռուս սպաների ու զինվորների անունները, որոնք ցանկանում են մեկնել Կոստանդնուպոլիս կամ վերջինիս վրայով՝ Ռուսաստան, որպեսզի ժամանակին նրանց այնտեղ ուղարկենք։ Նրանց համար, ովքեր ցանկանում են իրենց իրերով Կովկաս վերադառնալ, մեծ հարմարության համար գնացք է հարկավոր։ Այդ առթիվ հեռագրերը պետք է ուղարկել քաղաքի պարետին...

6) Մեզ մոտ մնալ ցանկացող հույն սպաներն ու զինվորները պետք է վերադառնան իրենց գյուղերը։ Միայն Թե բոլոր հույն սպաները պետք է նախապես ուղարկվեն իմ վարչություն։ Կովկաս

մեկնել ցանկացողների համար մնում են նույն պայմանները, ինչ որ ռուսների համար։

7) Այս բոլոր հրամանները ապրիլի 16-ի առավոտյան արդեն պետք է կատարված լինեն։ Միայն վերը նշված 2-րդ պարագրաֆը պետք է կատարվի ապրիլի 15-ի առավոտյան ժամը 6-ից մինչև նույն օրվա ժամը 2-ը։ Խնդրում եմ հայտնել ինձ Ձեր ու Ձեր սպաների ընտրած տների մասին։

Ստորագրություն՝
Կարսի 2-րդ դիվիզիայի և բերդի
պարետ՝ Ջավիդ

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ստորագրություն (Ֆալիլեև)

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
Լծկ նեղկ. քարտուղար՝ ստորագրություն

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 23։

№ 12

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, Г-НУ БЫВШЕМУ КОМЕНДАНТУ КРЕПОСТИ КАРС

Прошу Вас кроме автомобиля, остающегося у Вас, все остальные автомобили прислать посредством шоферов около здания моего управления.

16/4—18 г.

Подпись:
Комендант 2-ой дивизии и крепости
Карса Джавид

С подлинным верно:
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 24.

№ 12

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱԽԿԻՆ Պ–ՐՆ ՊԱՐԵՏԻՆ

Խնդրում եմ Ձեզ, Ձեր մոտ մնացած ավտոմեքենայից բացի, մյուս բոլոր ավտոմեքենաները վարորդներով ուղարկել իմ վարչության շենքի մոտ։

16/4—18 թ.

Ստորագրություն՝
Կարսի 2-րդ դիվիզիայի և բերդի
պարետ՝ Ջավիդ
Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ստորագրություն (Ֆալիլեև)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 24։

№ 13

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, Г-НУ БЫВШЕМУ КОМЕНДАНТУ КРЕПОСТИ КАРС

1) Те русские, которые хотят здесь остаться, будут отосланы по деревням без оружия и прошу уведомить о них Коменданта города.

2) Кухни могут быть взяты только до границы.

3) Для транспорта семей могут быть взяты фаэтоны. Полученный от моего начальства ответ относительно лошадей будет передан по телефону Вам в Галичине.

Подпись:
Комендант 2-ой дивизии и крепости
Джавид
С подлинным верно:
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)
С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКП Армении
в Грузии (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 24.

№ 13

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱԽԿԻՆ Պ–ՐՆ ՊԱՐԵՏԻՆ

1) Այն ռուսները, որոնք ցանկանում են մնալ այստեղ, պետք է առանց զենքի ուղարկվեն գյուղերը, և խնդրում եմ նրանց մասին հայտնել քաղաքի պարետին։

2) Խոհանոցներ կարող են վերցվել միայն մինչև սահմանը։

3) Ընտանիքները տեղափոխելու համար կարող են նաև կառքեր վերցվել։ Ձիերի վերաբերյալ իմ վերադասից ստացված պատասխանը հեռախոսով Ձեզ կհաղորդվի Գալիչինոում։

Ստորագրություն՝
2-րդ դիվիզիայի և բերդի
պարետ՝ Ջավիդ
Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ստորագրություն (Ֆալիլեև)
Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
ԼԺԿ նախկ. բարուտզար՝ ստորագրություն

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 24։

№ 14

ПРИКАЗ ОБ УКРЕПЛЕНИИ ОБОРОНЫ КАРССКОЙ КРЕПОСТИ

№ 1

Части противника занимают линию Кара-Кала—Камышлы—Кара—Хамза—Сейдларь—Алаузб-Агачь. Шайки курдов обнаружены в районе Мерденикь-Джелаусь-Гренадерское. Имеются сведения, что Ардаган занят турками.

Отряды Отдельного Армянского Корпуса передовыми своими частями занимают линию Енгиджа—Безяргань—Кечити—Новоселимь—Карангаз—Технись—Паслы.

Направление Ардаган—Мерденик—Ольты прикрывают части Грузинского Корпуса, сведений о которых не имеется.

Из крепости выслана разведка с целью осветить направление на Джелаусь и Мерденик, а в районе Мазра и Прохладное выставлены заставы.

Для упорной обороны крепости частям гарнизона теперь же занять крепостные верки...

Частям, занимающим боевые участки, подробно ознакомиться с укреплениями своего участка, изучив сие подступы со стороны противника к фортам и в промежутках между ними.

Начальникам отделов обороны назначить комендантов фортов и донести, кто будет назначен.

Заведующему связью крепостного района теперь же привести таковую в полную исправность.

Начальникам частей использовать для этой цели имеющиеся в их распоряжении технические средства, конных ординарцев, пеших посыльных и пр.

Войскам продолжать усиленные занятия по боевой подготовке, укрепляя в войсках дисциплину и чувство взаимной выручки.

Теперь же ознакомить защитников со всеми техническими средствами обороны на фортах, широко проводить практические занятия.

Главными перевозочными пунктами назначаю: 1) для отделов обороны правого берега Карс-чая—шестой госпиталь в Кабардинских казармах и 2) для отделов обороны левого берега Карс-чая—крепостной госпиталь.

Начальникам отделов обороны позаботиться об устройстве передовых перевязочных пунктов.

Заместители:
Полковник Карамышев
и полковник Эрлерь
Подлинный подписал
и. д. коменданта крепости
Генерал-майор Деев

С подлинным верно:
За начальника штаба
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)
С подлинном верно:
Секретарь Предст. НКП
Армении в Грузии (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 25—26.

№ 14

ՀՐԱՄԱՆ ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

№ 1

Հակառակորդի զորամասերը գրավում են Ղարա-Ղալա—Ղամիշլի—Ղարա-Համզա—Սեիդլար—Ալաուզր—Աղաջ գիծը։ Քրդերի հրոսակախմբեր են նկատված Մերդենիկ—Ջելաուս—Գրենադերսկոյե շրջանում։ Կան տեղեկություններ, որ թուրքերը գրավել են Արդահանը։

Հնչակյան Առանձին Կորպուսի առաջապահ զորամասերը գրավել են Ենգիջա—Բեզյարգան—Կեչիտ—Նովոսելիմ—Կարանգաղ—Թեհնիս—Փասլի գիծը։

Արդահան—Մերդենիկ—Օլթի ուղղությունը պաշտպանում են Վրացական Կորպուսի զորամասերը, որոնց մասին տեղեկություններ չկան։

Բերդից հետախուզություն է ուղարկված՝ ուսումնասիրելու Ջելաուսի և Մերդենիկի ուղղությունը, իսկ Մազրայի և Պրոխլադնոյեի շրջանում ուղեկալներ են դրված։

Բերդի ամուր պաշտպանության համար կայազորի զորամասերը այժմ իսկ պետք է գրավեն բերդի ամրությունները...

Մարտական տեղամասերը գրաված զորամասերը պետք է մանրամասնորեն ծանոթանան իրենց տեղամասի ամրություններին, ուսումնասիրելով հակառակորդի կողմից դեպի այդ ամրությունները բերող և նրանց միջև եղած ճանապարհները։

Պաշտպանության բաժինների պետերը պետք է նշանակեն ամրոցների պարետներ և տեղեկացնեն, թե ով պետք է նշանակվի։

Բերդի շրջանի կապի վարիչը պետք է այժմ իսկ լրիվ պատրաստության բերի կապը։ Զորամասերի պետերը պետք է այդ նպատակի համար օգտագործեն իրենց տնօրինության տակ եղած տեխնիկական միջոցները, հեծյալ հանձնակատարներին, հետիոտն լրատարներին և այլն։

Զորքերը պետք է շարունակեն մարտական պատրաստության ուժեղացված պարապմունքները, ամրապնդելով կարգապահությունը և փոխադարձ օգնության զգացումը։

Պաշտպաններին այժմ իսկ ծանոթացնել պաշտպանության տեխնիկական միջոցներին, լայնորեն անցկացնելով գործնական պարապմունքներ։

Գլխավոր փոխադրական կետեր նշանակում եմ. 1) Կարս-Չայի աջափնյա պաշտպանության տեղամասերի համար՝ վեցերորդ հոսպիտալը կաբարդինյան զորանոցներում և 2) Կարս-Չայի ձախափնյա պաշտպանության տեղամասերի համար՝ բերդի հոսպիտալը։

Պաշտպանության տեղամասերի պետերը պետք է հոգ տանեն վիրակապության առաջավոր կայաններ կազմակերպելու մասին։

Տեղակալներ՝
գնդապետ Կարամիշև
և գնդապետ Էյլեր
Իսկականըատրպգրել է՝
Բերդի պարեսի պաշտոնակատար գնդերալ-մայոր Դևև

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Շտաբի պետի փոխարեն՝
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ատրպգրություն (Ֆալիլեև)
Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի
Լիակ. ներկ. քարտուղար՝
ատրպգրություն

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 25—26։

№ 15

КОМЕНДАНТ КАРССКОЙ КРЕПОСТИ
10 мая 1918 г.
№ 3417
г. Тифлис

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ ВОЙСКАМИ КАВКАЗСКОГО ФРОНТА РАПОРТ ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ ОЧИЩЕНИЯ КАРССКОЙ КРЕПОСТИ

9/22 апреля обстановка в крепостном районе Карсской крепости сложилась следующим образом:

Под натиском противника, части Бегли-Ахмедского отряда, с утра начали отходить на участок заблаговременно укрепленных позиций Гарам-Вартан, Ах-Баба. Имелись сведения, что отход этот совершается в беспорядке. Поступали донесения, что в районе села Гарам-Вартан, т. е. на правом фланге той позиции, которую должны были занять части

Бегли-Ахмедского отряда, появились конные части противника.

Все дороги, ведущие в крепость и в город, были забиты как войсковыми обозами, так и, главным образом, беженцами, причем последних насчитывалось более 10 000 человек. Эти беженцы с Сарыкамышского и Кагызванского направлений оставались в ближнем тылу Бегли-Ахмедского отряда, в таких селениях, как Владикарс, Ново-Михайловка, Ново-Александровка и др. С началом же отхода полевых войск беженцы двинулись в Карс, где забили привокзальный район, внеся беспорядок и панику и мешая работе по эвакуации из крепости излишнего имущества и продовольствия. Вместе с войсками и обозами тянулась в Карс масса дезертиров, причем в крепость отходили не только обозы второго разряда, но и первого, как-то—походные кухни и т. д.

На остальных фронтах крепости противник, в течение 9 апреля, особой активности не проявлял. С восточного и с сев.-восточного фронтов в крепость донесений о появлении противника не поступило. С Чалагаурского хребта горная батарея противника обстреливала огнем село Благодарное и передовую часть форта того же наименования. У села Прохладное велась ружейная перестрелка между курдами и выведенным из крепости передовым отрядом, занимавшим позицию на высоте Мыльной. Из этого отряда, в состав 1,1/2 роты 3 стрелка полка самовольно ушли две сотни Карсского конного полка. Мазринский отряд, выделенный также из состава гарнизона крепости (две роты Карсского крепостного пехотинского полка, два полка горного орудия и два пулемета армейской учебной батареи и одна сотня Карсского конного полка), вел бой с курдскими шайками на линии Н. Покровка-Агджа-Кала.

Имелись сведения, что движение по шоссе на Александрополь, небезопасно, ибо курды нападали на обозы беженцев в районе Н. Покровка и в других пунктах.

В штаб крепости поступило распоряжение штаба Отд. Арм. корпуса о выдвижении из Александрополя 8-го Армянского полка с задачей прикрыть Карсское направление со стороны Мерденика и Джелаус, при чем один батальон это-

го полка должен был прибыть в Мазру; на командира батальона возлагалось командование Мазринским отрядом, и в распоряжение назначенного командира должны были поступить горные орудия и сотня (роты же Карсского полка могли быть отозваны в крепость).

Соответствующие распоряжения по исполнению изложенного были переданы лично Комендантом крепости по телефону Начальнику Мазринского отряда.

В крепости гарнизон занимал боевое расположение, указанное в приказе по крепости от 1 апреля с/г №1 (Приложение 1). Численный состав войска был следующий: Пехота: 1) Карсский крепостной полк (переформированный из 3-го запасного Армянского полка) в составе 4-х батальонов (всего около 1600 штыков). Из состава полка две роты находились в Мазринском отряде, две роты—в гарнизонном карауле, остальные три батальона занимали форты и укрепления правого берега реки Карс-чай. 2) 3-й Армянский Стрелковый полк, 3 батальона, всего около 1200 штыков, 2 батальона занимали форты и укрепления левого берега р. Карс-чай, 1,1/2 роты находились в Прохладненском отряде, одна рота—в карауле и 1,1/2 роты состояли в общем крепостном резерве.

Кроме этих рот в резерве числились: а) 1-й батальон добровольн. русского полка. В этом батальоне солдат не было, а офицеры батальона могли обслуживать лишь 4 пулемета, из коих два были выдвинуты в Прохладненский отряд. б) 3-я батарея русского артиллерийского дивизиона, которая также не имела солдат... в) Во 2-м Эллинском пехотном полку были сформированы лишь одна рота в 200 штыков и одна сотня в 120 коней. Эта рота и сотня почти не были обучены и не представляли из себя серьезной боевой силы. Таким образом, пехота в общем резерве крепости состояла из 1,1/2 роты армян и 1 роты греков.

Всего же в крепости, более чем на 25 верст крепостного обвода, имелось пехоты около 3000 штыков, причем эта пехота была плохо обучена.

Крепостная артиллерия состояла из одного батальона Карсской крепостной артиллерии и одного батальона Эр-

зрумского артиллерийского полка. Всего числилось в этих частях около 1700 солдат, при 80 офицерах, из числа коих 60% были пехотными офицерами, солдаты почти не были обучены.

Указанного личного состава едва хватало для обслуживания 100 полевых орудий (клиновых и поршневых), поставленных открыто на боях фортов и укреплений и 12 крепостных орудий (преимущественно 6 стодвадцатипудовых пушек); кроме того было установлено до 70 пулеметов и около 50-ти капонирных пушек. В крепости оставались неиспользованными еще около 700 орудий, сосредоточенных в парках. Состав этих орудий—преимущественно полевые, старых образцов, около 100 крепостных пушек образца 1877 года и более ранних годов.

Ни количество, ни качество артиллеристов не позволяло усилить артиллерийское вооружение крепости, причем к этому приступили лишь в середине марта с/г.

Конница состояла из Карсского конного полка, к формированию коего из хумбов (добровольческих конных отрядов) приступили лишь в начале апреля. К 9-му апреля имелось 4—5 сотен, наскоро сколоченных, совершенно необученных, а посему почти не пригодных к боевым действиям. На эти сотни была возложена главным образом полицейская служба в городе и у вокзала.

Авиационный отряд, из 3-х аппаратов, не мог быть использован, ибо не было авиационного бензина.

Инженерную подготовку крепости надо признать вполне достаточной.

Интендантских продовольственных запасов было на несколько месяцев.

Санитарными средствами крепость была обеспечена.

Такова была в общих чертах боевая готовность Карсской крепости, когда турки подошли к крепостному району.

К сему необходимо прибавить, что вновь назначенный Комендант крепости приступил к исполнению обязанностей 18-го марта с/г. (по ст. стилю).

Около 14 часов 10 (23-го) апреля в Штабе крепости была получена телеграмма Штаба Отдельного Армянского кор-

пуса с извещением, что Закавказский Сейм объявил полную независимость Закавказья, и что Закавказское правительство, приступив к переговорам о мире, отдало распоряжение немедленно войти в соглашение с турецкими военными властями о приостановлении с 17-ти часов 10 (23) апреля по всему фронту военных действий, причем Командир Отдельного Армянского корпуса приказал немедленно выслать парламентеров, с указанного часа прекратить боевые действия и установить демаркационную линию по соглашению Коменданта крепости с Начальником Бегли-Ахмедского отряда (телегр. №494).

Отдав распоряжение по крепости о прекращении с 17-ти часов активных действий и о высылке парламентеров—одного к Чалагаурскому хребту через село Благодарное и другого к селу Прохладное, Комендант крепости около 15-ти часов отправился в село Петровку в штаб Бегли-Ахмедского отряда для определения демаркационной линии, где и передал вр. и. д. Начальника отряда генерал-майору Тер-Акопову проект демаркационной полосы с Западной и с Северо-западной стороны крепости. Эта полоса для турок определялась линией от села Гарам-Вартан по Чалагаурскому хребту и далее с таким расчетом, чтобы Александропольское шоссе было бы вне ружейного обстрела со стороны противника.

Южную границу этой линии Комендант крепости полагал необходимым установить не ближе высот Ах-Баба, Гарам-Вартан. Генерал-майором Тер-Акоповым были сделаны распоряжения о высылке на Сарыкамышское шоссе парламентера-полковника Мореля, при чем о результатах переговоров обещано было немедленно сообщить в Штаб крепости.

Означенные переговоры в селе Петровка велись в присутствии Военного Комиссара Арзуманова. Около 17-ти часов, как на Западном фронте крепости, так и в Мазринском и Прохладненском отрядах был прекращен огонь с обеих сторон. Имелись сведения, что полковник Морель выехал к туркам, что на фронте Бегли-Ахмедского отряда спокойно.

Парламентеры от крепости прибыли к исходным пунктам, но ввиду наступления темноты выехать вперед не могли,

было приказано вступить в переговоры на другой день с утра.

Ночь прошла спокойно. Сведений из Бегли-Ахмедского отряда о результатах переговоров не поступало.

Около 8-и часов 11(24) апреля с фортов Южного фронта начали поступать донесения, что войска Бегли-Ахмедского отряда как группами, так и целыми колоннами отходят с позиций Ах-Баба, Гарам-Вартан, и что передовые части этих войск подходят уже к линии фортов; вместе с тем были получены донесения, что впереди слышна орудийная и ружейная стрельба.

Вскоре прибыл в Штаб крепости Начальник Штаба Бегли-Ахмедского отряда Генерального Штаба подполковник Скляревич. По словам последнего обстановка в Бегли-Ахмедском отряде была такова:

Ответ турок на предложенное перемирие был получен в Штабе отряда только утром 11-го апреля, при чем перевод письма Командующего турецкими войсками в Штабе отряда был сделан, по-видимому, неправильно, ибо неясно было, на какую линию должны отойти наши войска и где должны были остановиться турки...

Однако Начальник Бегли-Ахмедского отряда, полагая что части отряда должны отойти за крепость, отдал распоряжение об отходе отряда на линию Везин-Кой—Мазра.

Означенное передвижение совершается в беспорядке и под натиском противника, покрывшего по всему фронту огонь по отходящим частям.

Около 9-ти часов Комендант крепости был вызван по прямому проводу из Александрополя Начальником Штаба Отдельного Армянского корпуса генерал-майором Вышинским.

Комендант крепости, объяснив Начальнику Штаба корпуса обстановку, указал на серьезность положения крепости, которую могли турки захватить с налета и просил разрешения Командира корпуса оставить в крепости из состава Бегли-Ахмедского отряда один полк пехоты и одну горную батарею.

Генерал-майор от имени Командира корпуса дал Коменданту крепости следующие указания: 1) необходимо путем

переговоров установить ту линию, на которой должны остановиться турецкие войска, при чем для ведения переговоров в распоряжение Коменданта крепости назначался полковник Морель и 2) не допускать захвата крепости турками с налета, для чего, если понадобится, остановить наступление противника огнем.

Около 10-ти часов Комендант крепости, ознакомив с обстановкой всех командиров частей и начальников крепостных управлений, отдал приказ открыть по туркам огонь, если последние подойдут к фортам на орудийный выстрел. Около 10 часов форт «Муха» (у Сарыкамышского шоссе) первый открыл огонь по турецким войскам, наступавшим в полном боевом порядке на участок между Сарыкамышским шоссе и железной дорогой. Затем открыли огонь и прочие форты южного фронта крепости. Так как противник вел наступление и со стороны Чалагаурского хребта и по обеим сторонам ущелья Карс-чай от села Прохладное, то и здесь был открыт с фортов артиллерийский огонь.

Необходимо отметить, что парламентеры, высланные утром 11-го апреля из крепости в сторону Чалагаурского хребта и к селу Прохладное, не были приняты противником.

Таким образом к 11 часам был открыт огонь почти со всех орудий, молчала лишь артиллерия Северо-восточного фронта.

Турки приостановили наступление и открыли артиллерийский огонь как по южным, так и по западным фортам. У противника была лишь горная артиллерия, снаряды которой не причиняли потерь защитникам крепости.

Артиллерийский бой продолжался до наступления сумерек, на передовых же позициях, занятых частями 2-го Армянского полка, шла и ружейная перестрелка. К вечеру названная гора была очищена от турок штыковым ударом частей означенного полка...

У села Мазра, куда подошел батальон 8-го Армянского полка, также весь день шел бой, как с курдскими шайками, так и с регулярной турецкой пехотой.

Между тем переговоры о прекращении военных действий шли следующим образом:

Около 11-ти часов из крепости по Сарыкамышскому шоссе выехала делегация с Полковником Морелем во главе, для чего было отдано распоряжение нашей артиллерией не обстреливать Сарыкамышское шоссе. Встреча с Кязим-беем делегации произошла лишь около 13-ти—14-ти часов во Владикарсе. Задержка произошла потому, что снаряды нашей артиллерии близко рвались около шоссе, почему турки не решились выехать вперед.

Командующий группой турецких войск на Карсском направлении, полковник Кязим-бей, сообщил полковнику Морелю, что, согласно полученным им от Командующего турецкими войсками Вегиб-паши указаниям, турецкие войска должны были подойти к крепостным фортам на 2 километра и что в данное время, ввиду открытия, по-видимому по недоразумению, крепостью артиллерийского огня он, Кязим-бей, приказал войскам остановиться на тех местах, куда они подошли, и прекратить огонь. По вопросу уже о демаркационной линии Кязим-бей полагал, что этот вопрос может быть разрешен лишь по выяснении порядка эвакуации Карсской крепости и области.

Т. к. полковнику Морелю не было дано полномочий по установлению срока и порядка эвакуации крепости, а тем более области, то он и не нашел возможным продолжать переговоры. Наша делегация с полковником Морелем возвратилась в штаб крепости около 18-ти часов. Письменного протокола об означенных выше переговорах составлено не было. Рапорт полковника Мореля от 12/21 апреля с/г № 2 о переговорах, при сем прилагается (Приложение № 3).

Около 19-ти часов по прямому проводу через начальника штаба Отдельного Армянского Корпуса Коменданту крепости были даны следующие указания: 1) турецкие войска необходимо допустить на две версты к крепостным веркам, при чем постараться добиться через парламентеров согласия турок оставить открытым Северо-Восточный фронт крепости (шоссе и железную дорогу на Александрополь); 2) установить с турками возможно продолжительный срок эвакуации крепости, поставив непременным условием, чтобы на решение этого вопроса были испрошены указания Закавказского Пра-

вительства и 3) частям Бегли-Ахмедского отряда приказано в ночь с 11 на 12 апреля отойти на линию Везин-Кой—Мазра, где и занять позицию.

Для продолжения переговоров, на основании полученных указаний, около 20 часов снова выехала из крепости делегация под руководством полковника Мореля.

К означенному времени город горел во многих местах, сотни Карсского конного полка не могли прекратить ни поджогов, ни поднявшихся грабежей. На вокзале царила паника. Приходилось прибегать к оружию, чтобы очистить поезда от дезертиров. Отправившийся для переговоров полковник Морель нашел Кязим-бея с его штабом не во Владикарсе, а в Бегли-Ахмеде.

Кязим-бей от имени Вегиб-паши предъявил нашей делегации следующие условия прекращения военных действий:

1) передать турецким войскам форты, расположенные на левом берегу р. Карс-чай, к 12 часам 12/25 апреля, а прочие форты—к вечеру того же дня;

2) остальные войска Закавказского Правительства Карсской крепости—в течение 12/25 апреля и

3) отход наших войск за реку Арпа-чай в трехдневный срок по выходе их из крепости.

Что же касается срока и порядка эвакуации крепостного имущества, то по этому вопросу Кязим-бей ожидал указаний от Высшего Турецкого Командования.

Для охраны имущества Кязим-бей находил возможным оставление в крепости русского отряда, при чем всем оставшимся в крепости гарантировалась безопасность личности и неприкосновенность имущества, независимо от национальности оставшихся.

Полковником Морелем было заявлено Кязим-бею о необходимости продлить срок очищения города и крепости до двух дней, ввиду необходимости закончить эвакуацию беженцев, в большом числе скопившихся в Карсе, в частности же, продлить срок очищения фортов левого берега р. Карс-чай до вечера 12/25 апреля, а остальных фортов—до вечера 13/26 апреля, ибо указанный выше срок был недостаточен для отдачи соответствующих распоряжений и их исполнения. Кязим-бей обещал по этому вопросу запросить Командующего армией, предупредив, что если к рассвету 12/25 апреля нами не будет дан ответ и не будут подписаны предложенные Кязим-беем условия, то турецкие войска будут продолжать наступление.

Полковник Морель за получением дальнейших указаний возвратился в Карс, куда и прибыл около 2-х часов 12 апреля, причем протокола о переговоре не было составлено и на этот раз.

Около этого времени Комендантом крепости была получена от Коменданта Корпуса следующая телеграмма: «Передаю Вам телеграмму только что полученную от Главнокомандующего. В виду возможности полного обложения Карса и невыясненности совершенно тех условий, которые придется принять в отношении эвакуации Карса, вопрос о чем решен Правительством, категорически приказываю Вам предоставить Коменданту крепости право отвести войска из Карса в сторону Александрополя, путь к которому занять и укрепить позицию 12256.

11 апреля 23 часа 55 мин. Лебединский.

Решение вопроса о необходимости и времени отхода войск Карсского гарнизона предоставляю всецело Вашему усмотрению.

12 апреля 1-30 м. 829—Назарбеков.

На основании этой телеграммы, а также учитывая общую обстановку и настроение войск крепости, Комендант крепости, решив принять условия передачи крепости, предложенные Кязим-беем, вместе с тем поручил полковнику Морелю испытать еще раз, продлить передачу фортов левого берега р. Карс-чай до вечера 12/25 апреля, а остальных—до вечера 13/26 апреля.

Полковник Морель выехал из крепости с членами делегации...

К концу изложенного, со ст. Мазра начали поступать тревожные донесения, что турки ведут бой в районе села Мазра и что их наступающие части появились уже вблизи станции.

Одновременно из Карса был выслан на автомобиле в Бегли-Ахмед офицер с поручением передать через нашу деле-

гацию о событиях у Мазры, дабы Кязим-бей сделал распоряжение о прекращении здесь боевых действий.

Около 8-ми часов в штабе крепости собрались командиры частей и начальники управлений, коим Комендантом крепости была объяснена обстановка и отданы следующие распоряжения по очищению крепости:

1) Для эвакуации крепостного имущества в Карсе остается вместе с Комендантом штаба крепости и крепостное управление.

2) Строевым частям после очищения фортов поступить в распоряжение генерала Арешева.

3) Частям, занимающим форты левого берега р. Карс-чай—быть готовыми к эвакуации к 12-ти часам 12/25 апреля, а остальным частям—к вечеру этого же дня.

4) К очищению фортов приступить по особому приказанию.

5) Роты и передовые отряды немедленно отозвать к своим частям.

6) Для охраны имущества крепости оставить части 2-го Эллинского полка (роту и сотню).

Ожидалось прибытие для той же цели русского добровольческого отряда под командованием подполковника Ефремова, о чем, по просьбе Коменданта крепости, было уже сделано распоряжение генералом Арешевым. Означенный отряд однако в Карс так и не прибыл, ибо занятый боем у Мазры, мог вступить в крепость лишь поздно вечером 12-го апреля, когда присутствие его, ввиду прибытия турецких войск, было уже излишним.

Около 9-ти часов возвратился из Бегли-Ахмеда офицер, посланный для переговоров о прекращении боевых действий у Мазры. Этот офицер привез Коменданту крепости записку Военного комиссара Арзуманова, в коей сообщалось, что срок эвакуации фортов левого берега р. Карс-чай определен к 12-ти часам 12/25 апреля, относительно же очищения остальных фортов переговоры продолжались. Ко времени получения этой записки телефонная сеть крепости была самовольно покинута телефонистами, причем Центральная станция была приведена в полную негодность.

Приказание Коменданта крепости о немедленном очищении фортов левого берега Карс-чая передано соответствующей части особо назначенных офицеров.

Между тем, к 10-ти часам утра возвратились из Бегли-Ахмеда полковник Морель и военный комиссар Арзуманов с членами нашей делегации и привезли следующие условия очищения крепости: 1) форты левого берега р. Карс-чай должны быть очищены к 12-ти часам 12/25 апреля, а прочие—к 17-ти часам 13/26 апреля, 2) эвакуация крепостного имущества будет произведена по соглашению Турецкого и Закавказского правительств.

Указанные условия Кязим-бей отказался изложить письменно.

К 14/15 часам все форты были очищены от войск.

Около этого же времени были самовольно оставлены войсками и остальные форты крепости.

Уходящие из крепости части двинулись в беспорядке к Александрополю.

В распоряжении Коменданта крепости остались лишь рота и сотня Эллинского полка, от названных частей были выставлены караулы к центральному пороховому погребу и к пироксилиновым складам, к интендантским магазинам и к гауптвахте, где была собрана часть военнопленных.

Было уже около 16-ти часов, а турецкие войска не прибывали к занятию фортов.

Было бы спасением, если бы курдские шайки не ворвались бы в крепость города со стороны Чалагаурского хребта и села Прохладное.

Около 17-ти часов военный комиссар Арзуманов с тремя офицерами Эллинского полка отправился в Бегли-Ахмед с целью сообщить об очищении нами фортов, просить о командировании в крепость для связи турецкого офицера и ускорить прибытие в Карс регулярной турецкой части. Последняя была необходима, как защита от курдов. Около 20-ти часов Арзуманов возвратился вместе с капитаном Генерального Штаба Талаат-беем, а примерно через час прибыл в Карс Егерский батальон 11-ой пехотной дивизии, который и расположился в казармах у северного пересечения крепостного

ущелья. Около этого же времени турецкие войска заняли часть левобережных фортов. Между тем из города армянское население эвакуировалось почти полностью, оставалось лишь несколько семейств молокан и эстонцев, русских и греков. У станции же столпилась масса народу, желавшая воспользоваться поездами.

Пожары в городе и в районе станции усилились. Вблизи вокзала горели интендантский магазин и платформа с артиллерийскими запасами. Всюду бродили мародеры и поджигатели. Сотни Карсского крепостного полка под начальством командира полка подполковника Бек-Пирумова, на которых комендантом крепости было возложено поддержание в городе и на вокзале порядка, не в силах были справиться с поставленной задачей. На станции шла ружейная стрельба, ибо дезертиры и беженцы пытались с боем взять вагоны.

Около 21-часа 12/25 апреля Комендант крепости получил телеграмму от Начальника Отдельного Армянского (№ 518) корпуса с распоряжением Закавказского Правительства об очищении нашими войсками Карсской области до реки Арпачай и о том, что Правительством возбужден вопрос о предоставлении Турцией месячного срока для эвакуации всего имущества Карса. Вскоре после получения этой телеграммы телеграфная связь Карса с Александрополем была прервана и больше но возобновлялась.

Вообщем, ночь с 12 на 13-е апреля прошла в крепости спокойно.

На станции к рассвету 13-го апреля продолжалась посадка в вагоны беженцев и лиц, эвакуируемых из города и крепости. Около 6-ти часов поезд был уже погружен и готов к отходу. В это время по станции и поезду был открыт огонь небольшими турецкими частями, подошедшими к железной дороге с восточной стороны. Под ружейным огнем поезд двинулся к станции Мазра, куда и прибыл, потеряв несколько человек убитыми и ранеными. На путях станции Карс осталось лишь три груженных вагона и одна-две цистерны.

Таким образом, к семи часам утра 13/26 апреля вся Карская крепость и город фактически перешли в руки турецких войск.

Около 9-ти часов прибыли в город Начальник 11-ой турецкой пехотной дивизии полковник Джавид-бей, назначенный и. д. Коменданта крепости, а около 12-ти часов приехал в крепость командующий группой турецких войск полковник Кязим-бей (начальник 36-ой дивизии). В доме коменданта крепости состоялось совещание, на котором присутствовали: Комендант крепости генерал-майор Деев, полковник Морель, военный комиссар Арзуманов и др., Начальник Штаба крепости капитан Жидко, с турецкой стороны—Кязим-бей с несколькими офицерами штаба и переводчиком. Разговор велся на французском языке. Переводчиком служил полковник Морель. На этом совещании Кязим-бей предъявил телеграмму (на турецком языке) от Вегиб-паши, в коей указывалось, что Турецкое Правительство не разрешает вывоза из Карса ни военного имущества, ни средств транспорта. Копия означенной телеграммы не была передана Коменданту крепости, несмотря на неоднократные просьбы последнего. Предложив офицерам гарнизона по желанию остаться в Турции, или же отправиться в Россию через Стамбул или Трапезунд за счет турецкого правительства, Кязим-паша ответил, что им хорошо известны те гонения, которым подвергаются в России офицеры. Всем же желающим отправиться в пределы Закавказья через Александрополь, Кязим-бей от имени турецкого правительства гарантировал личную и имущественную безопасность, независимо от национальности.

Относительно тех чинов и учреждений, которые были оставлены в Карсе по приказанию Коменданта крепости для эвакуации крепостного имущества, Кязим-бей обещал оставить им все положенное вооружение и перевозочные средства, как-то, лошади, экипажи и автомобили.

В виду сказанного выше, распоряжение Вегиб-паши, запрещающего эвакуацию крепостного имущества, дальнейшее пребывание в Карсе Коменданта и чинов крепостного управления являлось ненужным, а поэтому Комендант крепости, не имея возможности получить указаний свыше, решает в ближайший день выступить походным порядком в Александрополь.

Между прочим никто из оставшихся в Карсе офицеров и

солдат не пожелал следовать в Россию через Стамбул или Трапезунд, и только два офицера и сорок солдат Эллинского полка выразили желание отправиться к себе на родину, в районы Ольты—Ардагань и Кагызван.

О своем решении Комендант крепости довел до сведения Кязим-бея через капитана Талаат-бея.

Вечером 14/27 апреля к генерал-майору Дееву прибыл Джавид-бей и передал следующее распоряжение турецкого начальства: 1) Для всех офицеров и солдат, оставшихся в Карсе, будут отведены особые дома, где они и будут находиться под охраной. 2) Все вооружение должно быть сдано, только офицерам разрешается оставить шашку и револьвер.

15/28 апреля Комендантом крепости было получено от Джавид-бея извещение, что: 1) все русские, греческие и армянские солдаты и офицеры должны оставить Карс 17/30 апреля и следовать по шоссе на Александрополь (Гюмри); 2) автомобили должны быть переданы туркам в Карсе, кроме одного, оставляемого в распоряжении Коменданта крепости; 3) верховых лошадей, экипажи и повозки разрешается использовать лишь до границы, где они будут отобраны. Путем дальнейших переговоров удалось отстоять для всех офицеров и чиновников верховых лошадей (всего 193), коих разрешалось перевезти через границу, а солдатам разрешалось оставить всего 130 винтовок с патронами.

По маршруту, составленному по соглашению с Джавид-беем, Комендант крепости выступил из Карса с колонной в 11 ½ часов 17/30 апреля на Александрополь и двинулся по шоссе через село Прохладное. Всего в колонне следовало до 1100 человек и до 400 лошадей, из коих 150 верховых. В составе колонны офицеров и чиновников—около 190, солдат до 500, затем беженцы, греки и эстонцы, семьи офицеров и чиновников, армян в колонне находилось до 50 человек.

Первый ночлег был в селении Романово, 2-ой—в селе Одинцово. Оба указанные пункты были покинуты жителями. Колонну сопровождала одна рота Егерского батальона 11-ой турецкой дивизии. В пути особых происшествий не произошло. У шоссе по пути было обнаружено до десяти трупов армян-беженцев, в том числе нескольких женщин. Имелись сведения, что у селения Мазра находилось несколько сот армянских трупов, но т. к. колонна проходила в стороне от названного пункта, то эти сведения не были проверены. В Одинцово колонна вступала 19 апреля (1 мая) в сопровождении батальона пехоты от 5-ой пехотной дивизии, причем в штабе названной дивизии (село Кизиль-Чахчах) Комендантом крепости были определены условия перехода через границу (р. Арпа-чай). Колонна не доходя 5 верст до железнодорожного моста через р. Арпа-чай должна остановиться, здесь отбираются все повозки и излишние лошади (сверх 183 верховых), а затем верховые отправляются в Александрополь по шоссе, а остальные ожидают прибытия из Александрополя поезда. В течение 20 апреля (2 мая) весь состав колонны и ее грузы были перевезены на поездах в Александрополь. Из расспросов солдат и офицеров турецкой армии выяснилось, что против Карсской крепости действовали 5-ая, 9-ая и 36-ая дивизии, состав полка в 1000—1200 штыков, при каждом полку 4 горных орудия и 12 пулеметов, в составе указанных войск находилось несколько конных регулярных полков, одним из коих командовал Кусов (осетин). Кроме того туркам помогали конные и пешие шайки курдов, общей численностью в 3—4 тысячи человек. Турецкие офицеры и солдаты относились к курдам крайне недружелюбно и говорили, что всех курдов надо вырезать...

По распоряжению командира Отдельного Армянского корпуса в Александрополе были оставлены все строевые чины Карсской крепостной артиллерии, саперной роты и крепостного телеграфа, а также части 2-го Эллинского пехотного полка. Комендант же крепости со штабом крепости, крепостным, инженерным, интендантским, управлениями выехал 22-го апреля отдельным эшелоном в Тифлис, куда и прибыл 6-го (по нов. ст.) мая...

В Тифлисе Комендант крепости, согласно полученным от Главнокомандующего войсками Кавказского фронта указаниям, приступил к ликвидации учреждений и дел Карсской крепости.

Приложение: 1) Приказ по крепости №1. 2) Копия письма Командующего турецкими войсками. 3) Рапорт полковника Мореля №2. 4) Перевод переписки с турецкими властями.

И. д. коменданта крепости
Генерального штаба
генерал-майор подпись (Деев)

За Начальника штаба
Генерального штаба капитан
подпись (Фалилеев)

С подлинным верно:
Секретарь Предст. НКП Армении
в Грузии (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 45, д. 42, л. 27—37.

№ 15

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՊԱՐԵՏՆ
1918 թ. մայիսի 10
№ 3417
ք. Թիֆլիս

ՉԵԿՈՒՅՑ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՉՈՐՔԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ՝ ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ԱՋԱՏՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ապրիլի 9(22)-ին Կարսի բերդի բերդային շրջանում իրադրությունը դասավորվել էր հետևյալ կերպ։

Հակառակորդի ճնշման տակ, Բեղլու-Ահմադի ջոկատի զորամասերը առավոտից սկսեցին նահանջել Գարամ-Վարդանի, Ագբաբայի նախապես ամրացված դիրքերի տեղամասը։ Տեղեկություններ կային, որ այդ նահանջը կատարվում է անկարգ ձևով։ Լուրեր էին ստացվում, որ Գարամ-Վարդան գյուղի շրջանում, այսինքն՝ այն դիրքի աջ թևում, որ պետք է գրավեին Բեղլու-Ահմադի ջոկատի զորամասերը, երևացել են հակառակորդի հեծյալ զորամասեր։

Դեպի բերդ ու քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները լցված էին զորագումարակներով, ինչպես նաև, գլխավորապես, գաղթականներով, ընդ որում վերջիններիս թիվը 10 000 մարդուց ավելի էր։ Սարիղամիշի և Կաղզվանի կողմերից եկող այդ գաղթականները

մնացել էին Բեղլու-Ահմադի ջոկատի մերձակա թիկունքում, այնպիսի գյուղերում, ինչպիսիք են Վլադիկարսը, Նովո-Միխայլովկան, Նովո-Ալեքսանդրովկան և այլն։ Դաշտային զորքերի նահանջի հենց սկզբից գաղթականները շարժվեցին դեպի Կարս, որտեղ լցվեցին կայարանամերձ շրջանը, մտցնելով անկարգություն ու խուճապ և խանգարելով բերդից ավելորդ զույգն ու պարենամթերքը դուրս բերելու աշխատանքին։ Զորքերի ու գումակների հետ միասին դեպի Կարս ձգվեց դասալիքների մի զանգված, ընդ որում դեպի բերդ էին նահանջում ոչ միայն երկրորդ կարգի, այլև առաջին կարգի գումակները, ինչպես արշավային խոհանոցները և այլն։

Բերդի մյուս ճակատամասերում թշնամին, ապրիլի 9-ի ընթացքում, առանձին ակտիվություն չէր ցուցաբերում։ Բերդում լուրեր չէին ստացվել արևելյան և հյուսիս-արևելյան ճակատամասերում թշնամու երևալու մասին։ Թշնամու լեռնային մարտկոցը Ջալագաուրի լեռնաշղթայից գնդակոծում էր Բլագոդարնոյե գյուղը և նույնանուն ամրության առաջավոր մասը։ Պրոխլադնոյե գյուղի մոտ տեղի էր ունենում հրացանային փոխհրաձգություն քրդերի ու բերդից դուրս բերված առաջավոր ջոկատի միջև, որ դիրք էր գրավել Միլնայա բարձունքի վրա։ Այդ ջոկատից ինքնակամ հեռացավ Կարսի հեծյալ գնդի երկու հարյուրյակ և միացավ հրաձգային 3-րդ գնդի 1, 1/2 վաշտին։ Մազրայի ջոկատը, որ նույնպես առանձնացված էր բերդի կայազորի կազմից (Կարսի բերդի հետևակային գնդի երկու վաշտ, երկու լեռնային հրանոթ ու բանակային ուսումնական մարտկոցի երկու գնդացիր և Կարսի հեծյալ գնդի մեկ հարյուրյակ), Պոկրովկա—Աղջա—Ղալա գծում մարտ էր մղում քրդական հրոսակախմբերի դեմ։

Տեղեկություններ կային, որ Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղիով շարժումն անվտանգ չէ, քանի որ Ն. Պոկրովկայի շրջանում և այլ կետերում քրդերը հարձակվել էին գաղթականների գումակների վրա։

Բերդի շտաբում ստացվեց Հայկական Առանձին Կորպուսի շտաբի կարգադրությունը Ալեքսանդրապոլից Հայկական 8-րդ գունդը դուրս բերելու մասին՝ Մերդենիկ և Ջելուսան կողմից Կարսի ուղղությունը պաշտպանելու առաջադրանքով, ընդ որում այդ գնդի մարտկոցներից մեկը պետք է գար Մազրա, գումարտակի հրամանատարի վրա էր դրվում Մազրայի ջոկատի հրամանատարությունը, և նշանակված հրամանատարի տրամադրության տակ

պետք է դրվեին լեռնային հրանոթներն ու հարյուրյակը (իսկ Կարսի դնդի վաշտերը կարող էին նա կանչվել բերդ)։

Շարադրվածը ի կատար ածելու մասին համապատասխան կարգադրություններ բերդի Պարետը հեռախոսով անձամբ հաղորդեց Մագրայի ջոկատի Պետին։

Կայազորը բերդում մարտական դիրք էր դրավել, որ նշված էր ս/թ. ապրիլի 1-ին բերդում տրված № 1 հրամանում (հավելված 1)։ Զորքի թվական կազմը հետևյալն էր. հետևակ՝ 1) Կարսի բերդային գունդը (վերակազմավորված հայկական 3-րդ պահեստային գնդից)՝ 4 գումարտակ կազմով (ընդամենը շուրջ 1600 սվին)։ Գնդի կազմից երկու վաշտ գտնվում էին Մագրայի ջոկատում, երկու վաշտ՝ կայազորային պահակության մեջ, մյուս երեք գումարտակները գրավում էին Կարս-չայի աջափնյա ամրությունները, 2) Հայկական 3-րդ Հրաձգային գունդը, 3 գումարտակ, ընդամենը շուրջ 1200 սվին, 2 գումարտակ գրավում էին Կարս-չայ գետի ձախափնյա ամրությունները, 1, 1/2 վաշտերը գտնվում էին Պրոխլադնոյեի ջոկատում, մեկ վաշտ՝ պահակության մեջ և 1, 1/2 վաշտերը՝ բերդի ընդհանուր ռեզերվում։

Նշված վաշտերից բացի, այդ ռեզերվի կազմում էին. ա) Ռուսական կամավորական գնդի առաջին գումարտակը։ Այս գումարտակում զինվորներ չկային, իսկ գումարտակի սպաները կարող էին սպասարկել միայն 4 գնդացիր, որոնցից երկուսը տարվել էր Պրոխլադնոյեի ջոկատը։ բ) Ռուսական հրետանային մարտկոցի 3-րդ գումարտակը, որը ևս զինվոր չուներ... գ) Հունական 2-րդ հետևակային գնդում ձևավորվեցին միայն մեկ վաշտ՝ 200 սվինով, և մեկ հարյուրյակ՝ 120 ձիով։ Այդ վաշտն ու հարյուրյակը համարյա ուսուցված չէին և իրենցից մարտական լուրջ ուժ չէին ներկայացնում։ Այսպիսով, հետևակը բերդի ընդհանուր ռեզերվում բաղկացած էր $1^1/_2$ վաշտ հայերից և 1 վաշտ հույներից։

Բերդում ընդամենը, ավելի քան 25 վերստ բերդային շրջագծում, կար մոտավորապես 3000 սվին հետևակ, ընդ որում այդ հետևակը վատ էր ուսուցված...

Բերդի հրետանին բաղկացած էր Կարսի բերդի հրետանու մեկ գումարտակից և Էրզրումի հրետանային գնդի մեկ գումարտակից։ Այդ զորամասերում ընդամենը կար շուրջ 1700 զինվոր, 80 սպա, որոնց 60 տոկոսը հետևակի սպաներ էին, զինվորները համարյա ուսուցված չէին։

Նշված անձնակազմը հազիվ էր բավականացնում մարտի ժամանակ ամրություններում բաց դրված 100 դաշտային հրանոթները (սեպային և մխոցային) և 12 բերդային հրանոթները (առավելապես հարյուր քսան փթանոց 6 թնդանոթներ) սպասարկելուն։ Բացի դրանից, դրված էին մինչև 70 գնդացիր և մոտ 50 գաղտնանցային թնդանոթ։ Բերդում չզործածված մնաց ևս մոտ 700 թնդանոթ, որ կենտրոնացված էին պարկերում։ Այդ հրանոթների կազմը, առավելապես դաշտային, հին տեսակի, մոտ 100 բերդային թնդանոթ էր՝ 1877 թվականի և ավելի վաղ տարիների։

Հրետանավորների՝ ոչ քանակը, ոչ էլ որակը թույլ չէին տալիս ուժեղացնել բերդի հրետանային սպառազինումը, ընդ որում դրան ձեռնարկեցին միայն ս./թ. մարտի կեսերին։

Հենելաղորը բաղկացած էր Կարսի հենյալ գնդից, որը խմբերից (կամավորական հենյալ ջոկատներից) կազմել էին սկսել միայն ապրիլի սկզբներին։ Մինչև ապրիլի 9-ը կար 4—5 հարյուրյակ՝ հապճեպ հավաքված, բոլորովին չուսուցված՝ ուստի և՝ ռազմական գործողությունների համար համարյա ոչ պետքական։ Այդ հարյուրյակների վրա էր դրված գլխավորապես ոստիկանական ծառայությունը կատարելու պարտականությունը՝ քաղաքում և կայարանում։

Երեք ապարատից բաղկացած ավիացիոն ջոկատը չէր կարող օգտագործվել, քանի որ ավիացիոն բենզին չկար։

Բերդի ինժեներական պատրաստությունը պետք է միանգամայն բավարար համարել։

Համբարակային պարենամթերքի պաշարները կարող էին բավականացնել մի քանի ամիս։

Սանիտարական միջոցներով բերդը ապահովված էր։

Ընդհանուր գծերով այսպիսին էր Կարսի բերդի մարտական պատրաստությունը, երբ թուրքերը մոտեցան բերդային շրջանին։

Անհրաժեշտ է սրան ավելացնել, որ բերդի նոր նշանակված Պարետը իր պարտականությունների կատարմանն անցել է ս./թ. մարտի 18-ին (հին տոմարով)։

Ապրիլի 10(23)-ին ժամը 14-ի մոտ բերդի շտաբում ստացվեց Հայկական Առանձին կորպուսի շտաբի հեռագիրն այն հաղորդմամբ, որ Անդրկովկասյան Սեյմը հայտարարել է Անդրկովկասի լիակատար անկախություն, և որ Անդրկովկասի կառավարությունը, ձեռնարկելով հաշտության բանակցություններին, կարգադրություն է արել թուրքական ռազմական իշխանությունների

հետ անհապաղ համաձայնության գալ՝ ապրիլի 10(23)-ի ժամը 17-ից ամբողջ ռազմաճակատում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին, ընդ որում Հայկական Առանձին կորպուսի հրամանատարը հրամայից անհապաղ պատգամավորներ ուղարկել, նշված ժամից դադարեցնել ռազմական գործողությունները և Բեղլու-Ահմադի ջոկատի պետի հետ բերդի պարետի համաձայնությամբ դեմարկացիոն գիծ սահմանել (հեռագիր № 494):

Բերդում կարգադրություն անելով ժամը 17-ից ակտիվ գործողությունները դադարեցնելու և պատգամավորներ ուղարկելու մասին՝ մեկին Բլագոդարնոյե գյուղով դեպի Ջալագաուրի լեռնագագաթը և մյուսին դեպի Պրոխլադնոյե գյուղը, բերդի պարետը ժամը մոտավորապես 15-ին գնաց Պետրովկա գյուղը, Բեղլու-Ահմադի ջոկատի շտաբը՝ դեմարկացիոն գիծը որոշելու, որտեղ և ջոկատի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար գեներալ-մայոր Տեր-Ակոպովին հանձնեց բերդի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան կողմերի դեմարկացիոն գոտու նախագիծը: Թուրքերի համար այդ գոտին սահմանվում էր Գարամ-Վարդան գյուղից սկսվող, Ջալագաուրի լեռնաշղթայով և ավելի հետու գնացող գծով, այն հաշվով, որ Ալեքսանդրապոլի խճուղին հակառակորդի հրացանաձգությունից դուրս լինի:

Բերդի պարետը անհրաժեշտ է գտնում այդ գծի հարավային սահմանը հասցնել Աղ-Բաբա, Գարամ-Վարդան բարձունքներին ոչ մոտ: Գեներալ-մայոր Տեր-Ակոպովը համապատասխան կարգադրություն արեց՝ պատգամավոր գնդապետ Մորելին Սարիղամիշի խճուղի ուղարկելու մասին, ընդ որում խոստացված էր բանակցությունների արդյունքների մասին անհապաղ հաղորդել բերդի շտաբ:

Նշված բանակցությունները Պետրովկա գյուղում տեղի էին ունենում Ռազմական Կոմիսար Արզումանովի ներկայությամբ: Մոտ ժամը 17-ին, բերդի ինչպես Արևմտյան ճակատում, այնպես էլ Մաղրայի ու Պրոխլադնոյեի ջոկատներում կրակը երկու կողմից դադարեցվեց: Տեղեկություններ կային, որ գնդապետ Մորելը մեկնել է թուրքերի մոտ, որ Բեղլու-Ահմադի ջոկատի ճակատամասում հանգիստ է:

Բերդից պատգամավորները գնացին դեպի Ելման կեսերը, բայց մուքը վրա հասնելու պատճառով չկարողացան առաջ գնալ, հրամայվեց բանակցությունների մեջ մտնել հաջորդ օրվա առավոտից:

Գիշերն անցավ հանգիստ: Բեղլու-Ահմադի ջոկատից բանակցությունների վերաբերյալ տեղեկություններ չստացվեցին:

Ապրիլի 11(24)-ի ժամը 8-ի մոտ Հարավային ճակատի ամրություններից սկսեցին լուրեր ստացվել, որ Բեղլու-Ահմադի ջոկատի զորքերը ինչպես խմբերով, այնպես էլ ամբողջ զորասյուներով հեռանում են Աղ-Բաբայի, Գարամ-Վարդանի դիրքերից, և որ այդ զորքերի առաջավոր զորամասերը արդեն մոտենում են ամրություններին գծին, դրա հետ միասին տեղեկություններ ստացվեցին, որ առջևում լսվում են հրետանաձգություն և հրացանաձգություն:

Շուտով բերդի շտաբ եկավ Բեղլու-Ահմադի ջոկատի շտաբի պետ, գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Սկլյարևիչը: Վերջինիս ասելով Բեղլու-Ահմադի ջոկատի վիճակն այսպիսին էր.

Հաշտության առաջարկին թուրքերի պատասխանը շտաբում ստացվեց միայն ապրիլի 11-ի առավոտյան, ընդ որում թուրքական զորքերի Հրամանատարի նամակի թարգմանությունը շտաբում կատարվել էր, ինչպես երեում էր, սխալ, քանի որ պարզ չէր, թե որ գծի վրա պետք է հետ քաշվեին մեր զորքերը և որտեղ պետք է կանգ առնեին թուրքերը...

Սակայն Բեղլու-Ահմադի զորքերի Հրամանատարը, կարծելով, որ ջոկատի զորամասերը պետք է հեռանան բերդից այն կողմ, կարգադրություն արեց, որ ջոկատը հետ քաշվի Վեզինքոյ—Մաղրա գծի վրա:

Նշված առաջխազացումը կատարվում է անկարգ ձևով և հակառակորդի ճնշման տակ, որը (հակառակորդը) ամբողջ ռազմաճակատով կրակ է բացել նահանջող զորամասերի վրա:

Ժամը 9-ի մոտ բերդի Պարետին Այեքսանդրապոլից ուղիղ հեռախոսագծով կանչեց Հայկական Առանձին կորպուսի շտաբի պետ գեներալ-մայոր Վիշինսկին:

Բերդի պարետը, կորպուսի շտաբի պետին բացատրելով իրադրությունը, նշեց բերդի դրության լրջությունը, որը (բերդը) թուրքերը կարող էին գրավել մի հարվածով, խնդրեց կորպուսի հրամանատարի թույլտվությունը՝ Բեղլու-Ահմադի ջոկատի կազմից բերդում թողնել հետևակի մի գունդ և լեռնային մի մարտկոց:

Գեներալ-մայորը կորպուսի Հրամանատարի անունից բերդի պարետին տվեց հետևյալ ցուցումները. 1) անհրաժեշտ է բանակցությունների միջոցով սահմանել այն գիծը, որի վրա պետք է կանգ առնեն թուրքական զորքերը, ընդ որում բանակցություննե-

րը վարելու համար բերդի պարետի տրամադրության տակ դրվեց գնդապետ Մորելը և 2) թույլ չտալ թուրքերի կողմից բերդը հարձակմամբ գրավելը, որի համար, եթե անհրաժեշտ լինի, հակառակորդի հարձակումը կանգնեցնել կրակով։

Ժամը 10-ի մոտ բերդի Պարետը, բոլոր զորամասերի հրամանատարներին և բերդի վարչությունների պետերին ծանոթացնելով իրադրությանը, հրաման տվեց թուրքերի վրա կրակ բացել, եթե նրանք կփորձեն մոտենալ ամրություններին՝ հրանոթի կրակոցի հեռավորության վրա։ Ժամը 10-ի մոտ «Մուխա» ամրությունը (Սարիղամիշի խճուղու մոտ) առաջինը կրակ բացեց թուրքական զորքերի վրա, որոնք լրիվ մարտական կարգով հարձակվում էին Սարիղամիշի խճուղու և երկաթուղու միջև ընկած տեղամասի վրա։ Այնուհետև կրակ բացեցին բերդի Հարավային ճակատի նաև մյուս ամրությունները։ Քանի որ հակառակորդը հարձակվում էր և՛ Չալադաուրի լեռնաշղթայի կողմից, և՛ Կարս-չայի կիրճի երկու կողմերով, Պրոխլադնոյե գյուղից, ապա այստեղ ևս ամրություններից հրետանային կրակ բացվեց։

Անհրաժեշտ է նշել, որ ապրիլի 11-ի առավոտյան բերդից Չալադաուրի լեռնաշղթայի կողմը և դեպի Պրոխլադնոյե գյուղը ուղարկված պատվամենտյորները չընդունվեցին հակառակորդի կողմից։

Այսպիսով, մինչև ժամը 11-ը կրակ բացվեց համարյա բոլոր հրանոթներից, լռում էր միայն Հյուսիս-արևելյան ճակատի հրետանին։

Թուրքերը դադարեցրին հարձակումը և հրետանային կրակ բացեցին ինչպես հարավային, այնպես էլ արևմտյան ամրությունների վրա։ Հակառակորդն ուներ միայն լեռնային հրետանի, որի արկերը կորուստ չէին պատճառում բերդի պաշտպաններին։

Հրետանային մարտը շարունակվեց մինչև աղջամուղջ, իսկ առաջավոր դիրքերում, որոնք գրավել էին Հայկական երկրորդ գնդի զորամասերը, գնում էր նաև հրացանային փոխհրաձգություն։ Երեկոյան մոտ հիշյալ գնդի զորամասերը նշված լեռը սվինամարտով մաքրեցին թուրքերից...

Մագրա գյուղի մոտ, որին մոտեցավ Հայկական 8-րդ գնդի դումարտակը, ամբողջ ցերեկը նույնպես մարտ էր տեղի ունենում ինչպես քրդական հրոսակախմբերի, այնպես էլ թուրքական կանոնավոր հեռևակի հետ։

Այդ ընթացքում զինադադարի վերաբերյալ բանակցությունները գնում էին հետևյալ ձևով.

Ժամը 11-ի մոտ բերդից Սարիղամիշի խճուղով դուրս եկավ պատվիրակությունը՝ գնդապետ Մորելի գլխավորությամբ, որի համար կարգադրություն արվեց մեր հրետանուն՝ չգնդակոծել Սարիղամիշի խճուղին։ Քյազիմ-բեյի հետ պատվիրակության հանդիպումը տեղի ունեցավ միայն ժամը 13—14-ի մոտ, Վլադիկարսում։ Հապաղման պատճառն այն էր, որ մեր հրետանու արկերը պայթում էին խճուղուն մոտիկ, որի հետևանքով թուրքերը սիրտ չէին անում առաջ գալ։

Կարսի ուղղության վրա թուրքական զորքերի խմբի հրամանատար, գնդապետ Քյազիմ-բեյը հայտնեց գնդապետ Մորելին, որ, թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ-փաշայից իր ստացած ցուցումների համաձայն, թուրքական զորքերը պետք է մոտենային բերդային ամրություններին՝ 2 կիլոմետրի վրա, և որ տվյալ ժամանակամիջոցում, քանի որ բերդը, ըստ երևույթին, թշնամացած, հրետանային կրակ է բացել, ինքը հրաման է տվել զորքերին՝ կանգ առնել որտեղ հասել են և դադարեցնել կրակը։ Իսկ դեմարկացիոն գծի հարցի մասին Քյազիմ-բեյը կարծում էր, որ այդ հարցը կարող է լուծվել միայն այն բանից հետո, երբ կպարզվի Կարսի բերդի և մարզի էվակուացման կարգը։

Քանի որ գնդապետ Մորելին լիազորություններ չէին տրված սահմանելու բերդի, առավել ևս մարզի էվակուացման ժամկետն ու կարգը, ապա նա հնարավոր էլ չհամարեց շարունակել բանակցությունները։ Մեր պատվիրակությունը գնդապետ Մորելի հետ վերադարձավ բերդի շուրջ ժամը 18-ի մոտ։ Վերոհիշյալ բանակցությունների մասին գրավոր արձանագրություն չկազմվեց։ Բանակցությունների մասին գնդապետ Մորելի ս./թ. ապրիլի 12/21-ի № 2 զեկույցը կցվում է սույնին (հավելված №3)։

Ժամը 19-ի մոտ ուղիղ հեռախոսագծով Առանձին Հայկական կորպուսի շտաբի պետի միջոցով բերդի պարետին տրվեցին հետևյալ ցուցումները. 1) անհրաժեշտ է թույլ տալ թուրքական զորքերին՝ մոտենալ մինչև բերդային ամրություններից 2 կիլոմետր տարածության վրա, ընդ որում՝ պատվամենտյորների միջոցով ձեռք բերել թուրքերի համաձայնությունը՝ բերդի Հյուսիս-արևմտյան ճակատը (Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղին ու երկաթուղին) թողնելու բաց. 2) թուրքերի հետ սահմանել բերդի էվակուացման ըստ հնարավորին երկար ժամկետ՝ պարտադիր պայման դնելով, որ

այդ հարցի լուծման ժամանակ իմացվեն և հաշվի առնվեն Անդրկովկասյան Կառավարության ցուցումները և 3) Բեղլու-Ահմադի ջոկատի զորամասերին հրաման է տրված ապրիլի 11-ի լույս 12-ի գիշերը հեռանալ Վեղին-Քոյ—Մաղրա դիծը և հենց այդտեղ էլ դիրք գրավել։

Ստացված ցուցումների հիման վրա բանակցությունները շարունակելու համար, ժամը 20-ի մոտ բերդից նորից դուրս եկավ գնդապետ Մորելի դեկավարությամբ պատվիրակությունը։

Նշված ժամանակաընթացքում քաղաքն այրվում էր շատ տեղերից, Կարսի հեծյալ գնդի հարյուրյակները չէին կարողանում դադարեցնել ոչ հրկիզումները, ոչ սկսված կողոպուտները։ Կայարանում տիրում էր խուճապը։ Ստիպված էինք լինում զենքի դիմել՝ գնացքները դասալիքներից մաքրելու համար։ Բանակցությունների համար գնացած գնդապետ Մորելը Քյազիմ-բեյին իր շտաբի հետ գտավ ոչ թե Վլադիկարսում, այլ Բեղլու-Ահմադում։

Քյազիմ-բեյը Վեհիբ-փաշայի անունից մեր պատվիրակությանը ներկայացրեց ռազմական գործողությունները դադարեցնելու հետևյալ պայմանները.

1. Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունները հանձնել Թուրքական զորքերին մինչև ապրիլի 12 (25)-ի ժամը 12-ը, իսկ մյուս ամրությունները՝ մինչև նույն օրվա երեկոն։

2. Անդրկովկասյան կառավարության՝ Կարսի բերդի մնացած զորքերը՝ ապրիլի 12/25-ի ընթացքում, և

3. Մեր զորքերի հետքաշումը Արփաչայից այն կողմ՝ բերդից նրանց դուրս գալուց հետո երեք օրվա ընթացքում։

Իսկ ինչ վերաբերում է բերդի գույքի էվակուացման ժամկետին ու կարգին, ապա այդ առթիվ Քյազիմ-բեյն ապասում էր ցուցումների՝ Բարձրագույն Թուրքական Հրամանատարությունից։

Գույքի պահպանության համար Քյազիմ-բեյը հնարավոր էր համարում բերդում թողնել ռուսական ջոկատը, ընդ որում բերդում բոլոր մնացողներին երաշխավորվում էր անձի անվտանգություն ու գույքի անձեռնմխելիություն՝ անկախ մնացողների ազգությունից։

Գնդապետ Մորելը հայտնեց Քյազիմ-բեյին, որ անհրաժեշտ է քաղաքի և բերդի մաքրումը երկարաձգել մինչև երկու օր՝ Կարսում կուտակված բազմաքանակ գաղթականների էվակուացումը վերջացնելու համար, մասնավորապես՝ երկարաձգել Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունների մաքրման ժամկետը մինչև ապ-

րիլի 12/25-ի երեկոն, իսկ մյուս ամրություններինը՝ մինչև ապրիլի 13/26-ը, որովհետև վերոհիշյալ ժամկետը բավական չէր համապատասխան կարգադրություններ տալու և դրանք կատարելու համար։ Քյազիմ-բեյը խոստացավ այդ հարցի առթիվ հարցում անել Բանակի Հրամանատարին, նախազգուշացնելով, որ եթե մինչև ապրիլի 12/25-ի լուսաբացը մենք պատասխան չտանք և չտրագրվեն Քյազիմ-բեյի առաջարկած պայմանները, ապա Թուրքական զորքերը կշարունակեն հարձակումը։

Գնդապետ Մորելը հետագա ցուցումներ ստանալու համար վերադարձավ Կարս, ուր և ժամանեց ապրիլի 12-ի ժամը 2-ի մոտ, ընդ որում, բանակցությունների մասին արձանագրություն այս անգամ էլ չկազմվեց։

Համարյա այդ նույն ժամանակ բերդի Պարետը կորպուսի Պարետից ստացավ հետևյալ հեռագիրը. «Հաղորդում եմ ձեզ Գլխավոր հրամանատարից հենց նոր ստացված հեռագիրը։ Քանի որ հնարավոր է, որ Կարսը լիակատար շրջապատման ենթարկվի և քանի որ բոլորովին պարզված չեն այն պայմանները, որ ստիպված կլինենինք ընդունել Կարսի էվակուացման նկատմամբ, որի հարցը լուծված է կառավարության կողմից, ուստի կատեգորիկ կերպով հրամայում եմ Ձեզ իրավունք վերապահել բերդի Պարետին՝ զորքերը Կարսից հետ քաշել դեպի Ալեքսանդրապոլ, վերջինիս ճանապարհը գրավել և ամրապնդել 12256 դիրքը։

Ապրիլի 11-ի ժամը 23 անց 55 րոպե։ Լեբեդինսկի։

Կարսի կայազորի զորքերի հետքաշման անհրաժեշտության ու ժամկետի հարցի լուծումն ամբողջովին թողնում եմ Ձեր հայեցողությանը։

Ապրիլի 12, 1—30 րոպե. 829—Նազարբեկով»։

Այս հեռագրի հիման վրա, ինչպես և հաշվի առնելով ընդհանուր իրադրությունը և բերդի զորքերի տրամադրությունը, բերդի Պարետը, որոշելով ընդունել բերդի հանձնման վերաբերյալ Քյազիմ-բեյի առաջարկած պայմանները, միաժամանակ հանձնարարեց գնդապետ Մորելին՝ մի անգամ ևս փորձ անել երկարաձգելու Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունների հանձնումը մինչև ապրիլի 12/25-ի երեկոն, իսկ մյուսներինը՝ մինչև ապրիլի 13/26-ը։

Գնդապետ Մորելը բերդից դուրս եկավ պատվիրակության անդամների հետ...

Շարադրվածի վերջում Մաղրա կայարանից սկսեցին ստացվել տագնապալից լուրեր, որ Թուրքերը մարտ են մղում Մաղրա գյուղի

շրջանում և որ նրանց հարձակվող զորամասերը երևացել են արդեն կայարանի մոտակայքում...

Միաժամանակ Կարսից ավտոմեքենայով Բեղլու-Ահմադ ուղարկվեց մի սպա՝ հանձնարարություն ունենալով՝ մեր պատվիրակության միջոցով հայտնել Մազրայի իրադարձությունների մասին, որպեսզի Քյազիմ-բեյը կարգադրություն անի՝ ռազմական գործողություններն այստեղ դադարեցնելու մասին։

Ժամը 8-ի մոտ բերդի շտաբում հավաքվեցին զորամասերի հրամանատարներն ու վարչությունների պետերը, որոնց բերդի Պարետը բացատրեց իրադրությունը և բերդը մաքրելու մասին տվեց հետևյալ կարգադրությունները.

1) Բերդի գույքի էվակուացման համար Կարսում բերդի շտաբի Պարետի հետ միասին մնում է և բերդային վարչությունը։

2) Շարային զորամասերը ամրությունները մաքրելուց հետո կդրվեն գեներալ Արեշևի տրամադրության տակ։

3) Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունները գրաված զորամասերը պատրաստ լինեն էվակուացման՝ մինչև ապրիլի 12/25-ի ժամը 12-ը, իսկ մյուս զորամասերը՝ մինչև նույն օրվա երեկոն։

4) Ամրությունների մաքրմանը ձեռնարկել հատուկ հրամանով։

5) Վագոնեն ու առաջավոր ջոկատները անհապաղ ետ դարձնել իրենց զորամասերը։

6) Բերդի գույքի պահպանության համար թողնել 2-րդ Հունական գնդի զորամասերը (վաշտը և հարյուրյակը)։

Սպասվում էր նույն նպատակի համար փոխգնդապետ Եֆրեմովի հրամանատարությամբ ռուսական կամավորական ջոկատի ժամանումը, որի մասին, բերդի Պարետի խնդրանքով, կարգադրություն էր արել գեներալ Արեշևը։ Հիշյալ ջոկատը, սակայն, այնպես էլ չժամանեց Կարս, որովհետև, Մազրայի մոտ զրազված լինելով մարտով, կարող էր բերդ մտնել միայն ապրիլի 12-ի ուշ երեկոյան, երբ նրա ներկայությունը, թուրքական զորքերի ժամանման կապակցությամբ, արդեն ավելորդ կլիներ։

Ժամը 9-ի մոտ Բեղլու-Ահմադից վերադարձավ այն սպան, որ ուղարկվել էր Մազրայի մոտ մարտական գործողությունները դադարեցնելու մասին բանակցություններ վարելու համար։ Այդ սպան բերդի պարետին բերեց ռազմական կոմիսար Արզումանովի գրությունը, որի մեջ հայտնվում էր, որ Կարս-չայ գետի ձախափնյա ամրությունների էվակուացման ժամկետ է սահմանված մինչև ապրիլի 12/25-ի ժամը 12-ը, իսկ մյուս ամրությունների մաքրման մասին բանակցությունները դեռ շարունակվում են։ Մինչ այդ գրության ստացումը հեռախոսավարները ինքնագլուխ կերպով թողել էին բերդի հեռախոսային ցանցը, ընդ որում կենտրոնական կայանն ամբողջովին շարքից դուրս էր եկել։

Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունների անհապաղ մաքրելու մասին բերդի պարետի հրամանը, հատուկ նշանակված սպաների միջոցով, տրվեց համապատասխան զորամասին։

Այդ ընթացքում, առավոտյան ժամը 10-ի մոտ Բեղլու-Ահմադից վերադարձան գնդապետ Մորելն ու ռազմական կոմիսար Արզումանովը՝ մեր պատվիրակության անդամների հետ և բերեցին բերդի մաքրման հետևյալ պայմանները. 1) Կարս-չայի ձախափնյա ամրությունները պետք է մաքրվեն մինչև ապրիլի 12/25-ի ժամը 12-ը, իսկ մյուսները՝ մինչև ապրիլի 13/26-ի ժամը 17-ը, 2) բերդի գույքի էվակուացումը պետք է կատարվի Թուրքական և Անդրկովկասյան կառավարությունների փոխադարձ համաձայնության հիման վրա։

Քյազիմ-բեյը հրաժարվեց գրավոր շարադրել նշված պայմանները։

Մինչև ժամը 14/15-ը բոլոր ամրությունները մաքրվեցին զորքերից։

Համարյա այդ նույն ժամանակ զորքերն ինքնագլուխ կերպով թողեցին նաև բերդի մյուս ամրությունները։

Բերդից հեռացող զորամասերը անկարգ կերպով շարժվեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ։

Բերդի Պարետի տրամադրության տակ մնացին միայն Հունական գնդի վաշտն ու հարյուրյակը։ Այդ զորամասերից պահակներ կանգնեցվեցին կենտրոնական վառոդանոցի մոտ, պիրոկսիլինի պահեստների մոտ, ինտենդանտական խանութների մոտ և հատուկ վախտի մոտ, որտեղ հավաքված էր ռազմագերիների մի մասը։

Արդեն ժամը 16-ին մոտ էր, բայց թուրքական զորքերը չէին ժամանում գրավելու ամրությունները։ Փրկություն կլիներ, եթե քրդական հրոսակախմբերը չներխուժեին քաղաքի բերդը Ջալալ-գաուրի լեռնաշղթայի և Պրոխլադնոյե գյուղի կողմից։

Ժամը 17-ի մոտ ռազմական կոմիսար Արզումանովը Հունական գնդի երեք սպաների հետ մեկնեց Բեղլու-Ահմադ այն նպատակով, որ հայտնի ամրությունները մեր կողմից թողնելու մասին, խնդրի կապ հաստատելու համար բերդ գործուղել մի թուրքական

ապա և արագացնել թուրքական կանոնավոր զորքերի ժամանումը Կարս։ Վերջինը անհրաժեշտ էր իբրև պաշտպանություն քրդերից։ Ժամը 20-ի մոտ Արզումանովը վերադարձավ Գլխավոր Շտաբի կապիտան Թալիաթ-բեյի հետ միասին, իսկ մոտ մի ժամից հետո Կարս ժամանեց 11-րդ հետևակային դիվիզիայի նգերական գումարտակը, որը և տեղավորվեց բերդաձորի հյուսիսային մասում գտնվող զորանոցում։ Համարյա նույն ժամանակ թուրքական զորքերը դրավեցին ձախափնյա ամրությունների մի մասը։ Այդ ընթացքում քաղաքից հայ բնակչությունը հեռանում էր համարյա ամբողջությամբ, մնում էր միայն մալականների, էստոնացիների, ռուսների և հույների մի քանի ընտանիք։ Իսկ կայարանի մոտ կուտակվել էր ահագին ժողովուրդ, որ ցանկանում էր օգտվել գնացքներից։

Հրդեհները քաղաքում և կայարանի շրջանում ուժեղացան։ Կայարանի մոտակայքում այրվում էին ինտենդանտական խանութը և հրետանային պաշարների պլատֆորմը։ Ամենուրեք վխտում էին կողոպտիչներն ու հրձիգները։ Կարսի բերդային զնդի հարյուրյակները՝ զնդի հրամանատար փոխգնդապետ Բեկ-Փիրումովի գլխավորությամբ, որոնց վրա էր դրված քաղաքում ու կայարանում կարգի պահպանությունը, ի վիճակի չէին կատարելու առաջադրված խնդիրը։ Կայարանում հրացանաձգություն էր գնում, որովհետև դասալիքներն ու գաղթականները փորձում էին կռվով վերցնել վագոնները։

Ապրիլի 12/25-ի ժամը 21-ի մոտ բերդի Պարետը Առանձին Հայկական (№ 518) կորպուսի Պետից ստացավ հեռագիր, որով Անդրկովկասյան կառավարության կողմից կարգադրություն էր արվում այն մասին, որ մեր զորքերը թողնեն Կարսի մարզը մինչև Արփա-չայ գետը, և այն մասին, որ կառավարությունը հարց է հարուցել Թուրքիայի առաջ մեկամսյա ժամկետ տալու Կարսի ամբողջ գույքի էվակուացման համար։ Այդ հեռագիրն ստացվելուց հետո Կարսի հեռագրային կապը Ալեքսանդրապոլի հետ շուտով ընդհատվեց և այլևս չվերականգնվեց։

Ընդհանուր առմամբ ապրիլի 12-ի լույս 13-ի գիշերը բերդում հանգիստ անցավ։

Մինչև ապրիլի 13-ի լուսաբացը շարունակվում էր գաղթականների և քաղաքից ու բերդից հեռացողների տեղավորումը վագոններում։ Ժամը 6-ի մոտ գնացքն արդեն բեռնված, պատրաստ էր մեկնելու։ Այդ ժամանակ կայարանի և գնացքի վրա կրակ բացին թուրքական ոչ մեծ զորամասեր, որոնք երկաթուղուն էին մոտեցել արևելյան կողմից։ Հրացանային կրակի տակ գնացքը շարժվեց դեպի Մաղրա կայարանը, ուր և հասավ՝ կորցնելով մի քանի մարդ՝ սպանված ու վիրավոր։ Կարսի կայարանի ճանապարհներում մնաց միայն երեք բեռնված վագոն և մեկ-երկու ցիստեռն։

Այդպիսով, մինչև ապրիլի 13/26-ի առավոտյան ժամը յոթը ողջ Կարսի բերդն ու քաղաքը փաստորեն անցան թուրքական զորքերի ձեռքը։

Ժամը 9-ի մոտ քաղաք ժամանեց 11-րդ թուրքական հետևակային դիվիզիայի Պետ գնդապետ Ջավիդ-բեյը, որ նշանակված էր բերդի պետի պաշտոնակատար, իսկ ժամը 12-ի մոտ բերդ եկավ թուրքական զորքերի խմբի հրամանատար գնդապետ Քյազիմ-բեյը (36-րդ դիվիզիայի պետ)։ Բերդի Պարետի տանը կայացավ խորհրդակցություն, որին ներկա էին՝ բերդի Պարետ գեներալ-մայոր Դևեր, գնդապետ Մորելը, ռազմական կոմիսար Արզումանովը և ուրիշներ, բերդի Շտաբի Պետ կապիտան Ժիդկոն, թուրքական կողմից՝ Քյազիմ-բեյը, շտաբի մի քանի սպաների և թարգմանչի հետ։ Խոսակցությունը տարվում էր ֆրանսերեն լեզվով։ Իբրև թարգմանիչ ծառայում էր գնդապետ Մորելը։ Այդ խորհրդակցության ժամանակ էլ Քյազիմ-բեյը ներկայացրեց Վեհիբ-փաշայի հեռագիրը (թուրքերեն), որի մեջ նշվում էր, որ Թուրքական կառավարությունը չի թույլատրում Կարսից հանել ոչ գույքը, ոչ էլ փոխադրամիջոցները։ Նշված հեռագրի պատճենը չտրվեց բերդի Պարետին՝ չնայած վերջինիս կողմից բազմիցս արված խընդրանքներին։ Առաջարկելով սպաներին ըստ ցանկության մնալ Թուրքիայում կամ թե Թուրքական կառավարության հաշվին Ռուսաստան մեկնել Ստամբուլի կամ Տրապիզոնի վրայով, Քյազիմ-բեյը նշեց, որ իրեն լավ հայտնի են այն հալածանքները, որոնց ենթարկվում են սպաները Ռուսաստանում։ Իսկ Ալեքսանդրապոլի վրայով Անդրկովկասի սահմանները մեկնել ցանկացողներին բոլորին Քյազիմ-բեյը Թուրքական Կառավարության անունից երաշխավորեց անձի և գույքի անվտանգություն՝ անկախ ազգությունից։

Իսկ այն աստիճանավորների ու հիմնարկների վերաբերյալ, որոնք բերդի Պարետի կողմից Կարսում էին թողնվել բերդի գույքի էվակուացման համար, Քյազիմ-բեյը խոստացավ նրանց թողնել բոլոր սահմանված սպառազինությունը և փոխադրամիջոցները, ինչպես՝ ձիերը, կառքերը և ավտոմեքենաները։

Վեհիբ-փաշայի վերոհիշյալ կարգադրության պատճառով, որ

արգելում էր բերդի գույքի էվակուացումը, Պարետի և բերդային վարչության աստիճանավորների հետագա մնալը Կարսում դառնում էր ավելորդ, դրա համար բերդի Պարետը, հնարավորություն չունենալով ցուցումներ ստանալու վերևից, որոշում է մոտակա օրը երթով մեկնել Ալեքսանդրապոլ։

Ի միջի այլոց, Կարսում մնացած սպաներից և զինվորներից ոչ ոք չցանկացավ Ռուսաստան մեկնել Ստամբուլի կամ Տրապիզոնի վրայով և միայն Հունական գնդի երկու սպա ու քառասուն զինվոր ցանկություն հայտնեցին վերադառնալու իրենց հայրենիքը, Օլթի—Արդահանի և Կաղզվանի շրջանները։

Իր որոշման մասին բերդի Պարետը կապիտան Թալիաթ-բեյի միջոցով տեղեկացրեց Քյազիմ-բեյին։

Ապրիլի 14/27-ի երեկոյան գեներալ-մայոր Դեևի մոտ ժամանեց Ջավիդ-բեյը և հայտնեց թուրքական հրամանատարության հետևյալ կարգադրությունը. 1) Կարսում մնացած բոլոր սպաների ու զինվորների համար հատկացվելու են առանձին տներ, որտեղ և նրանք կմնան հսկողության տակ, 2) Ամբողջ սպառազինությունը պետք է հանձնվի, միայն սպաներին թույլատրվում է իրենց մոտ պահել թուր ու ատրճանակ։

Ապրիլի 15/28-ին բերդի պարետը Ջավիդ-բեյից ստացավ ծանուցում, որ 1) բոլոր ռուս, հույն և հայ զինվորներն ու սպաները պետք է ապրիլի 17/30-ին թողնեն Կարսը և խճուղիով մեկնեն Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), 2) ավտոմեքենաները պետք է թուրքերին հանձնվեն Կարսում, բացի մեկից, որը կմնա բերդի Պարետի տրամադրության տակ, 3) հեծնելու ձիերը, կառքերն ու սայլերը թույլատրվում է օգտագործել միայն մինչև սահմանը, որտեղ դրանք էլ կվերցվեն։ Հետագա բանակցությունների միջոցով հաջողվեց բոլոր սպաների ու աստիճանավորների համար պահել հեծնելու ձիեր (ընդամենը 193), որոնք թույլատրվում էր անցկացնել սահմանը, իսկ զինվորներին թույլատրվում էր իրենց մոտ պահել ընդամենը 130 հրացան փամփուշտներով։

Ջավիդ-բեյի համաձայնությամբ կազմված մարշրուտով բերդի Պարետը զորասյան հետ ապրիլի 17/30-ի ժամը 11½-ին դուրս եկավ Կարսից դեպի Ալեքսանդրապոլ և շարժվեց Պրոխլադնոյե գյուղի խճուղիով։ Զորասյան կազմում կար մոտ 1100 մարդ և մոտ 400 ձի, որոնցից 150-ը՝ հեծնելու։ Զորասյան մեջ սպաներն ու աստիճանավորները կազմում էին մոտ 190 հոգի, զինվորները՝ մինչև 500, ապա՝ գաղթականները, հույները և էստոնացիները,

սպաների ու աստիճանավորների ընտանիքները, զորասյան մեջ հայերը կազմում էին մինչև 50 հոգի։

Առաջին գիշերումը եղավ Ռոմանովո գյուղում, երկրորդը՝ Օդինցովո գյուղում։ Նշված երկու կետերն էլ բնակիչները թողել էին։ Զորասյանն ուղեկցում էր 11-րդ թուրքական դիվիզիայի եզերական գումարտակի մի վաշտ։ Ճանապարհին առանձին դեպքեր չպատահեցին։ Ճանապարհին խճուղու մոտ նկատվեց գաղթական հայերի, այդ թվում մի քանի կնոջ, մոտ 10 դիակ։ Տեղեկություններ կային, որ Մաղրա գյուղի մոտ եղել են մի քանի հարյուր հայերի դիակներ, բայց քանի որ զորասյունը շարժվում էր նշված կետից հեռու, ուստի այդ տեղեկությունները չստուգվեցին։ Զորասյունը Օդինցովո մտավ ապրիլի 19-ին (մայիսի 1-ին), 5-րդ հետևակային դիվիզիայի մի գումարտակի ուղեկցությամբ, ընդ որում նշված դիվիզիայի շտաբում (Կզըլ-Ջախչախ գյուղում) բերդի Պարետը որոշեց սահմանը (Արփա-չայ գետը) անցնելու պայմանները։ Զորասյունը, չհասած հինդ վերստ մինչև Արփա-չայի երկաթուղային կամուրջը, պետք է կանգ առնի, այստեղ հետ են վերցվում բոլոր սայլերը և ավելորդ ձիերը (183 հեծնելու ձիերից բացի եղածները), ապա հեծյալները խճուղիով մեկնում են Ալեքսանդրապոլ, իսկ մյուսներն սպասում են մինչև Ալեքսանդրապոլից գնացք ժամանի։ Ապրիլի 20-ի (մայիսի 2-ի) ընթացքում զորասյան ամբողջ կազմը և նրա բեռները գնացքներով փոխադրվեցին Ալեքսանդրապոլ։ Թուրքական բանակի սպաներին ու զինվորներին արված հարցումներից պարզվեց, որ Կարսի բերդի դեմ գործելիս են եղել 5-րդ, 9-րդ և 36-րդ դիվիզիաները, գնդի կազմը՝ 1000—1200 սվին, յուրաքանչյուր գնդում՝ 4 լեռնային թնդանոթ և 12 գնդացիր։ Նշված զորքերի կազմում եղել են մի քանի կանոնավոր հեծյալ գնդեր, որոնցից մեկը՝ Կուսովի (օսեթ) հրամանատարությամբ։ Բացի դրանից, թուրքերին օգնելիս են եղել քրդերի հեծյալ ու հետիոտն հրոսակախմբերը, ընդհանուր թվով՝ 3—4 հազար հոգի։ Թուրք սպաներն ու զինվորները քրդերին վերաբերվում էին խիստ թշնամաբար և ասում էին, որ բոլոր քրդերին հարկավոր է մորթել...

Առանձին Հայկական կորպուսի հրամանատարի կարգադրությամբ Ալեքսանդրապոլում թողնվեցին Կարսի բերդի հրետանու, սակրավորների վաշտի և բերդի հեռագրատան բոլոր աստիճանավորները, ինչպես և 2-րդ Հունական հետևակային գնդի զորամասերը։ Իսկ բերդի Պարետը բերդի շտաբի, ինժեներական ու ինտենդանտական վարչությունների հետ ապրիլի 22-ին առանձին էշե-

լոնով մեկնեց Թիֆլիս, ուր ժամանեց մայիսի 6-ին (նոր տոմարով)...

Թիֆլիսում բերդի պարեսը, Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարից ստացած ցուցումների համաձայն, ձեռնամուխ եղավ Կարսի բերդի հիմնարկների ու զործերի լիկվիդացմանը։

Հավելված՝ 1) Ամբողջ բերդի համար տրված № 1 հրամանը, 2) Թուրքական զորքերի հրամանատարի նամակի պատճենը, 3) Գնդապետ Մորելի № 2 զեկույցը, 4) Թուրքական իշխանություններին հետ եղած նամակագրության թարգմանությունը։

Բերդի պարեսի պաշտոնակատար՝
Գլխավոր շտաբի գնդապետ-մայոր՝
ստորագրություն (Դեև)

Շտաբի պետի փոխարեն
Գլխավոր շտաբի կապիտան՝
ստորագրություն (Ֆալիլեև)

Իսկականի հետ ճիշտ է՝
Վրաստանում Հայաստանի Լիմկ ներկ.
քարտուղար (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, գ. 42, թ. 27—37։

№ 16

ПЕРЕВОД ПИСЬМА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ГЕРМАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ НА ИМЯ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ЗАКАВКАЗСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ

От 19 мая 1918 года, № 172

Батумские переговоры не подвигаются вперед и сношения, имевшие место между оттоманскими и закавказскими представителями, не имели до сих пор успеха (или не пришли к концу). Так как, однако, в интересах всех сторон достигнуть как можно скорее результата, то я имею честь предложить Вам, г. министр, мои добрые услуги в качестве посредника. Я прошу Вас не отказать мне в сообщении официальным порядком,

готова ли Закавказская делегация принять мое предложение, и я пользуюсь этим случаем, чтобы возобновить, г. министр, уверение в моем высоком уважении.

подп. Х. Ф. Лоссов
Верно: (подпись)

ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, д. 11, л. 22.

№ 16

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԴԱՀԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ՝ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԴԱՀԻ ՆԱՄԱԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1918 թ. մայիսի 19-ի, № 172

Բաթումի բանակցություններն առաջ չեն շարժվում, և օսմանյան ու անդրկովկասյան ներկայացուցիչների միջև եղած հարաբերությունները մինչև այժմ հաջողություն չեն ունեցել (կամ չեն վերջացել)։ Քանի որ, սակայն, երկու կողմերի շահերն էլ պահանջում են արդյունքի հասնել որքան կարելի է շուտ, ապա ես պատիվ ունեմ առաջարկելու Ձեզ, պ. մինիստր, իմ, իբրև միջնորդի, բարի ծառայությունները։ Ես խնդրում եմ Ձեզ չմերժել ինձ հայտնելու պաշտոնական կարգով՝ պատրա՞ստ է արդյոք Անդրկովկասյան պատվիրակությունը ընդունելու իմ առաջարկությունը, և ես օգտվում եմ այս առիթից՝ վերականգնելու, պ. մինիստր, իմ բարձր հարգանքի հավաստիքը։

Ստորագր. Ֆ. Լոսով
Ճիշտ է (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 22։

№ 17

СООБЩЕНИЕ О ГРАНИЦАХ МЕЖДУ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ЗАКАВКАЗСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ, УСТАНОВЛЕННЫХ НА БАТУМСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Эривань, Командиру корпуса

13 часов 30 мин. адъютант Андраника передал по телефону полученное им из Карса письмо ген. Корганова, которое передаю дословно: «Дежурный генерал штаба Закавказской армии, член военной линии при Закавказской армии, член военной миссии при Закавказской делегации по ведению мирных переговоров 2-го июня 1918 года, № 17, гор. Карс.

Командиру Армянского корпуса

Сего числа в 13 часов дня мною получено из Батуми по телефону от Закавказской мирной делегации уведомление о заключении мирного договора и приказание для передачи Вашему превосходительству: 1. Границы между Османской империей и Закавказской Республикой устанавливаются: Восточная граница Ахалкалакского уезда, далее—прямая линия до станции Агбулаг, далее—прямая линия до вершины горы Алагез, далее—прямая линия до местечка Вагаршапат, причем местечко Вагаршапат остается в пределах территории республики, далее—прямая линия, идущая параллельно железной дороге таким образом, что железная дорога остается в пределах Оттоманской Империи, далее—река Арпа, далее —река Аракс. Подробности границ будут определены дополнительно на месте. 2. На время всеобщей войны Оттоманское Правительство имеет право пользоваться для военных перевозок всякого рода железнодорожной сетью Закавказской республики, а также шоссейными и иными грунтовыми дорогами. 3. Оттоманским правительством разрешается вернуться на свои места всем беженцам, с отходящей к Оттоманской империи территории Закавказской республики. 4. Устанавливается обмен военнопленных. 5. Закавказская республика имеет право содержать в мирное время определенное количество войсковых частей, при чем расположение этих частей и национальный состав их будут определены в ближайшие дни.

Во исполнение Вашему превосходительству надлежит: 1. Немедленно отдать приказ о прекращении всеми частями, находящимися в Вашем подчинении, военных действий против императорской Оттоманской армии. 2. Войска вверенного корпуса ни в коем случае не должны переходить указанных в пункте первом границ. 3. При всяком передвижении оттоманских частей по району вверенного Вам корпуса, согласно пункту второму, части вверенного Вам корпуса ни в коем случае не имеют права начинать против них враждебных действий. Надлежит иметь ввиду, что в ближайшее время возможно передвижение оттоманских частей через Дилижан в Казах. 4. Во избежание всяких последствий необходимо поставить армянское население района через лиц, пользующихся влиянием, в известность о действиях вверенного Вам корпуса, во избежание всякого рода враждебных действий против войсковых Оттоманских частей... 5. Указанные распоряжения немедленно должны быть переданы в Эривань. 6. Для разрешения всякого рода вопросов, вытекающих из мирного договора об условиях, как мною указано в пунктах 1-4, Вам надлежит войти в возможно кратчайший срок в надлежащую связь с Командующим группой в Карсе, с его превосходительством, генералом Вегиб-пашой через Караклис. Я испрашиваю разрешение об отъезде в Батум, куда и намерен выехать 3-го июня.

Член военной миссии при делегации
Закавказского Правительства
Генерал-майор Корганов

Во исполнение указанного в пункте шестом полагал бы необходимым немедленно образовать в Эривани комиссию, которая по соглашению с Вегиб-пашой выработает подробные условия безотлагательного отвода как наших, так и турецких войсковых частей за установленную границу. 13 часов 45 м., №839.

Вышинский

ЦГИА Арм. ССР, ф. 57, д. 582, л. 15.

№ 17

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ ԲԱԹՈՒՄԻ ԿՈՆՖԵՐԵՆՑԻԱՅՈՒՄ ՈՐՈՇՎԱԾ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երևան, կարպուախ հրամանատարին

Ժամը 13 անց 30 րոպեին Անդրանիկի թիկնապահը հեռախոսով հաղորդեց Կարսից գեն. Կորգանովից հենց նոր իր ստացած նամակը, որը ես բառացի վերահաղորդում եմ. «Անդրկովկասյան բանակի շտաբի հերթապահ գեներալ, Անդրկովկասյան բանակին կից ռազմական գծի անդամ, հաշտության բանակցությունների Անդրկովկասյան պատվիրակությանը կից ռազմական միսիայի անդամ. 1918 թ. հունիսի 2, № 17, քաղ. Կարս։

Հայկական կորպուսի հրամանատարին

Այսօր ցերեկվա ժամը 13-ին ես հեռախոսով Բաթումից, Անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակությունից ստացա ծանուցում՝ հաշտության պայմանագիր կնքվելու մասին և հրաման՝ Ձերդ գերազանցությանը հաղորդելու համար. 1. Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասյան հանրապետության միջև սահմաններ որոշվում են. Ախալքալաքի գավառի արևելյան սահմանը, այնուհետև՝ ուղիղ գիծը մինչև Աղբուլաղ կայարանը, այնուհետև՝ ուղիղ գիծը մինչև Ալագյազ սարի գագաթը, այնուհետև՝ ուղիղ գիծը մինչև Վաղարշապատ ավանը, ընդ որում, Վաղարշապատ ավանը մնում է հանրապետության տերիտորիայի սահմաններում, այնուհետև՝ երկաթուղուն զուգահեռ գիծը, ընդ որում, երկաթուղին մնում է Օսմանյան կայսրության սահմաններում, այնուհետև՝ Արփա գետը, այնուհետև՝ Արաքս գետը։ Սահմանների մանրամասնությունները կորոշվեն լրացուցիչ կարգով, տեղում։ 2. Ընդհանուր պատերազմի ժամանակամիջոցում Օսմանյան կառավարությունն իրավունք ունի ռազմական փոխադրումների համար օգտվել Անդրկովկասյան հանրապետության ամեն տեսակի երկաթուղային ցանցից, ինչպես նաև խճուղիներից և այլ ցամաքային ճանապարհներից։ 3. Օսմանյան կառավարությունը Անդրկովկասյան հանրապետության՝ Օսմանյան կայսրությանն անցած տերիտորիաներից բոլոր գաղթականներին թույլատրում է վերադառնալ իրենց տեղերը։ 4. Սահմանվում է ռազմագերիների փոխանակություն։ 5. Անդրկովկասյան հանրա-

պետությունն իրավունք ունի խաղաղ ժամանակ պահել որոշակի քանակով զորամասեր, ընդ որում, այդ զորամասերի տեղակայումը և ազգային կազմը կորոշվեն առաջիկա օրերին։

Ձերդ գերազանցության կողմից իրագործման ենթակա են. 1. Անհապաղ հրաման տալ Ձեզ ենթարկվող բոլոր զորամասերին՝ դադարեցնելու ռազմական գործողություններն ընդդեմ կայսերքական օսմանյան բանակի։ 2. Ձեր իրավասությանը հանձնված կորպուսի զորքերը ոչ մի դեպքում չպետք է անցնեն առաջին կետում նշված սահմանները։ 3. Ձեր իրավասությանը հանձնված կորպուսի շրջանով օսմանյան զորամասերի ամեն տեսակի տեղափոխության դեպքում՝ երկրորդ կետի համաձայն, Ձեր իրավասությանը հանձնված կորպուսի զորամասերը ոչ մի դեպքում իրավունք չունեն նրանց դեմ սկսել թշնամական գործողություններ։ Հարկ է նկատի ունենալ, որ հենց մոտակա ժամանակ հնարավոր է օսմանյան զորամասերի տեղափոխությունը Ղազախ՝ Դիլիջանի վրայով։ 4. Զանազան հետևանքներից խուսափելու համար, անհրաժեշտ է ազդեցիկ անձնավորությունների միջոցով տեղյակ պահել շրջանի հայ բնակչությանը Ձեր իրավասությանը հանձնված կորպուսի գործողությունների մասին, որպեսզի ոչ մի թշնամական գործողություն չլինի ընդդեմ օսմանյան զորամասերի... 5. Նշված կարգադրությունները պետք է անհապաղ հաղորդվեն Երևան։ 6. Հաշտության պայմանագրից բխող ամեն տեսակի հարցեր լուծելու համար ինչպես իմ կողմից նշված է 1—4 կետերում, Դուք պետք է բան հնարավորին կարճ ժամկետում պատշաճ կապի մեջ մտնեք Կարսի զորախմբի հրամանատարի հետ, նորին գերազանցության Վեհիբ-փաշայի հետ՝ Ղարաքիլիսայի վրայով։ Ես թույլտվություն կխնդրեմ Բաթում գնալու համար, ուր մտադիր եմ մեկնել հունիսի 3-ին։

Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակությանը կից Ռազմական միսիայի անդամ գեներալ-մայոր Կորգանով

Ի կատարումն վեցերորդ կետում նշվածի, ես անհրաժեշտ կհամարեի Երևանում անհապաղ կազմել մի Հանձնաժողով, որը Վեհիբ-փաշայի համաձայնությամբ մանրամասն պայմաններ կմշակեր՝ ինչպես մեր, այնպես էլ թուրքական զորամասերը որոշված սահմանից ետ քաշելու համար։ Ժամը 13 անց 45 րոպե, № 839։

Վիշինսկի

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 582, թ. 15։

ОБРАЩЕНИЕ ДЕЛЕГАЦИИ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА К ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ОТТОМАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ

Батум, 30 мая 1918 г.

Господин председатель!

Нотой от 26 мая под №310 Ваше Высокопревосходительство соблаговолило требовать от Председателя Закавказской республики дать ему в 72 часовой срок ответ на условия мира и дружбы, предложенные Вами. Вследствие расчленения означенной Республики на независимые части, эти требования, по устному объяснению Вашего Высокопревосходительства должны считаться обращенными к каждой из этих частей в отдельности, причем срок для ответа был продлен на 24 часа.

Делегация Армении, наделенная полномочиями Армянского Национального Совета, объявившего себя органом верховной власти, настоящим имеет честь сообщить Вашему Высокопревосходительству, что она принимает проект договора мира и дружбы, предложенный Вами и ввиду согласия, данного устно Высокопревосходительством, она готова на этой основе начать переговоры для немедленного установления окончательного полного соглашения.

Благоволите принять, Господин председатель, уверения нашего глубокого уважения.

Председатель Делегации

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 2.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Բաթում, 1918 թ. մայիսի 30

Պարոն նախագահ.

Ձերդ Բարձր գերազանցությունը մայիսի 26-ի № 310 նոտայով բարեհաճել է պահանջել Անդրկովկասյան Հանրապետության նախագահից՝ 72-ժամյա ժամկետում պատասխան տալ հաշտության ու բարեկամության Ձեր առաջարկած պայմանների մասին։ Քանի որ հիշյալ հանրապետությունը բաժանվել է անկախ մասերի, այդ պահանջները, ըստ Ձերդ Բարձր գերազանցության բանավոր բացատրության, պետք է համարվեն ուղղված այդ մասերից յուրաքանչյուրին առանձին, ընդ որում, պատասխանի ժամկետը երկարաձգվել է 24 ժամով։

Հայաստանի պատվիրակությունը, օժտված լիազորություններով Հայկական Ազգային Խորհրդի, որը իրեն գերագույն իշխանության օրգան է հայտարարել, սույնով պատիվ ունի հայտնելու Ձերդ Բարձր գերազանցությանը, որ նա ընդունում է հաշտության ու բարեկամության Ձեր առաջարկած նախագիծը և, նկատի ունենալով Ձերդ Բարձր գերազանցության տված բանավոր համաձայնությունը, նա պատրաստ է այդ հիման վրա բանակցություններ սկսել՝ անհապաղ վերջնական լիակատար հաշտություն կնքելու համար։

Բարեհաճեցեք ընդունել, Պարոն նախագահ, մեր խորին հարգանաց հավաստիքները։

Պատվիրակության նախագահ

ՀՍՄՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 2։

№ 19

ОБРАЩЕНИЕ МИРНОЙ ДЕЛЕГАЦИИ АРМЕНИЙ К ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ОТТОМАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ОБМЕНА ДИПЛОМАТИЧЕСКИМИ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ

Батум, 3 июня 1918 г.

Ваше Превосходительство!

Мирная Делегация Армении, в связи с заключением договора о мире и дружбе между Оттоманской империей и Арменией, имеет честь предложить следующее:

До ратификации упомянутого договора, необходимо, с целью восстановления дружественных отношений между Оттоманской империей и Арменией, а также предупреждения случайных недоразумений, отправить в Эривань одного дипломатического представителя и одного военного атташе со стороны Оттоманской империи и получить разрешение Оттоманского правительства иметь при штабе Его Превосходительства Вегиб-паши одного военного атташе и в Константинополе—дипломатического представителя армянского правительства.

Председатель Делегации:
Члены:

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 5.

№ 19

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԴԱՀԻՆ՝ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ ՓՈԽԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բաթում, 1918 թ. հունիսի 3

Ձերդ Գերազանցություն.

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը, Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի միջև հաշտության ու բարեկամության պայմանագիր կնքվելու կապակցությամբ, պատիվ ունի առաջարկելու հետևյալը.

Մինչև հիշյալ պայմանագրի վավերացումը, Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի միջև բարեկամական հարաբերությունները վերականգնելու, ինչպես նաև պատահական թյուրիմացությունները կանխելու նպատակով, անհրաժեշտ է Երևան ուղարկել մի դիվանագիտական ներկայացուցիչ և մի ռազմական կցորդ՝ Օսմանյան կայսրության կողմից, և ստանալ Օսմանյան կառավարության թույլտվությունը՝ ունենալու նորին Գերազանցության Վեհիր-փաշայի շտաբին կից մի ռազմական կցորդ և Կոստանդնուպոլսում մի դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ Հայկական կառավարության կողմից։

Պատվիրակության նախագահ.
Անդամներ.

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 5։

№ 20

ОБРАЩЕНИЕ МИРНОЙ ДЕЛЕГАЦИИ АРМЕНИИ К ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ ТУРЕЦКОЙ АРМИЕЙ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ВЕГИБ-ПАШЕ О ВЫПОЛНЕНИИ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ, ВЗЯТЫХ ПО БАТУМСКОМУ ДОГОВОРУ.

Батум, 3 июня 1918 г

Господин Главнокомандующий!

Мирная Делегация Армении, в результате личных переговоров, имеет честь просить Ваше Превосходительство подтвердить и дать необходимые распоряжения о следующем:

1) Вследствие подписания договора о мире и дружбе между Оттоманской империей и Арменией, оттоманские войска должны покинуть территорию Армении в двухнедельный срок, начиная с сегодняшнего дня. Армянские войска должны вступить в Армению в тот же срок.

2) Разрешается армянским военным частям, находящимся в Нахичевани и Джульфе, а также частям, прибывающим

из Персии в Джульфу, проехать в Эривань со своим оружием и припасами по железной дороге, причем оттоманские власти окажут в этом содействие, представив в их распоряжение или целые поезда, прибывшие из Джульфы или простые вагоны к этим поездам.

3) За все время всеобщей войны оттоманским войскам представлялся беспрепятственный проход по армянским шоссейным дорогам. Такое же право беспрепятственного проезда по оттоманским железным и шоссейным дорогам представляется армянским войскам.

В обоих случаях начальники частей предупредят своевременно соответствующие власти о предстоящем проходе войск, чтобы могли быть даны необходимые распоряжения для беспрепятственного проезда.

4) Правительство Армении имеет право держать под оружием за все время всеобщей войны одну единственную дивизию; места, где должны стоять части этой дивизии во время всеобщей войны, будут установлены нижеупомянутой комиссией.

5) Обмен турецких и армянских военнопленных временно совершится на основе конвенции, уже заключенной между Вашим Правительством и Военной миссией Закавказской делегации, копию которой просим прислать нам.

Дальнейшие условия обмена военнопленных должны быть определены нижеупомянутой комиссией.

6) В целях составления обстоятельного проекта для реализации вышеуказанного, будет организована в городе Эривани специальная Комиссия в составе турецких и армянских офицеров, в равном количестве, согласно указаниям Вашего Превосходительства генерала Назарбекова.

Председатель Делегации:
Члены:

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 3.

№ 20

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՎԵՀԻԲ-ՓԱՇԱՅԻՆ՝ ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐՈՎ ՍՏԱՆՁՆԱԾ ՊԱՐՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բաթում, 1918 թ. հունվարի 3

Պարոն Գլխավոր հրամանատար.

Հայաստանի հաշտության պատվիրակությունը, նկատի առնելով անձնական բանակցությունները, պատիվ ունի խնդրելու Ձերդ գերազանցությանը, որ նա հավատա և անհրաժեշտ կարգադրություններ անի հետևյալի մասին.

1) Ըստ Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի միջև կնքված հաշտության և բարեկամության պայմանագրի, օսմանյան զորքերը երկու շաբաթվա ընթացքում պետք է թողնեն Հայաստանի տերիտորիան՝ այսօրվանից սկսած։ Հայկական զորքերը պետք է մրցանեն Հայաստան այդ նույն ժամանակամիջոցում։

2) Նախիջևանում և Ջուլֆայում գտնվող, ինչպես նաև Պարսկաստանից Ջուլֆա եկող հայկական զորամասերին թույլատրվում է երկաթուղով անցնել Երևան իրենց զենքերով և զինամթերքով, ընդ որում օսմանյան իշխանությունները դրանում ցույց կտան աջակցություն՝ նրանց տրամադրության տակ դնելով կա՛մ Ջուլֆայից եկող ամբողջ գնացքներ, կա՛մ այդ գնացքներում հատուկ վագոններ։

3) Ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանում օսմանյան զորքերին իրավունք է տրվում անարգել անցնելու հայկական խճուղիներով։ Այդպիսի անարգել անցման իրավունք էլ տրվում է հայկական զորքերին՝ օսմանյան երկաթուղիների և խճուղիների վրա։

Երկու դեպքում էլ զորամասերի պետերը ժամանակին կնախազգուշացնեն համապատասխան իշխանություններին՝ զորքերի առաջիկա անցման մասին, որպեսզի կարելի լինի տալ անարգել անցման համար անհրաժեշտ կարգադրությունները։

4) Հայաստանի կառավարությունը իրավունք ունի ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակամիջոցում զենքի տակ պահել միայն մեկ դիվիզիա։ Այն վայրերը, որտեղ կտեղավորվեն այս դիվիզիայի զորամասերը ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակամիջոցում, կորոշվեն ներքոհիշյալ հանձնաժողովի կողմից։

5) Թուրք և հայ ռազմագերիների փոխանակությունը ժամանակավորապես կկատարվի Զերդ գերազանցության և Անդրկովկասյան պատվիրակության ռազմական միսիայի միջև արդեն կնքված կոնվենցիայի հիման վրա, որի պատճենը խնդրում ենք ուղարկել մեզ: Ռազմագերիների փոխանակության հետագա պայմանները պետք է որոշվեն ներքոհիշյալ հանձնաժողովի կողմից:

6) Վերոհիշյալներն իրագործելու համար մանրամասն նախապիծ մշակելու նպատակով Երևան քաղաքում կկազմվի հատուկ Հանձնաժողով՝ հայ և թուրք ապաններից, հավասար չափով, քան Զերդ Գերազանցության և գեներալ Նազարբեկովի ցուցումների:

Պատվիրակության նախագահ.
Անդամներ.

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 3:

№ 21

ОБРАЩЕНИЕ МИРНОЙ ДЕЛЕГАЦИИ АРМЕНИИ К ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ОТТОМАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ О ПРЕКРАЩЕНИИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ СО ВСЕМИ СТРАНАМИ, НАХОДЯЩИМИСЯ В СОСТОЯНИИ ВОЙНЫ ПРОТИВ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Батум, 3 июня 1918 г.

Господин председатель!

Мирная делегация Армении, вследствие личных переговоров с Вашим Превосходительством и в связи с заключением договора о мире и дружбе между Оттоманской империей и Арменией, имеет честь подтвердить следующее:

Правительство Республики Армении обязывает не иметь во все время всеобщей войны никаких дипломатических отношений с государствами, находящимися в состоянии войны против Оттоманской империи.

Председатель Делегации:
Члены:

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 6.

№ 21

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽԶԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բաթում, 1918 թ. հունիսի 3

Պարոն նախագահ.

Հայաստանի Հաշտության պատվիրակությունը, Զերդ Գերազանցության հետ անձնական բանակցությունների հիման վրա և Օսմանյան կայսրության ու Հայաստանի միջև հաշտության և բարեհամության պայմանագրի կնքման կապակցությամբ պատիվ ունի հավաստիացնելու հետևյալը.

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակամիջոցում ոչ մի դիվանագիտական հարաբերություն չունենալ Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմական վիճակում գտնվող պետությունների հետ:

Պատվիրակության նախագահ.
Անդամներ.

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 6:

№ 22

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ ГЕНЕРАЛУ-ЛЕЙТЕНАНТУ ВЕГИБ-ПАШЕ— ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ ОТТОМАНСКИМИ ВОЙСКАМИ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ

Мирная делегация Армении
№ 9

3-го июня 1918 г.,
Батум

Господин Главнокомандующий!

Имею честь просить Ваше превосходительство, чтобы Вы соизволили разрешить господам Микаелу Бабаджанову, Александру Хатисову, а также лицам, назначенным Армянским национальным Собранием, число которых не превышает десяти, въезд на территории, перешедшие к Турции, чтобы

поставить в известность местное армянское население о заключении мирного договора между Турцией и Арменией и объяснить необходимость детального и честного исполнения этого договора, а также сообщить, что между Оттоманской империей и Арменией установлены дружественные отношения.

Армянское Национальное Собрание и лично мы ручаемся Вашему Превосходительству за честность и благонамеренность лиц, которым будет доверено упомянутое поручение.

Председатель Делегации:
Члены:

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 11, л. 71.

№ 22

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱՋՄԱՃԱԿԱՏԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ, ՆՈՐԻՆ ԴԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ԳՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՎԵՀԻԲ-ՓԱՇԱՅԻՆ

Հայաստանի հաշտության պատվիրակություն
№ 9

1918 թ. հունիսի 3,
Բաթում

Պարոն Գլխավոր հրամանատար.

Պատիվ ունեմ Ձերդ Գերազանցությանը խնդրելու, որ Դուք բարեհաճեք թույլ տալ պարոն Միքայել Բարաջանովին, ևս քսանդեր Խատիսովին, ինչպես նաև Հայկական Ազգային Խորհրդի կողմից նշանակված անձնավորություններին, որոնց թիվը տասից չի անցնում, անցնելու Թուրքիային անցած տերիտորիաները՝ տեղական հայ ժողովրդին տեղեկացնելու, որ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև կնքված է հաշտության պայմանագիր, և նրան բացատրելու այդ պայմանագրի մանրամասն և ուղղամիտ կատարման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև հաղորդելու, որ Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի միջև հաստատվել են բարեկամական հարաբերություններ: Հայկական Ազգային Խորհուրդը և անձամբ մենք երաշխավորում ենք Ձերդ Գերազանցությանը այն մարդկանց աղնվության և ուղղամտության վերաբերյալ, որոնց նշված հանձնարարությունը կվստահվի:

Պատվիրակության նախագահ.
Անդամներ.

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 11, թ. 71:

№ 23

ОБРАЩЕНИЕ ДЕЛЕГАЦИИ АРМЕНИИ К ГЕНЕРАЛУ ВЕГИБ-ПАШЕ О ВЫВОДЕ АРМЯНСКИХ ВОЙСК ИЗ БАКУ

№ 8.

Батум, 3-го июня 1918 г

Господин Главнокомандующий!

В целях вывода армянских отрядов из Баку и предохранения промышленных районов от возможных бедствий, в чем заинтересованы и мусульмане и армяне, и чтобы наконец окончательно и полностью решить этот вопрос, имею честь просить Ваше Превосходительство, прежде чем посылать турецкие войска в Баку, соизволить оказать нам поддержку, разрешая свободно и беспрепятственно послать в Баку специальную комиссию правительства Армении с тем, чтобы эта комиссия приняла меры для скорого и успешного вывода армянских отрядов из Баку и оказала помощь армянам, желающим переехать в Армению.

Примите, господин Главнокомандующий, заверения моего глубокого уважения.

Председатель делегации Армении

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68 (200), д. 11, л. 75.

№ 23

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ԳՆԵՐԱԼ ՎԵՀԻԲ-ՓԱՇԱՅԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԸ ԲԱՔՎԻՑ ԴՈՒՐՍ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

№ 8

Բաթում, 1918 թ. հունիսի 3

Պարոն Գլխավոր հրամանատար.

Բաքվից հայկական զորամասերը դուրս բերելու և քաղաքի արդյունաբերական մասերը հնարավոր պատահարներից զերծ պահելու նպատակով, որի մեջ շահագրգռված են թե՛ մուսուլմանները, թե՛ հայերը և վերջապես այդ հարցի վերջնական ու կատարյալ

չուծման համար, պատիվ ունեմ Ձերդ Գերազանցությանը խնդրել, որ նախքան Բաքու Թուրքական զորքեր ուղարկելը բարեհաճի իր աջակցությունը մեզ բնձեռել, Թույլ տալով Հայաստանի կառավարության հատուկ հանձնաժողովին աղատորեն և ապահով ճանապարհ դնելու մինչև Բաքու, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնի և արագորեն հաջողացնի հայկական զորամասերի դուրս բերումը այդ քաղաքից, ինչպես նաև օգնի այն հայերին, որոնք ցանկանում են Հայաստան գալ:

Ընդունեք, պարոն Գլխավոր հրամանատար, խորին հարգանացս հավաստիքը:

Հայաստանի պատվիրակության նախագահ

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), ց. 11, թ. 75:

№ 24

ДОГОВОР О МИРЕ И ДРУЖБЕ МЕЖДУ ИМПЕРАТОРСКИМ ОТТОМАНСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ И РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИИ

Батум, 4 июня 1918 г.

Императорское Оттоманское правительство с одной стороны и правительство Республики Армении, объявившей себя независимой, с другой стороны, взаимно согласившись достигнуть установления отношений дружбы и доброго соседства между обеими сторонами в области политической, юридической, экономической и интеллектуальной, назначили своими уполномоченными следующих лиц:

Оттоманская империя:

Его превосходительство Халил-бея, депутата, министра юстиции и председателя Государственного Совета первым делегатом и

Его превосходительство генерал-лейтенанта Вегиб-Махмед-пашу, главнокомандующего оттоманскими войсками на Кавказском фронте, военным делегатом.

Армянская республика:

Господина Ал. Хатисова, председателем делегации.

Господина Рубена Качазнуни, делегатом.

Господина Микаела Пападжанова, делегатом.

Ознакомившись с полномочием обеих сторон и найдя их в надлежащей форме, эти лица согласились относительно следующих положений:

Статья I

Между Императорским Оттоманским правительством и правительством Армянской Республики устанавливаются мир и постоянная дружба.

Статья II

Пограничная линия, имеющая нижеуказанное направление, отделяет Оттоманскую Империю от Республики Грузии, Республики Армении и Республики Азербайджана.

Граница начинается в том пункте, где река Чорох впадает в Черное море и сливается со старой границей, существовавшей между Оттоманской империей и Россией до войны 1877 г. Она проходит Шавнабад и, проходя по линии вершин, достигает гор Халхама и Мепискара (по границе 1856 года), а затем поворачивает к югу, проходит по вершине горы Пирсагад, в двух километрах к югу от Абастумана и, поворачивая к северо-востоку, достигает вершины Кархул-дага, направляясь отсюда сначала на пять километров к северо-востоку и затем к юго-востоку она доходит до местности Гуркел, переходит через реку Куру в двух километрах к югу от Ацхури и, проходя по линии вершин гор Каябаши, Ортатапи, достигает Табицкурского озера, непосредственно на юге от Молитского монастыря. Далее она переходит это озеро таким образом, что остается на Оттоманской территории часть озера, находящаяся на юге по прямой линии, непосредственно проходящей с юга Молитского монастыря к пункту, расположенному на расстоянии полутора километров на юго-восток от северной оконечности озера и доходит до горы Тавкотели. Затем она опускается к югу и проходит по вершинам гор Шавнабад. Ка-

ракузу, Самсар и, поворачивая к востоку, идет по вершинам горного хребта Девекиран, затем направляется к югу, проходит по вершинам гор Ачрикар, Башкиран, Нуррахман; после горы Нуррахман она продолжается в южном направлении и, проходя все время по линии вершин, скрещивается с железной дорогой Александрополь—Тифлис в пяти километрах к западу от местечка Агбулаг, отсюда она проходит по линии вершин до местности Ханвали, откуда достигает почти по прямой линии наиболее высокой вершины горы Алагез и, продолжаясь по прямой линии, пересекает шоссе Эчмиадзин, Сардарабад в пункте, расположенном в семи километрах к западу от Эчмиадзина, затем она огибает Эчмиадзин на расстоянии семи километров и следует в направлении, параллельном железной дороге Александрополь-Джульфа и отстоящем приблизительно на шесть километров от этой железной дороги и на шестнадцать километров на юго-запад от местности Башкиран, она пересекает дорогу, которая идет от этого местечка к железной дороге, затем поворачивает на юго-восток, проходит на один километр от селения Ашаги Карабаглар и по местечкам Шагаблу, Карахачи, Ашаги-Чанакджи достигает реки Эльпин-чая, по которой следует до местечка Арпа; начиная от этого последнего местечка она сливается с долиною Арпа-чая, достигает Каялу и, следуя по реке Каид, доходит до вершины Актабан, затем она проходит по вершинам гор Каратурна, Араджин, Гаранлик, достигает спуска реки Реанлачая, следует по ее долине, чтобы дойти к югу от местечка Аза до местечка Алиждин, расположенного на прежней линии русско-персидской границы.

Окончательное установление пограничной линии будет сделано на месте комиссией, составленной из членов обеих сторон.

Статья III

Протокол соглашения, заключенный между правительством Армянской республики и правительством Республики Азербайджана касательно определения их взаимных границ, будет сообщен Императорскому Оттоманскому правительству.

Статья IV

Императорское Оттоманское правительство обязуется оказать помощь силою оружия правительству Армянской Республики в случае, если последнее попросит ее от него, чтобы обеспечить порядок и спокойствие в стране.

Статья V

Правительство Армянской Республики обязуется деятельно противодействовать тому, чтобы никакие банды не образовались и не вооружались в пределах ее территории, так же, и то, чтобы разоружить и разогнать все банды, которые пытались бы там укрываться.

Статья VI

Религия и обычаи мусульман, живущих в Армянской Республике, будут уважаться. Имя Его Императорского величества, султана, будет произноситься в общественных молитвах мусульман. Они будут пользоваться теми же правами, гражданскими и политическими, что и другие граждане, принадлежащие к другим религиям. Мусульмане могут обучаться на своем родном языке и на языке их религии.

В целях обеспечения отправления религиозного культа и благотворительности могут образоваться мусульманские общины, как моральные органы, уполномоченные создавать мечети, госпитали, школы, религиозные и благотворительные учреждения и приобретать для их содержания движимые и недвижимые имущества. Они будут управляться особыми управляющими.

Главный муфтий будет сидеть в гор. Эривани, столице (главном городе) Армянской Республики, а другие муфтии будут проживать в других местах республики, где их присутствие будет найдено необходимым.

Отношение этих муфтиев с Шейх-уль-Исламатом, так же, как и их права и обязанности определены в соглашении, приложенном к настоящему трактату.

Статья VII

Ввиду отсутствия всяких договоров, конвенций, соглашений, актов, положений и прочих международных документов между Оттоманской Империей и Армянской Республикой, обе договаривающиеся стороны согласились заключить Консульскую конвенцию, торговый договор и другие акты, которые они сочтут необходимым для урегулирования взаимных юридических отношений. Консульская конвенция будет заключена в течение двух лет со дня обмена ратификациями настоящего трактата.

Во время переходного периода генеральные консулы, консулы и вице-консулы будут соответственно пользоваться в отношении их привилегий и их должностей положением наиболее благоприятствуемой нации на основах общего международного права, на началах взаимности.

Переговоры для заключения торгового договора на основе общего международного права начнутся тотчас после заключения общего мира между Турцией с одной стороны и государствами, находящимися в состоянии войны с нею, с другой стороны. До этого времени, и во всяком случае до 3-го декабря 1919 года, временное положение, установленное приложением к настоящему договору, будет применяться с обеих сторон: оно может быть денонсировано, начиная с 30 июня 1919 г., и вступит в действие через шесть месяцев.

Сухопутные сношения начнутся после обмена ратификациями настоящего договора.

Статья VIII

Договаривающиеся стороны обязуются предоставлять друг другу все возможные облегчения в отношении железнодорожного транспорта, установив и применив уменьшенные тарифы. В частности, в отношении перевозки материалов, необходимых для постройки, эксплуатации и содержания железных дорог или всяких других общественных работ, будут применяться специальные уменьшенные тарифы.

Обмен подвижного состава железнодорожных линий между договаривающимися сторонами будет сделан на основе международных принципов, установленных по этому вопросу.

Договаривающиеся стороны немедленно войдут в переговоры для установления деталей предыдущих положений.

Статья IX

До включения Армянской Республики в Международный почтово-телеграфный союз, почтовые и телеграфные сношения между Оттоманской Империей и Армянской Республикой будут восстановлены после обмена ратификациями настоящего договора применительно к положениям почтовых и телеграфных конвенций, соглашений и регламентов Международного союза.

Статья X

Жители и общины территорий одной из договаривающихся сторон, имеющие право собственности и пользования в отношении недвижимостей, расположенных по другую сторону границы, могут ими пользоваться, их эксплуатировать или сдавать в аренду, управлять ими либо продавать их самим, или через доверенных лиц.

Никто не может быть лишен принадлежащих ему прав собственности на эти недвижимости иначе, как по соображениям общественной пользы и всегда за вознаграждение.

Никаких препятствий не должно ставиться жителям и представителям этих общин при проходе через границу по представлении ими дорожных листов, которые будут выдаваться им надлежащими властями по месту жительства и которые будут легализованы властями другой стороны.

Облегчения и специальные льготы будут представлены для перехода через границу и для торговли в пограничных местностях.

Подробности предыдущих положений регулируются приложением 11 к настоящему договору.

Статья XI

Правительство Армянской Республики обязуется приложить все усилия к тому, чтобы эвакуировать из города Ба-

ку немедленно после подписания настоящего договора все армянские воинские силы там находящиеся, а также обеспечить, чтобы эта эвакуация не дала повода к каким-либо столкновениям.

Статья XII

Положения общего и добавочного мирных договоров, заключенных в Брест-Литовске между Оттоманской Империей, ее союзниками и Россией, поскольку они не противоречат настоящему договору, действительны для договаривающихся сторон.

Статья XIII

Войска, находящиеся вне границ территории, определенной настоящим договором, будут эвакуированы после подписания договора.

Статья XIV

Настоящий договор будет ратифицирован и обмен ратификациями будет произведен в Константинополе в продолжение одного месяца или ранее, если это будет возможно. Он войдет в силу со дня этого обмена.

В подтверждение этого, уполномоченные подписали настоящий договор о мире и дружбе и приложили свои печати.

Подписали: Халил
Вегиб

А. Хатисов
Р. Качазнуни
М. Пападжанов

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 11, л.л. 99—100.

№ 24

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ

Բաթում, 1918 թ. հունիսի 4

Օսմանյան Կայսերական կառավարությունը՝ մի կողմից և իրեն անկախ հռչակած Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ մյուս կողմից, փոխադարձաբար համաձայնվելով երկու կողմերի միջև հաստատել բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ՝ քաղաքական, իրավաբանական, տնտեսական և մտավոր բնագավառներում, իրենց լիազորներ նշանակեցին հետևյալ անձնավորություններին.

Օսմանյան կայսրությունը

Դեպուտատ, արդարադատության մինիստր և պետական խորհրդի նախագահ, Նորին գերազանցություն Խալիլ-բեյին՝ առաջին պատվիրակ, և

Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, Նորին գերազանցություն գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ-Մահմեդ-փաշային՝ ռազմական պատվիրակ։

Հայկական հանրապետությունը

Պարոն Ա. Խատիսովին՝ պատվիրակության նախագահ.

Պարոն Ռուբեն Քաջազնունուն՝ պատվիրակ.

Պարոն Միքայել Բարաջանովին՝ պատվիրակ։

Սույն անձինք, ծանոթանալով երկու կողմերի լիազորությունների և գտնելով դրանք ըստ պատշաճի, համաձայնվեցին հետևյալ դրույթների վերաբերյալ.

Հոդված I

Օսմանյան Կայսերական կառավարության և Հայկական Հանրապետության կառավարության միջև հաստատվում են հաշտություն ու մշտական բարեկամություն։

Հոդված II

Ներքոհիշյալ ուղղությունն ունեցող սահմանագիծը բաժանում է Օսմանյան Կայսրությունը Վրաստանի Հանրապետությունից, Հայաստանի Հանրապետությունից և Ադրբեջանի Հանրապետությունից։

Սահմանն սկսվում է այն կետում, որտեղ Ճորոխ գետը թափվում է Սև ծովը, և մինչև Շավնաբադ սարը միաձուլվում է հին սահմանի հետ, որ գոյություն ուներ Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև՝ մինչև 1877 թ. պատերազմը անցնելով լեռնագագաթների գծով՝ այն հասնում է Խալխամ և Մեպիսկար սարերը (1856 թվականի սահմանով), ապա թեքվում է դեպի հարավ, անցնում է Փիրսաղադ սարի գագաթով, Աբասթումանից երկու կիլոմետր հարավ և, թեքվելով դեպի հյուսիս-արևելք, հասնում է Կարխուլ-դաղի գագաթը, այստեղից սկզբում հինգ կիլոմետր ձգվելով դեպի հյուսիս-արևելք և ապա դեպի հարավ-արևելք, այն հասնում է Գուրկել վայրը, անցնում է Քուռ գետի վրայով՝ Ածխուրիից երկու կիլոմետր հարավ և, անցնելով Ղայաբաշի, Օրթաթափա, Ղարաղայա սարերի գագաթների գծով, հասնում է Տարիցկուրի լիճը՝ Մոլիտի վանքից անմիջականորեն հարավ։ Սահմանն այդ լիճը կտրում է այնպես, որ օսմանյան տերիտորիայում է մնում լճի մի մասը, որ գտնվում է հարավում՝ ուղիղ գծով, որ Մոլիտի վանքի հարավից անմիջականորեն գնում է մինչև լճի հյուսիսային վերջավորությունից մեկուկես կիլոմետր հարավ-արևելք՝ հակադիր ափին գտնվող կետը, և հասնում է Թավկոտելի սարը։ Այնուհետև այն իջնում է դեպի հարավ, անցնում Շավնաբադ, Կարագուղու, Սամսար սարերի գագաթներով և, թեքվելով դեպի արևելք, անցնում է Դավագիրան լեռնաշղթայի գագաթներով, ապա ուղղվում է դեպի հարավ, անցնելով Աչրիքար, Բաշգիրան, Նուրսահման սարերի գագաթներով։ Նուրսահման սարից հետո այն շարունակում է գնալ հարավային ուղղությամբ և բոլոր ժամանակ անցնելով լեռնագագաթների գծով, հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս երկաթուղագծին՝ Աղբուլաղ բնակավայրից հինգ կիլոմետր արևմուտք, այստեղից այն անցնում է լեռնագագաթներով մինչև Խանվալի վայրը, որտեղից համարյա ուղիղ գծով այն հասնում է Ալազյաղ լեռան առավել բարձր գագաթը և, շարունակելով գնալ ուղիղ գծով, հասնում է Էջմիածին—Սարդարաբադ խճուղին՝ Էջմիածնից յոթ կիլոմետր արևմուտք գտնվող կետում, ապա այն շրջանցում է Էջմիածինը յոթ կիլոմետր տարածության վրա և շարունակում է գնալ Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղուն զուգահեռ ուղղությամբ, մնալով նրանից մոտ վեց կիլոմետր, իսկ Բաշգիրան վայրից դեպի հարավ-արևմուտք տասնվեց կիլոմետր հեռավորության վրա, այն հասում է այդ վայրից դեպի երկաթուղին տանող ճանապարհը, ապա թեքվում է դեպի հարավ-արևելք, անցնում է Աշաղի-Ղարաբաղլար գյուղի մոտով՝ մեկ կիլոմետր հարավ և Շահարլու, Ղարախաչի, Աշաղի-Ջանախչի բնակավայրերի վրայով հասնում է Էլփին-չայ գետը, որով գնում է մինչև Արփա բնակավայրը, այս վերջին բնակավայրից սկսած այն մտնում է Արփաչայի հովիտը, հասնում է Ղայալու բնակավայրը և Ղափդ գետով գնում է մինչև Աղթաբան սարի գագաթը, ապա այն անցնում է Ղարադուրնա, Արաջին, Ղարանլիխ սարերի գագաթներով, հասնում է Ռնանլա-չայ գետի գաոիթափը, շարունակվում է այդ գետի հովտով՝ Ագա բնակավայրի հարավային կողմից հասնելով Ալիջին բնակավայրը, որ գտնվում է նախկին ռուս-պարսկական սահմանագծի վրա։

Սահմանագծի վերջնական որոշումը իկատարվի հենց տեղում, երկու կողմերի անդամներից կազմված հանձնաժողովի կողմից։

Հոդված III

Հայկական Հանրապետության կառավարության և Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքված, նրանց փոխադարձ սահմանների որոշմանը վերաբերող համաձայնագիրը կհաղորդվի Օսմանյան կայսերական կառավարությանը։

Հոդված IV

Օսմանյան Կայսերական կառավարությունը պարտավորվում է զենքի ուժով օգնություն ցույց տալ Հայկական Հանրապետության կառավարությանը այն դեպքում, եթե վերջինս այդ օգնությունը կխնդրի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար։

Հոդված V

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չկինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և՝

զինաթափել և ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ։

Հոդված VI

Հայկական Հանրապետության մեջ ապրող մուսուլմանների կրոնն ու սովորույթները կհարգվեն։ Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի անունը կարտասանվի մուսուլմանների հանրային աղոթքներում։ Նրանք կօգտվեն նույն քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից, ինչ և ուրիշ կրոնների պատկանող քաղաքացիները։ Մահմեդականները կարող են սովորել իրենց մայրենի լեզվով և իրենց կրոնի լեզվով։

Կրոնական պաշտամունքի և բարեգործության կատարումն ապահովելու նպատակով կարող են ստեղծվել մուսուլմանական համայնքներ, իրրև բարոյական օրգաններ, որոնք լիազորված կլինեն կառուցելու մզկիթներ, հոսպիտալներ, դպրոցներ, կրոնական ու բարեգործական հիմնարկներ և դրանց պահպանության համար ձեռք բերելու շարժական և անշարժ գույք։ Դրանք կկառավարվեն հատուկ կառավարիչների կողմից։

Գլխավոր մուֆթին կնստի Երևան քաղաքում՝ Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքում (գլխավոր քաղաքում), իսկ մյուս մուֆթիները կբնակվեն Հանրապետության այլ վայրերում, որտեղ նրանց գտնվելը կհամարվի անհրաժեշտ։

Այս մուֆթիների փոխհարաբերությունները Շեյխ-ուլ-Իսլամի հետ, ինչպես և նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները, սահմանված են սույն տրակտատին կցվող համաձայնագրում։

Հոդված VII

Նկատի ունենալով, որ Օսմանյան Կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև բացակայում են ամեն տեսակի պայմանագրեր, կոնվենցիաներ, համաձայնագրեր, ակտեր, հրահանգներ և այլ միջազգային փաստաթղթեր, երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայնվեցին կնքել հյուպատոսական կոնվենցիա, առևտրական պայմանագիր և այլ ակտեր, որոնք նրանք անհրաժեշտ կհամարեն իրենց իրավաբանական և տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելու համար։ Հյուպատոսական կոնվենցիան կկնքվի երկու տարվա ընթացքում՝ սույն տրակտատի վավերացումից և փոխանակումից անմիջապես հետո։

Այդ անցման ժամանակաշրջանում գլխավոր հյուպատոսները, հյուպատոսները և փոխհյուպատոսները համապատասխանաբար կօգտվեն նրանց արտոնությունների ու պաշտոնների նկատմամբ առավել բարենպաստող ազգի դրությունից, ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա, փոխադարձության սկզբունքներով։

Ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա առևտրական պայմանագիր կնքելու համար բանակցությունները կսկսվեն այն բանից անմիջապես հետո, երբ ընդհանուր հաշտություն կկնքվի, մի կողմից, Թուրքիայի և, մյուս կողմից, նրա հետ պատերազմի վիճակի մեջ գտնվող պետությունների միջև։ Մինչև այդ, համեմատաբար դեպս մինչև 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ը, սույն պայմանագրի հավելվածով սահմանված ժամանակավոր դրույքը կկիրառվի երկու կողմերն էլ։ Այն կարող է շեղվել հայտարարվել՝ սկսած 1919 թվականի հունիսի 30-ից և ուժի մեջ կմնա վեց ամսից հետո։

Ցամաքային հաղորդակցությունը կսկսվի սույն պայմանագրի վավերացումից և փոխանակումից հետո։

Հոդված VIII

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են փոխադարձաբար թույլ տալ ամեն հնարավոր թեթևացում երկաթուղային տրանսպորտի նկատմամբ, սահմանելով ու կիրառելով իջեցված տարիֆներ։ Մասնավորապես, երկաթուղիների կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամեն տեսակի հատարակական աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութերի տեղափոխման նկատմամբ կկիրառվեն հատուկ իջեցված տարիֆներ։

Պայմանավորվող կողմերի միջև երկաթուղային գծերի շարժակազմի փոխանակումը կկատարվի այդ հարցի վերաբերյալ սահմանված միջազգային սկզբունքներով։

Պայմանավորվող կողմերը անհապաղ կմտնեն բանակցությունների մեջ՝ նախորդ դրույթների մանրամասնությունները որոշելու համար։

Հոդված IX

Մինչև Հայկական Հանրապետության՝ Միջազգային փոստահեռագրական միության մեջ մտնելը, Օսմանյան Կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև փոստային և հեռագրական

կապերը կվերականգնվեն սույն պայմանագրի վավերացումից և փոխանակումից հետո, Միջազգային միության փոստային ու հեռագրական կոնվենցիաների, համաձայնագրերի ու ռեգլամենտների կանոնադրություններով։

Հոդված X

Պայմանավորվող կողմերից մեկի տերիտորիայի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականության և օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տալ, վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վրստահված անձանց միջոցով։

Ոչ ոք չի կարող զրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից այլ կերպ, քան նկատի ունենալով հասարակական շահը, և միշտ փոխհատուցմամբ։

Ոչ մի արգելք չպետք է հարուցվի բնակիչներին կամ նշված համայնքների ներկայացուցիչներին, երբ նրանք սահմանը կանցնեն՝ ներկայացնելով ճանապարհային թերթիկները, որոնք կտրվեն ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանությունների կողմից և որոնք կօրինականացվեն մյուս կողմի իշխանությունների կողմից։

Թեթևացումներ ու հատուկ արտոնություններ կտրվեն սահմանն անցնելու և սահմանային բնակավայրերում առևտուր անելու համար։

Նախորդ դրույթների մանրամասնությունները կկարգավորվեն ըստ սույն պայմանագրի 11-րդ հավելվածի։

Հոդված XI

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես և ապահովել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ բնդհարման։

Հոդված XII

Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանյան Կայսրության ու նրա դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջև կնքված հաշտության բնդհանուր և լրացուցիչ պայմանագրերի դրույթները, որքանով որ դրանք չեն հակասում ներկա պայմանագրին, ուժի մեջ են պայմանավորվող կողմերի համար։

Հոդված XIII

Սույն պայմանագրով որոշվող տերիտորիաների սահմաններից դուրս գտնվող զորքերը կէվակուացվեն պայմանագրի կնքումից հետո։

Հոդված XIV

Սույն պայմանագիրը կվավերացվի և վավերացված օրինակների փոխանակումը կկատարվի Կոստանդնուպոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի վաղ, եթե դա հնարավոր կլինի։ Այն ուժի մեջ կմտնի այդ փոխանակման օրից։

Ի հաստատումն սրա՝ լիազորված անձինք ստորագրեցին հաշտության ու բարեկամության սույն պայմանագիրը և դրեցին իրենց կնիքները։

Ստորագրեցին՝ Թալեաթ, վեհիր — Ա. Թաթիսով
Ռ. Քաջազնունի
Մ. Բարաջանով

ՀՄՄԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 68/200, գ. 11, թթ. 99—100։

№ 25

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ДОГОВОР К ТРАКТАТУ О МИРЕ И ДРУЖБЕ, ЗАКЛЮЧЕННОМУ МЕЖДУ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИИ 4 ИЮНЯ 1918 Г.

Императорское Оттоманское правительство и правительство Республики Армении, проникнутые желанием разрешить известные военные вопросы, возбужденные всеобщей войной и непосредственно их касающиеся, решили заключить времен-

ный дополнительный договор, имеющий силу до окончания всеобщей войны и назначили своими уполномоченными следующих лиц:

Оттоманское правительство:

Его превосходительство Халил-бей, депутат, министр юстиции и председатель Государственного совета, первый делегат; его превосходительство, генерал-лейтенант Вегиб-Мехмед-паша, Главнокомандующий Оттоманских войск на Кавказском фронте, военный делегат.

Республика Армения:

Господин Александр Хатисов—председатель делегации;
Господин Рубен Качазнуни—делегат.
Господин Микаел Пападжанов—делегат.

Эти лица, ознакомившись взаимно с представленными полномочиями и найдя их вполне правильными, пришли к следующим соглашениям:

Статья 1

Правительство Армянской Республики приступит немедленно к демобилизации своих войск. Количество этих войск, равно как и военные округа, к которым они будут причислены, будут определены в согласии с императорским Оттоманским правительством на все время всеобщей войны.

Статья 2

Правительство Республики Армении обязуется удалить немедленно со своей территории офицеров и гражданских чинов стран, находящихся в состоянии войны с Турцией или ее союзниками, равно как и офицеров и чинов союзников указанных воюющих стран.

Кроме того за все время всеобщей войны правительство Армянской Республики не будет принимать на свою службу ни одного офицера и вообще никого из вышеуказанных воюющих стран или их союзников.

Статья 3

1. Правительство Армянской Республики выражает согласие на то, чтобы Оттоманская армия производила всякого рода военные перевозки транзитом (транспорт войск, солдат, снаряжения, военного материала, амуниции, провизии и т. д.). Само собою понятно, что эти перевозки не будут предприняты против Армянского правительства.

2. Комиссия, назначенная командующим Оттоманской армией, приготовит и установит в согласии с комиссией от правительства Армении и сообразно с максимальной передаточной силой железных дорог республики, основания и подробности военных транспортов, упомянутых в параграфе 1.

Транспорт будет пополняться за счет средств и персонала администрации железных дорог Армянской Республики по указаниям главы Оттоманской комиссии, согласно с приказами, полученными от командующего Оттоманской армией.

3. К важнейшим станциям будут прикреплены Оттоманский офицер вместе с достаточным числом помощников с общего согласия железнодорожных комиссий обеих сторон с тем, чтобы там обеспечить продовольствие и спокойствие турецких войск и наблюдать за тем, чтобы перевозки совершались согласно маршруту и данным инструкциям. Этот офицер не будет вмешиваться в сферу прав начальника той станции, к которой он прикреплен. Правительство Армянской Республики постарается облегчить, в пределах возможного, покупки оттоманским офицером продовольствия, необходимого для пропитания войск во время их переездов.

4. Комиссии, упомянутые в параграфах 2 и 3, начнут свои работы в Эривани самое позднее спустя неделю после заключения настоящего договора.

К этому времени управление железных дорог республики соберет и приготовит все требуемые сведения о состоянии дорог, неподвижного материала и подвижного состава и этим даст возможность незамедлительно вычислить максимум провозоспособности железных дорог.

5. Правительство Армении обязуется содержать в хорошем состоянии как сами дороги, так и подвижной состав, ис-

правлять возможно быстро всякие повреждения или разрушения, какие могут произойти от случайных причин, либо покушений.

6. Правительство Армении с целью предупреждения каких-либо потерь, разрушений, вызываемых покушениями, а также всяких недоразумений между обеими сторонами, обязуется поставить воинскую охрану в тех частях железных дорог, где оно найдет необходимым. Если названное правительство по какой-либо причине не сможет охранять своими войсками какую-либо часть дороги, оттоманские войска будут поставлены для охраны этой части по предварительному соглашению с правительством Армении.

7. Правительство Армянской Республики обязуется разогнать всякие силы, имеющие целью помешать этим перевозкам. Если оно само не сможет сделать этого, то оттоманские войска вмешаются для расчищения этих препятствий, действуя в согласии с правительством Армении. После расчищения препятствий, безопасность линии будет обеспечена и поддержана согласно содержанию параграфа 6.

8. Оттоманская армия постарается, насколько это позволят оттоманские военные перевозки, не затруднять всякого рода перевозки, как военные, так и частные по железным дорогам республики.

9. Вышеприведенные положения будут применяться также и к военным перевозкам по другим дорогам Республики Армении.

Статья 4

Императорское Оттоманское правительство имеет право предоставить войскам своих союзников пользоваться правом, которое дает ему статья 3.

Статья 5

Конвенция, заключенная между Императорским Оттоманским правительством и бывшим правительством Закавказской Конфедерации, об обмене военнопленных, копия которой приложена к настоящему договору, будет иметь силу для обеих договаривающихся сторон.

Статья 6

Настоящий дополнительный договор войдет в силу со дня подписания. Ратификации его будут обменены в Константинополе в течение одного месяца или ранее, если это будет возможно.

В подтверждение этого уполномоченные подписали сей добавочный договор и снабдили его своими печатями.

Подписано: Халил — Ал. Хатисов,
Вегиб — М. Пападжанов,
Р. Качазнуни.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 11, лл. 120—121.

№ 25

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 1918 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 4-ԻՆ ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՏՐԱԿՏԱՏԻՆ ԿԻՑ

Օսմանյան Կայսրության կառավարությունը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, համակված ընդհանուր պատերազմի առաջացրած հարցերը և անմիջականորեն դրանց վերաբերող հարցերը լուծելու ցանկությամբ, որոշեցին կնքել ժամանակավոր լրացուցիչ պայմանագիր, որը կպահպանի իր ուժը մինչև ընդհանուր պատերազմի վերջը, և իրենց լիազորներ նշանակեցին հետևյալ անձնավորություններին.

Օսմանյան կառավարություն

Դեպուտատ, արդարադատության մինիստր և Պետական խորհրդի նախագահ, նորին գերազանցություն Խալիլ-բեյ — առաջին պատվիրակ։

Կովկասյան ռազմաճակատում օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, նորին գերազանցություն գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ-Մահմեդ-փաշա — ռազմական պատվիրակ։

Պարոն Ալեքսանդր Խատիսով—պատվիրակության նախագահ։
Պարոն Ռուբեն Քաջազնունի—պատվիրակ։
Պարոն Միքայել Բարաջանով—պատվիրակ։

Այս անձնավորությունները, փոխադարձաբար ծանոթանալով ներկայացված լիազորություններին և գտնելով դրանք միանգամայն ճիշտ, եկան հետևյալ համաձայնության.

Հոդված 1

Հայկական Հանրապետության կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ կլինի իր զորքերի զորացրմանը։ Այդ զորքերի քանակը, ինչպես և այն ռազմական օկրուգները, որոնց մեջ դրանք կլինեն, կորոշվեն՝ Օսմանյան կայսերական կառավարության հետ համաձայնեցնելով, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար։

Հոդված 2

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է իր տերիտորիայից անհապաղ հեռացնել այն երկրների սպաներին և քաղաքացիական աստիճանավորներին, որոնք գտնվում են Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների հետ պատերազմի վիճակի մեջ, ինչպես և նշված պատերազմող երկրների դաշնակիցների սպաներին և աստիճանավորներին։

Բացի դրանից, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակամիջոցում Հայկական Հանրապետության կառավարությունը իր ծառայության չի ընդունի ոչ մի սպայի և առհասարակ ոչ որի՝ վերոհիշյալ պատերազմող երկրներից կամ նրանց դաշնակիցներից։

Հոդված 3

1. Հայկական Հանրապետության կառավարությունը համաձայնություն է հայտնում, որ օսմանյան բանակը կատարի ամեն տեսակի ռազմական փոխադրումներ՝ տրանզիտով (զորքերի, դինվորների, հանդերձանքի, ռազմական նյութեղենի, ամունիցիայի, պարենի և այլ փոխադրումներ)։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ փոխադրումները չեն ձեռնարկվի ընդդեմ Հայկական կառավարության։

2. Օսմանյան բանակի հրամանատարի նշանակած հանձնաժողովը, Հայաստանի կառավարության հանձնաժողովի հետ համաձայնեցնելով և հանրապետության երկաթուղիների առավելագույն փոխադրունակությանը համապատասխան, կպատրաստի և կահմանի առաջին պարագրաֆում նշված փոխադրումների հիմքերն ու մանրամասնությունները։

Տրանսպորտը պետք է լրացվի Հայկական Հանրապետության երկաթուղիների վարչության միջոցների և անձնակազմի հաշվին, Օսմանյան հանձնաժողովի ցուցումներով՝ ստացված օսմանյան բանակի հրամանատարից։

3. Կարևորագույն կայարաններին կկցվի մի օսմանյան սպա՝ բավարար թվով օգնականներով, երկու կողմերի երկաթուղային հանձնաժողովների ընդհանուր համաձայնությամբ, որպեսզի այնտեղ ապահովվի թուրքական զորքերի մատակարարումն ու հանդիսը և հետևի, որ փոխադրումները կատարվեն համաձայն մարշրուտի և տրված հրահանգների։ Այդ սպան չի մտնի այն կայարանի պետի իրավունքների ոլորտը, որին նա կցված կլինի։ Հայկական Հանրապետությունը կաշխատի ըստ հնարավորին հեշտացնել՝ զորքերի փոխադրումների ժամանակ նրանց սննդի համար անհրաժեշտ մթերքների՝ օսմանյան սպայի կողմից կատարվող գնումները։

4. 2-րդ և 3-րդ պարագրաֆներում նշված հանձնաժողովները իրենց աշխատանքները կսկսեն Երևանում, ամենաուշը սույն պայմանագրի ստորագրումից մի շաբաթ անց։

Մինչ այդ հանրապետության երկաթուղիների վարչությունը կհավաքի և կպատրաստի բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները երկաթուղիների վիճակի, անշարժ գույքի ու շարժակազմի մասին և դրանով հնարավորություն կտա առանց ուշացման հաշվելու երկաթուղիների առավելագույն փոխադրունակությունը։

5. Հայաստանի կառավարությունը պարտավորվում է բարվոք վիճակում պահել ինչպես երկաթուղիները, այնպես էլ շարժակազմը, ըստ հնարավորին արագ վերացնել պատահական պատճառներով կամ հանցագործությունների հետևանքով առաջացած վնասվածքներն ու ավերումները։

6. Հայաստանի կառավարությունը, ամեն մի կորուստ, դիտավորյալ փչացում, ինչպես և երկու կողմերի միջև ամեն մի թյուրիմացություն կանխելու նպատակով, պարտավորվում է զինվորական պահակություն դնել երկաթուղու այն գծամասերում, որ-

տեղ նա անհրաժեշտ կգտնի։ Եթե նշված կառավարությունը ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողանա իր զորքերով պահպանել երկաթուղիների որևէ գծամաս, ապա այդ գծամասի պահպանության համար կդրվեն օսմանյան զորքեր՝ Հայաստանի կառավարության նախնական համաձայնությամբ։

7. Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է ցրել ամեն մի ուժ, որ նպատակ կունենա խանգարել հիշյալ փոխադրումներին։ Եթե նա ինքը ի վիճակի չլինի այդ անելու, ապա օսմանյան զորքերը կմիջամտեն այդ խոչընդոտների վերացման համար՝ գործելով Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ։ Խոչընդոտների վերացումից հետո, գծի անվտանգությունը կապահովվի ու կպահպանվի՝ 6-րդ պարագրաֆի բովանդակության համաձայն։

8. Օսմանյան բանակը, որքանով որ այդ թույլ կտան օսմանյան ռազմական փոխադրումները, կաշխատի չդժվարացնել Հանրապետության՝ երկաթուղիներով կատարվող ինչպես ռազմական, այնպես էլ մասնավոր փոխադրումները։

9. Վերոհիշյալ դրույթները կկիրառվեն նաև Հայաստանի Հանրապետության այլ ճանապարհներով կատարվող ռազմական փոխադրումների նկատմամբ։

Հոդված 4

Օսմանյան կայսերական կառավարությունը իրավունք ունի թույլ տալ իր դաշնակիցների զորքերին օգտվելու այն իրավունքներից, որ տալիս է նրան 3-րդ հոդվածը։

Հոդված 5

Ռազմագերիների փոխանակության մասին Օսմանյան կայսերական կառավարության և նախկին Անդրկովկասյան Կոնֆեդերացիայի կառավարության միջև կնքված կոնվենցիան, որի պատճենը կցվում է սույն պայմանագրին, կպահպանի իր ուժը՝ պայմանավորվող երկու կողմերի համար։

Հոդված 6

Սույն լրացուցիչ պայմանագիրը ուժի մեջ կմտնի ստորագրելու օրվանից։ Նրա վավերացված օրինակները կփոխանակվեն Կոստանդնուպոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում, կամ ավելի շուտ, եթե դա հնարավոր կլինի։

Ի հաստատումն դրա, լիազորվածները ստորագրեցին սույն լրացուցիչ պայմանագիրը և դրեցին նրա վրա իրենց կնիքները։

Ստորագրված է՝	Ալ. Խատիսով
Խալիլ	Մ. Բարաջանով
Վեհիբ	Ռ. Քաջազնունի

ՀՍՍՌ ԿՊԳԱ, ֆ. 68/200, գ. 11, թ. 120—121։

№ 26

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ДОГОВОР МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИИ И ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

4 июня 1918 г.

В виду предоставления Оттоманской Императорской армии права пользования железными дорогами Закавказья, выработаны следующие условия между Его превосходительством дивизионным генералом Вегиб-пашой, главнокомандующим Оттоманскими армиями на Кавказском фронте, с одной стороны, и с другой—Его превосходительством генерал-лейтенантом Одишелидзе, представителем военной миссии при Закавказской делегации, облеченным с этой целью полномочиями Президентом делегации. Копии конвенции, подписанные вышеуказанными уполномоченными с приложением их личных печатей, должны быть обменены между обеими сторонами.

п. 1

Правительство Закавказской республики согласно на то, чтобы Оттоманская армия, не ожидая окончания происходящих ныне в Батуме переговоров, осуществляла всякого рода военные перевозки (перевозки войск, укомплектований, предметов военного снаряжения, огнестрельных припасов, продовольствия и т. д.). Условлено, что эти перевозки отнюдь не будут направлены против Закавказского правительства.

п. II

Принимая во внимание наибольшую провозоспособность железнодорожных линий Закавказья, комиссия, назначаемая командованием Оттоманской армии, выработает и установит по соглашению с комиссией Закавказского правительства, основы и подробности военных перевозок, упомянутых в предыдущем параграфе.

Эти перевозки будут произведены за счет средств и при участии личного состава Управления железных дорог Закавказья, согласно указаниям председателя Оттоманской комиссии.

п. III

На наиболее важные станции, которые будут указаны по соглашению железнодорожных комиссий обеих сторон, будет назначено по одному турецкому офицеру с достаточным числом помощников для обеспечения Оттоманским войскам продовольствия и отдыха и для наблюдения за правильным следованием эшелонов, согласно расписания и данных инструкций. Этот офицер не будет вмешиваться в распоряжения станционного начальства, при котором он состоит. Закавказское правительство будет всячески облегчать приобретение этим офицером продуктов продовольствия для Оттоманских эшелонов.

п. IV

Комиссии, о которых идет речь в п. п. 2 и 3 начнут свои работы, в настоящее время в Тифлисе, самое позднее через три дня после заключения этого акта.

К этому времени, Управление железных дорог Закавказья должно собрать и подготовить все сведения о состоянии дороги, материальной части, подвижного состава, таким образом, чтобы по ним можно было бы выяснить без замедления максимальную провозоспособность железной дороги.

п. V

Закавказское правительство обязуется поддерживать в полном порядке, как полотно железной дороги, так и подвижный состав, и исправлять в возможно кратчайший срок все повреждения и разружения, происшедшие как от случайных причин, так и от преступлений.

п. VI

Закавказское правительство в целях предупреждения намеренной порчи железной дороги и могущих возникнуть по этому поводу недоразумений между обеими сторонами, обязуется охранять вооруженной силой участки железной дороги, которые она признает нужными охранять.

Если бы упомянутое Правительство по каким-либо причинам не могло охранять своими войсками какой-либо участок железнодорожной линии, эта охрана будет возложена на Оттоманские войска и при этом, с согласия Закавказского правительства.

п. VII

Военные перевозки не должны препятствовать перевозке военнопленных, обмен которых между обеими сторонами установлен конвенцией от 15 мая 1918 года.

п. VIII

Оттоманская армия сделает все возможное, дабы не препятствовать, если это не в ущерб военным оттоманским перевозкам, провозу по кавказским железным дорогам продовольствия, войск и частных лиц республики.

п. IX

Эта Конвенция вступает в силу со дня ее подписания.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 11, л. 34—35.

№ 26

ԼՐԱՑՈՒՅԻՉ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ

1918 թ. հունիսի 4

Քանի որ Օսմանյան կայսրության բանակին իրավունք է տրված օգտվելու Անդրկովկասի երկաթուղիներից, ուստի մշակված են հետևյալ պայմանները, մի կողմից, Կովկասյան ռազմաճակատում օսմանյան բանակների գլխավոր հրամանատար, Նորին գերազանցություն դիվիզիայի գեներալ Վեհիբ-փաշայի և, մյուս կողմից, Անդրկովկասյան պատվիրակության առընթեր ռազմական միսիայի նախագահ, այդ նպատակով պատվիրակության պրեզիդենտի լիազորություններով օժտված Նորին գերազանցություն գեներալ-լեյտենանտ Օդիշելիձեի միջև: Կոնվենցիայի պատճենները, ստորագրված վերոհիշյալ լիազորվածների կողմից և կնքված նրանց անձնական կնիքներով, պետք է փոխանակվեն երկու կողմերի միջև:

պ. I

Անդրկովկասի Հանրապետության կառավարությունը համաձայն է, որ օսմանյան բանակը, ավարտելով ներկայումս Բաթումում տեղի ունեցող բանակցությունները վերջանալուն, կատարի ամեն տեսակի ռազմական փոխադրումներ (զորքերի, համալրումների, ռազմական հանդերձանքի առարկաների, հրետանի պաշարների, պարենի և այլ փոխադրումներ): Պայմանավորված է, որ այդ փոխադրումները բնավ ուղղված չեն լինի Անդրկովկասյան կառավարության դեմ:

պ. II

Ուշադրության առնելով Անդրկովկասի երկաթուղագծերի առավել փոխադրունակությունը, օսմանյան բանակի հրամանատարության նշանակած հանձնաժողովը, Անդրկովկասյան կառավարության հանձնաժողովի հետ համաձայնեցնելով, կմշակի և կուհամանի նախորդ պարագրաֆում հիշված փոխադրումների հիմքերն ու մանրամասնությունները:

Այդ փոխադրումները պետք է կատարվեն Անդրկովկասի երկաթուղիների վարչության միջոցների հաշվին և նրա անձնակազմի մասնակցությամբ, օսմանյան հանձնաժողովի նախագահի ցուցումների համաձայն:

պ. III

Առավել կարևոր կայարաններում, որոնք պետք է ցույց տրվեն երկու կողմերի երկաթուղային հանձնաժողովների համաձայնագրով, կնշանակվեն մեկական թուրքական սպա բավարար թվով տեղակալներով՝ օսմանյան զորքերին պարեն և հանգիստ ապահովելու համար և չվացուցակի ու հրահանգի տվյալների համաձայն էշելոնների ճիշտ փոխադրումները հսկելու համար: Այդ սպան չի միջամտի այն կայարանի ղեկավարության կարգադրություններին, որին առընթեր նա կդտնվի: Անդրկովկասյան կառավարությունն ամեն կերպ կնպաստի, որ այդ սպան պարենամթերք ձեռք բերի օսմանյան էշելոնների համար:

պ. IV

Հանձնաժողովները, որոնց մասին խոսվում է պ. պ. 2-ում և 3-ում, իրենց աշխատանքները կսկսեն ներկայումս Թիֆլիսում, ամենաուշը՝ այս ակտի կնքումից երեք օր հետո:

Մինչ այդ, Անդրկովկասի երկաթուղիների վարչությունը պետք է հավաքի և պատրաստի բոլոր տեղեկությունները երկաթուղու դրության, նյութական մասի, շարժակազմի մասին, այնպես, որ բան դրանց կարելի լինի առանց ուշացման պարզել երկաթուղու փոխադրունակությունը:

պ. V

Անդրկովկասյան կառավարությունը պարտավորվում է լիովին նորմալ վիճակում պահել ինչպես երկաթուղու պատառը, այնպես էլ շարժակազմը և բան հնարավորին կարճ ժամկետում վերացնել ինչպես պատահական պատճառներով, այնպես էլ հանցագործությունների հետևանքով առաջացած վնասվածքներն ու ավերումները:

պ. VI

Անդրկովկասյան կառավարությունը, երկաթուղու դիտավորյալ փչացումը և այդ առթիվ երկու կողմերի միջև հնարավոր բյուրի-

մացութիւնները կանխելու նպատակով, պարտավորւում է զինված ուժերով պահպանել երկաթուղու այն գծամասերը, որոնք նա հարկավոր կհամարի պահպանել:

Եթե հիշյալ կառավարութիւնը որևէ պատճառով չկարողանա իր զորքերով պահպանել երկաթուղու որևէ գծամաս, ապա այդ պահպանութիւնը կդրվի օսմանյան զորքերի վրա, ընդ որում Անդրկովկասյան կառավարութեան համաձայնութեամբ:

պ· VII

Ռազմական փոխադրումները չպետք է խանգարեն ռազմագերիների փոխադրմանը, որոնց փոխանակութիւնը երկու կողմերի միջև հաստատված է 1918 թվականի մայիսի 15-ի կոնվենցիայով:

պ· VIII

Օսմանյան բանակը կանի հնարավոր ամեն բան, որպեսզի խոշընդոտ չհանդիսանա կովկասյան երկաթուղով Հանրապետութեան պարենը, զորքերը և առանձին անձանց փոխադրելուն, եթե միայն դա չի լինի ի վնաս օսմանյան ռազմական փոխադրումների:

պ· IX

Սույն կոնվենցիան ուժի մեջ է մտնում այն ստորագրելու օրվանից:

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 11, թ. 34—35:

№ 27

ОБРАЩЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ НА БАТУМСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ К ГЕН. НАЗАРБЕКОВУ О СОДЕЙСТВИИ ТУРЕЦКИМ ВОЙСКАМ ПРИ ПРОХОЖДЕНИИ ЧЕРЕЗ ТЕРРИТОРИЮ АРМЕНИИ

Извещаю Вас, что вчера нами был подписан мирный договор с Турцией.

Главные пункты договора следующие:

1. Граница начинается от восточного угла Ахалкалакского уезда и следует на юг мимо ст. Аг-булаг по прямой линии через вершину Алагеза до Вагаршапата, который останется за нами, затем параллельно железной дороге до Аг-булага и дальше до Арпа в Шаруре.

2. В течение недели наши и оттоманские войска должны быть оттянуты на свою территорию.

3. На время войны Турция имеет право перевозить войска по нашей территории.

4. Солдаты и беженцы из Джульфы получают свободный пропуск в Эривань и вообще в Армению.

5. На время войны мы можем содержать одну дивизию, расположенную по соглашению с Турцией.

6. Обмен военнопленных.

7. На время войны армяне областей, отошедших к Турции будут освобождены от несения воинской повинности.

В виду изложенного и на основании полномочий Национального совета мы Вас просим:

1) Прекратить военные действия против Турции.

2) Войти в сношение с турецким командованием относительно возвращения войск обеих сторон на свои территории.

3) Пропустить турецкие войска через Дилижан на Казах.

4) Войти в соглашение с Шевкет-пашой относительно прекращения военных действий.

Договор подписан нами от имени независимой Армянской республики.

Председатель мирной делегации Ал. Хатисов

Члены: Пападжанов

Качазнуни

С подлинным верно: подпоручик Егиазаров

2/6 1918 года.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 11, л. 51.

№ 27

ԲԱԹՈՒՄԻ ԿՈՆՖԵՐԵՆՑԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ԳԵՆ. ՆԱԶԱՐԲԵԿՈՎԻՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅՈՎ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻՆ ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայտնում եմ Ձեզ, որ երեկ մենք հաշտության պայմանագիր ենք կնքել Թուրքիայի հետ:

Պայմանագրի գլխավոր կետերը հետևյալներն են.

1. Սահմանն սկսվում է Ախալքալաքի գավառի արևելյան անկյունից և գնում է դեպի հարավ Աղ-բուլաղ կայարանի կողքով ուղիղ գծով Ալագյազի գագաթով մինչև Վաղարշապատ, որը կմնա մեզ, ապա երկաթուղուն զուգահեռ մինչև Աղ-բուլաղ և այնուհետև մինչև Արփա՝ Շարուրում:

2. Մի շաբաթվա ընթացքում մեր և օսմանյան զորքերը պետք է ետ քաշվեն յուրաքանչյուրն իր տերիտորիան:

3. Պատերազմի ժամանակամիջոցում Թուրքիան իրավունք ունի զորքեր տեղափոխել մեր տերիտորիայով:

4. Զինվորներն ու գաղթականները Ջուլֆայից ստանում են ազատ մուտք Երևան և ընդհանրապես Հայաստան:

5. Պատերազմի ժամանակամիջոցում մենք կարող ենք պահել մի դիվիզիա, որը կտեղակայվի Թուրքիայի համաձայնությամբ:

6. Ռազմագերիների փոխանակություն:

7. Թուրքիային անցած մարդերի հայերը պատերազմի ժամանակամիջոցում կազատվեն զինվորական ծառայությունից:

Հաշվի առնելով շարադրվածը և Ազգային խորհրդի լիազորությունների հիման վրա մենք Ձեզ խնդրում ենք.

1) Դադարեցնել ռազմական գործողությունները Թուրքիայի դեմ:

2) Թուրքական հրամանատարության հետ բանակցության մեջ մտնել՝ երկու կողմերի զորքերն իրենց տերիտորիան վերադարձնելու մասին:

3) Թույլ տալ թուրքական զորքերին Դիլիջանի վրայով անցնելու դեպի Ղազախ:

4) Համաձայնության գալ Շովքյաթ-փաշայի հետ՝ զինադադարի վերաբերյալ...

Պայմանագիրն ստորագրել ենք անկախ Հայկական հանրապետության անունից:

Հաշտության պատվիրակության նախագահ՝ Ալ. Խատիսով
անդամներ՝ Բարաչանով
Քալաշնունի

Խնկականի հետ ճիշտ է՝ պոդպորուչիկ Եղիազարով

26 1918 թիվ

ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 11, թ. 51:

№ 28

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ДОГОВОР ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ШОССЕЙНЫХ ДОРОГ АРМЯНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Оттоманская комиссия предлагает внести в протокол № 3 следующие параграфы:

Предложение Армянской Комиссии из пяти параграфов по вопросу о способе пользования шоссейными дорогами на территории Армянской Республики согласно пункта II мирного договора, состоящего из 13 параграфов, было принято всецело Оттоманской комиссией в следующем виде:

1) Для урегулирования способов пользования шоссейными дорогами на территории Армянской республики будут назначены с обеих сторон специальные комиссары, а местопребывание их будет указано командующим Оттоманской армией с уведомлением о сем командира Армянского корпуса—генерала Назарбекова.

2) Комиссары должны быть осведомлены о тех шоссейных дорогах на территории Армянской республики, которыми будут пользоваться турецкие войска.

3) Военные переговоры и передвижение войск на территории Армянской республики должны производиться согласно правилам нормального движения войск; турецкие войска не могут находиться в пути более положенного времени, за исключительными случаями.

4) В особых случаях ночлеги могут быть устраиваемы в деревнях, обильных водой и годных для размещения в них войск. Наблюдение за порядком при передвижениях войск и военных транспортов, естественно, лежит на обязанности офицеров, сопровождающих эти транспорты.

5) Необходимое количество продовольствия и фуража для турецких войск, проходящих по шоссейным дорогам на территории Армянской республики должно приобретаться на месте при посредстве органов местной армянской администрации по ценам, утвержденным комиссарами обеих сторон.

6) До назначения комиссаров передвижение турецких войск будет производиться по шоссейным дорогам на территории Армянской республики, и охрана пути их следования будет возложена на Армянскую республику.

С подлинным верно:
Делопроизводитель (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68 (200), д. 79, л. 56.

№ 28

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՃՈՒՂԻՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Օսմանյան Հանձնաժողովն առաջարկում է հետևյալ պարագրաֆները մտցնել № 3 արձանագրության մեջ։

Հայկական Հանձնաժողովի՝ հինգ պարագրաֆից բաղկացած առաջարկությունը, Հայկական Հանրապետության տերիտորիայի խճուղիները 13 պարագրաֆից բաղկացած հաշտության պայմանագրի II կետի համաձայն օգտագործելու եղանակի մասին, ամբողջովին ընդունվել է օսմանյան Հանձնաժողովի կողմից՝ հետևյալ տեսքով.

1) Հայկական Հանրապետության տերիտորիայի խճուղիների օգտագործման եղանակները կարգավորելու համար երկու կողմերից կնշանակվեն հատուկ կոմիսարներ, իսկ նրանց նստավայրը կնշի օսմանյան բանակի հրամանատարը՝ այդ մասին տեղեկացնելով Հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկովին։

2) Կոմիսարները պետք է իրազեկ լինեն Հայկական Հանրապետության տերիտորիայի այն խճուղիների մասին, որոնք կօգտագործվեն թուրքական զորքերի կողմից։

3) Ռազմական փոխադրումները և զորքերի տեղափոխությունները Հայկական Հանրապետության տերիտորիայում կկատարվեն զորքերի նորմալ տեղափոխության կանոնների համաձայն։ Թուրքական զորքերը չեն կարող ճանապարհին դադարել ավելի երկար, քան դրան հատնող ժամանակը, բացի բացառիկ դեպքերից։

4) Հատուկ դեպքերում դիշերումները կարող են կազմակերպվել ջրով հարուստ և զորքերը տեղավորելու համար պիտանի գյուղերում։ Զորքերի տեղափոխությունների և ռազմական փոխադրումների ժամանակ կարգի հսկողությունը, բնականաբար, մրտնում է այդ փոխադրումներին ուղեկցող սպաների պարտականությունների մեջ...

5) Հայկական Հանրապետության տերիտորիայի խճուղիներով անցնող թուրքական զորքերի համար անհրաժեշտ քանակությամբ պարենամթերքը և անասնակերը ձեռք կբերվեն տեղում, տեղական հայկական ադմինիստրացիայի միջոցով, երկու կողմերի կոմիսարների հաստատած գներով։

6) Մինչև կոմիսարների նշանակումը թուրքական զորքերի տեղափոխությունները կկատարվեն Հայկական Հանրապետության տերիտորիայի խճուղիներով, և նրանց ճանապարհի պահպանությունը կդրվի Հայկական Հանրապետության վրա։

Իսկականի հետ հիշտ է՝
գործերի կառավարիչ (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 56։

№ 29

СОГЛАШЕНИЕ О РАСПРЕДЕЛЕНИИ ПОДВИЖНОГО СОСТАВА ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ ЗАКАВКАЗЬЯ МЕЖДУ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ЗАКАВКАЗСКИМИ РЕСПУБЛИКАМИ

С целью разрешения вопроса о распределении подвижного состава железных дорог Закавказья, ниже подписавшиеся, полномоченные представители Оттоманской Империи, Респуб-

лики Армении, Республики Азербайджана и Республики Грузии, надлежащим образом уполномоченные на это, условились о следующем:

Совокупность подвижного состава железных дорог Закавказья, бывшая собственность русского государства, будет распределена между четырьмя договаривающимися пропорционально к длине железных дорог, находящихся на их соответствующих территориях.

Составлено в двух экземплярах в Батуме, 4 июня 1918 г.

Рамишвили	М. Гаджинский	Халил
Гвазава	М. Е. Рассуль-заде	Вегиб
Одишелидзе	А. Хатисов	
Пападжанов	Р. Качазнуни	

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 74, л. 34.

№ 29

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺԱԿԱԶՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԲԱԺԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Անդրկովկասի երկաթուղիների շարժակազմի բաժանման հարցը լուծելու նպատակով, ներքև ստորագրողները՝ Օսմանյան կայսրության, Հայաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի Հանրապետության և Վրաստանի Հանրապետության լիազոր ներկայացուցիչները, դրա համար պատշաճ կերպով լիազորված, պայմանավորվեցին հետևյալի մասին.

Անդրկովկասի երկաթուղիների շարժակազմի ամբողջությունը, որ ռուսական պետության նախկին սեփականությունն էր, կբաժանվի պայմանավորվող չորս կողմերի միջև՝ համապատասխանաբար նրանց տերիտորիայում գտնվող երկաթուղիների երկարության համամասնությամբ:

Կազմված է երկու օրինակից, Բաթումում, 1918 թ. հունիսի 4-ին:

Ռամիշվիլի	*Մ. Հաջինսկի*	*Խալիլ*
Գվազավա	*Մ. Ե. Ռասուլ-զադե*	*Վեհիբ*
Օդիշելիձե	*Ա. Խատիսով*	
Բաթաջանով	*Ռ. Քաջազնունի*	

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 74, թ. 34:

№ 30

ПИСЬМО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ АРМЯНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ А. И. ХАТИСОВА ПРЕДСЕДАТЕЛЮ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОБРАНИЯ А. АГАРОНЯНУ

Дорогой Аветис! Выяснилось окончательно, что вопрос «передела» между Арменией, Турцией и Азербайджаном будет решен не здесь, а в Тифлисе. По договору Турция внесла одну общую границу между собою и 3-мя государствами, а эти государства должны между собой разграничиться в Тифлисе...

По вопросу о дипломатических отношениях с Европой (Францией и Англией) я вчера имел очень серьезную беседу с Халилом. Он детально рассказал мне историю возникновения идеи самостоятельности Армении за эти три недели в Константинополе и о той отчаянной борьбе, после которой эта идея победила. Исходя из этого острого положения, он находил пока необходимым оставить в силе наше письмо об обещании не иметь во время войны дипломатических сношений с враждебными Турции государствами, указав, что предыдущие отношения Грузии и Армении с Турцией неодинаковы,— и прибавил, что фактически Англия и Франция не будут иметь представителей в Грузии в виду ее отношения к Германии. Папазян и Качазнуни, обсудив вопрос, нашли нужным согласиться с создавшимся положением. Сейчас договор пишется, вечером подписываем, завтра выедем. Грузины подписывают тоже сегодня...

ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, д. 11, л. 79.

№ 30

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ Ա. Ի. ԽԱՏԻՍՈՎԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

Թանկագին Ավետիս: Վերջնականապես պարզվեց, որ Հայաստանի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև «վերաբաժանման» հարցը

լուծվելու է ոչ թե այստեղ, այլ Թիֆլիսում։ Ըստ պայմանագրի Թուրքիան մացրել է մի ընդհանուր սահման իր և 3 պետությունների միջև, իսկ այդ պետություններն իրար միջև պետք է սահմանագծվեն Թիֆլիսում...

Եվրոպայի (Անգլիայի ու Ֆրանսիայի) հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հարցի մասին ես երեկ շատ լուրջ զրույց ունեցա Խալիլի հետ։ Նա հանգամանորեն պատմեց ինձ Կոստանդնուպոլսում այս երեք շաբաթում Հայաստանի անկախության գաղափարի առաջացման պատմությունը և այն կատաղի պայքարի մասին, որից հետո այդ գաղափարը հաղթանակել է։ Ելնելով այդ սուր վիճակից՝ նա գեռևս անհրաժեշտ էր համարում ուժի մեջ թողնել՝ պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի թշնամի պետությունների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ չմտնելու խոստման մասին մեր նամակը՝ մատնանշելով, որ Թուրքիայի հետ Վրաստանի ու Հայաստանի նախորդ հարաբերությունները միատեսակ չեն,— և ավելացրեց, որ փաստորեն Անգլիան ու Ֆրանսիան Վրաստանում ներկայացուցիչներ չեն ունենա՝ հաշվի առնելով նրա վերաբերմունքը Գերմանիայի նկատմամբ։ Փափազյանն ու Քաջազնունին, հարցը քննարկելով, հարկավոր գտան համաձայնել ստեղծված վիճակին։ Այժմ պայմանագիրը գրվում է, երեկոյան կստորագրենք, վաղը կմեկնենք։ Վրացիները ևս այսօր են ստորագրում...

ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 68/200, գ. 11, թ. 79։

№ 31

О ПЕРЕДАЧЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО СОСТАВА В РАСПОРЯЖЕНИЕ ОТТОМАНСКОЙ АРМИИ

Постановлениями смешанной Комиссии Отдельного Армянского Корпуса и Турецкой Армии от 19 и 20 июня и последующей перепиской по актам 25 июня, 6 июля, 9, 10 и 13 августа передать во временное пользование на время войны туркам железнодорожный состав из трех паровозов за номерами 9602 и 4340, два классных вагона, 35 цистерн нефтяных, вагонов товарных крытых 4, платформ 8, служебных 2 и санитарных 1.

Весь этот состав передан под расписки турецких комендантов. Кроме этого турецкими властями между Эриванью и Джульфой захвачены и отправлены в Александрополь поезда полковника Эрна и инженера Маркова, первый состоящий из одного паровоза и 17 вагонов, второй из 1 паровоза и 14 вагонов.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 78, л. 14а.

№ 31

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹՅԱՆԸ ՄԵԿ ԵՐԿԱԹՈՒՂԱՅԻՆ ԿԱԶՄ ՀԱՆՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայկական Առանձին կորպուսի և Թուրքական բանակի խառը հանձնաժողովի հունիսի 19-ի ու 20-ի որոշումներով և հետագա նամակագրությամբ հունիսի 25-ի, հուլիսի 6-ի, օգոստոսի 9-ի, 10-ի և 13-ի ակտերով պատերազմի ժամանակ թուրքերի ժամանակավոր օգտագործմանը հանձնել մի երկաթուղային կազմ՝ բաղկացած երեք շոգեքարշերից՝ 9602 և 4340 համարներով, երկու կարգային վագոնից, 35 նավթի ցիստեռնից, 4 ծածկած ապրանքատար վագոններից, 8 պլատֆորմից, 2 ծառայողական և 1 սանիտարական վագոնից։

Այդ ամբողջ կազմը հանձնվում է թուրքական պարետների ստորագրությամբ։ Դրանցից բացի, թուրքական իշխանությունները Երևանի և Ջուլֆայի միջև զավթել և Ալեքսանդրապոլ են ուղարկել գնդապետ Էռնի և ինժեներ Մարկովի գնացքները, առաջինը՝ բաղկացած 1 շոգեքարշից և 17 վագոնից, երկրորդը՝ 1 շոգեքարշից և 14 վագոնից։

ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 68(200), գ. 78, թ. 14ա։

№ 32

СВОДКА О ДЕЙСТВИЯХ НЕМЕЦКИХ ВОЙСК В СЕВЕРНОЙ АРМЕНИИ

«Числа 18—19 июня немецкие войска вели бой с местным населением... и дошли до Колагеран, Тифлисской железной дороги, через которую проходили турки в Казах. В Колагеране стоят бронированные поезда с немецкими флагами. Немецкие офицеры прибыли в село Дсех...»

ЦГИА Арм. ССР, ф. 57, д. 582, л. 10.

№ 32

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Հունիսի 18—19-ին գերմանական զորքերը մարտեր են մղել տեղական բնակչության հետ... և հասել են Քոլագիրան՝ Թիֆլիսի երկաթուղի, որով թուրքերն անցել են Ղազախ։ Քոլագիրանում կանգնած են զրահապատ գնացքներ՝ գերմանական դրոշակներով։ Գերմանական սպաները եկել են Դսեղ գյուղը...»։

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 582, թ. 10։

№ 33

ОБРАЩЕНИЕ ТУРЕЦКОГО КОМАНДОВАНИЯ К АРМЯНСКОМУ НАЦИОНАЛЬНОМУ СОВЕТУ О ВЫВОДЕ АРМЯНСКИХ ВОЙСК ИЗ БАКУ

Батум, 3 июля 1918 г.

Мы констатировали, что господин Арзуманов и его компаньон, командированные с капитаном Гусамеддин-бейем для эвакуации из Баку армянских войск и перевозки их на территорию Армянской Республики, согласно параграфа II-го договора, не имея возможности доехать до Баку, вернулись в Тифлис...

Я прошу Вас предпринять все возможные меры, чтобы обеспечить отделение названных войск от большевиков, согласно содержанию мирного договора, и срочно принять соответствующие радикальные меры для отвода армянских войск внутрь Армении.

Примите выражение моего глубокого уважения.

Эссад

Командующий группой Восточных Армий и Командующий 3-ей Армией,
генерал-лейтенант.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 61.

№ 33

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ՝ ԲԱՔՎԻՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԸ ԴՈՒՐՍ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բաթում, 1918 թ. հուլիսի 3

Մենք արձանագրեցինք, որ պարոն Արզումանովը և նրա կոմպանիոնը, որոնք կապիտան Գուսամեդդին-բեյի հետ գործուղվել էին, պայմանագրի 2-րդ պարագրաֆի համաձայն, հայկական զորքերը Բաքվից էվակուացնելու և Հայկական Հանրապետության տերիտորիան տեղափոխելու համար, հնարավորություն չունենալով հասնել Բաքու, վերադարձել են Թիֆլիս...

Ես Ձեզ խնդրում եմ ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ ապահովելու համար հիշյալ զորքերի անջատումը բոլշևիկներից՝ համաձայն հաշտության պայմանագրի բովանդակության, և շուտափույթ ձեռք առնել համապատասխան ռազմական միջոցներ՝ հայկական զորքերը ևս քաշելու Հայաստան։

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքի արտահայտությունը։

Էսսադ

Արևելյան բանակների խմբի հրամանատար և 3-րդ բանակի հրամանատար,
գեներալ-լեյտենանտ

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 61։

№ 34

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ ГЕНЕРАЛУ ТЕР-АКОПОВУ, ПРЕДСЕДАТЕЛЮ АРМЯНСКОЙ КОМИССИИ ПО ПОВОДУ ВОССТАНИЯ АРМЯН В ТЫЛУ ТУРЕЦКОЙ АРМИИ

Некоторые жители селений, находящихся между Сардарабад—Александрополем, восстали 28, 29 июня и напали на караулы наших складов, убили караульных и ограбили склады; так как жители-армяне, находящиеся в районе линии железной дороги Джульфы, которая принадлежит Оттоманской Империи, согласно мирному договору, заключенному с Армянской Республикой, не хотят сдавать свое оружие и применяют оружие против оттоманских солдат... и так как бандиты совершили преступление 3 и 4 июня, вопрос о возвращении беженцев не может быть обсужден нашей Комиссией.

Вам было сообщено отношением от 1-го июля за № 90, что этот вопрос может быть разрешен только Делегацией в Константинополе.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 67.

№ 34

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲՈՂՈՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԴԱՀ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱՁԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՆԵՐԱԼ ՏԵՐ-ԱԿՈՊՈՎԻՆ՝ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ

Սարդարաբադի և Ալեքսանդրապոլի միջև գտնվող գյուղերի որոշ բնակիչներ հունիսի 28, 29-ին ապստամբել են և հարձակվել մեր պահեստների պահակների վրա, սպանել են նրանց և կողոպտել պահեստները: Քանի որ այն հայ բնակիչները, որոնք գտնվում են Հայկական հանրապետության հետ կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն Օսմանյան կայսրությանը պատկանող Ջուլֆայի երկաթուղագծի շրջանում, չեն ցանկանում հանձնել իրենց զենքը և այն գործադրում են օսմանյան զինվորների դեմ... և քանի որ բանդիտները հուլիսի 3-ին և 4-ին կատարել են հանցագործություն,— ուստի գաղթականների վերադարձի հարցը չի կարող քննարկվել մեր Հանձնաժողովի կողմից:

Հուլիսի 1-ի № 90 գրությամբ Ձեզ հայտնվել է, որ այդ հարցը կարող է լուծել միայն Կոստանդնուպոլսում գտնվող Պատվիրակությունը:

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 67:

№ 35

ОБРАЩЕНИЕ ОТТОМАНСКОГО КОМАНДОВАНИЯ К АРМЯНСКОМУ НАЦИОНАЛЬНОМУ СОВЕТУ О ВЫВОДЕ АРМЯНСКИХ ВОЙСК ИЗ БАКУ

Батум, 4 июля 1918 г

Армянское Правительство, договором, заключенным в Батуме, обязалось препятствовать своим воздействием военным операциям армян, которые присоединяются к большевикам и находятся в Баку и в его окрестностях.

Хотя армянская делегация с этой целью была сопровождаема капитаном Гуссамедином-эффенди, командированным в Елисаветполь, однако эта делегация не смогла доехать до Баку из-за присутствия большевистских войск в окрестностях Кюрдамира.

Мы слышали, что эта делегация отправилась через Северный Кавказ; но присутствие в Каябаши и в Кюрдамире среди большевистских войск, действующих против наших войск и мусульманского населения армян, в виде регулярных

войск, заставляет сомневаться в достижении этой делегацией своей цели.

Я прошу Вас поэтому командировать в Баку или в окрестности Кюрдамира новую делегацию, чтобы условия договора были бы соблюдены. Если это невозможно, то для этой цели можно разослать циркуляры. Оттоманская армия гарантирует передачу по назначению этих циркуляров, составленных Армянским правительством.

Примите, Милостивый Государь, выражение моего глубокого уважения.

Эссад
Главнокомандующий группой Восточных Армий и Командующий 3-ей Армией, генерал-лейтенант

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 62.

№ 35

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԸ ԲԱՔՎԻՑ ԴՈՒՐՍ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բաքում, 1918 թ. հուլիսի 4

Հայկական կառավարությունը, Բաթումում կնքված պայմանագրով, պարտավորվել է իր ազդեցությամբ արգելք հարուցել այն հայերի ռազմական գործողություններին, որոնք միացել են բոլշևիկներին և գտնվում են Բաքվում ու նրա արվարձաններում:

Ջնայած այդ նպատակով հայկական պատվիրակությանն ուղեկցել է կապիտան Գուսամեդդին-էֆենդին, որ գործուղվել էր ելիզավետպոլ, բայց այդ պատվիրակությունը չի կարողացել հասնել Բաքու, որովհետև Քյուրդամիրի շրջակայքում եղել են բոլշևիկյան զորքեր:

Մենք լսել ենք, որ այդ պատվիրակությունն ուղևորվել է Հյուսիսային Կովկասով, բայց այն հանգամանքը, որ Ղայաբաշիում և Քյուրդամիրում մեր զորքերի և մուսուլմանական բնակչության դեմ գործող բոլշևիկյան զորքերի մեջ կան հայեր՝ կանոնավոր

զորքերի ձևով, ստիպում է կասկածել այդ պատվիրակության՝ իր նպատակին հասած լինելու մեջ:

Այդ պատճառով ես Ձեզ խնդրում եմ նոր պատվիրակություն գործուղել Բաքու կամ Քյուրդամիրի շրջակայքը՝ պայմանագրի պայմանները կատարելու համար: Եթե դա հնարավոր չէ, ապա այդ նպատակով կարելի է ուղարկել շրջաբերականներ: Օսմանյան բանակը երաշխավորում է Հայկական կառավարության կազմած այդ շրջաբերականների հանձնումը ըստ նշանակման:

Ընդունեցեք, ողորմած տեր, իմ խորին հարգանքի արտահայտությունը:

Էսսադ
Արևելյան բանակի խմբի գլխավոր հրամանատար և 3-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 62:

№ 36

ОТВЕТ АРМЯНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ОТТОМАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ О ВЫВОДЕ ВОЙСК ИЗ БАКУ

Батум, 4-го июля 1918 г.

Ваше Превосходительство!

В ответ на Ваше сообщение от 3-го с. м. относительно событий в Баку и в некоторых селениях Республики Азербайджана, почитаю долгом уведомить Вас, что хотя Армянский Национальный Совет, вследствие закрытия железной дороги и телеграфа, больше не имеет связи с Баку и с другими местностями Азербайджана, тем не менее, на основании мирного договора... озабочено мыслью принять все зависящие от него меры для урегулирования этого вопроса.

С этой целью Армянский Национальный Совет командировал в Баку с мусульманами Михаила Арзуманова и Мартироса Арутюнянца, но, к сожалению, эта командировка

кончилась безуспешно, так как армянским делегатам не удалось пробиться в Баку через Кюрдамир.

Армянский Национальный Совет перед нашим отъездом из Тифлиса решил послать делегатов в Баку через Владикавказ, что думаю уже исполнено.

По приезде в Тифлис я донесу Ваши сообщения Армянскому Национальному Совету, и смею Вас уверить, Ваше Превосходительство, что все, что будет зависеть от Национального Совета, будет исполнено.

Примите, Ваше Превосходительство, выражение моего высокого уважения.

Председатель Делегации

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 63.

№ 36

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԴԱՀԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԸ ԲԱՔՎԻՑ ԴՈՒՐՍ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բաքու, 1918 թ. հուլիսի 4

Զերդ գերազանցություն.

Ի պատասխան ամսույս 3-ի Ձեր հաղորդման՝ Բաքվում և Ադրբեջանի հանրապետության մի քանի գյուղերում եղած իրադարձությունների մասին, պարտք եմ համարում տեղեկացնել Ձեզ, որ չնայած Հայկական Ազգային Խորհուրդը, երկաթուղին և հեռագրատունը փակ լինելու պատճառով, այլևս հաղորդակցություն չունի Բաքվի և Ադրբեջանի այլ վայրերի հետ, այնուամենայնիվ, հաշտության պայմանագրի հիման վրա... մտահոգված է այդ հարցի կարգավորման համար իրենից կախված բոլոր միջոցների ձեռնարկումով։

Այդ նպատակով Հայկական Ազգային Խորհուրդը մուսուլմանների հետ Բաքու է գործուղել Միքայել Արզումանովին և Մարտիրոս Հարությունյանցին, բայց, դժբախտաբար, այդ գործուղումը անհաջողությամբ է վերջացել, որովհետև հայկական պատվիրակներին չի հաջողվել Քյուրդամիրի վրայով անցնել Բաքու։

Հայկական Ազգային Խորհուրդը Թիֆլիսից մեր մեկնումից առաջ որոշել է պատվիրակներ Բաքու ուղարկել վլադիկավկազի վրայով, որ, կարծում եմ, արդեն կատարված է։

Թիֆլիս գնալուց հետո ես Ձեր հաղորդումները կհասցնեմ Հայկական Ազգային Խորհրդին և համարձակվում եմ հավատացնել Ձեզ, Ձերդ գերազանցություն, որ այն ամենը, ինչ կախված կլինի Ազգային Խորհրդից, կկատարվի։

Ընդունեցեք, Ձերդ գերազանցություն, իմ բարձր հարգանքի արտահայտությունը։

Պատվիրակության նախագահ

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 63։

№ 37

ДОКЛАД О НАСИЛИЯХ, УЧИНЕННЫХ ТУРЕЦКИМИ ВОЙСКАМИ НАД ВОЕННОПЛЕННЫМИ АРМЯНАМИ-ВОИНАМИ И МИРНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ

Для ознакомления с событиями, последовавшими вслед за Каракилиским боем, были допрошены очевидцы этих событий, возвратившиеся с фронта и бежавшие из турецкого плена воины. Были командированы также особые уполномоченные для сбора сведений по тем районам, по которым отступали отколовшиеся от своих частей воины, застигнутые отрядами турецкой конницы.

Показания означенных лиц и обзор доставленных сведений раскрывают картину бесшабашного глумления, насилий, зверств, учиненных турками над армянскими воинами и армянским населением.

В Караклисе, спустя два дня по взятии села, т. е. 30 мая, очевидно по отданному секретному приказу, началось поголовное избиение военнопленных армян и мирных жителей. Началось избиение в 4 часа дня. Сигналом к нему явилась усиленная стрельба и залпы: пленных армян, связанных друг с другом веревками, уводили партиями в ближайший лес. Десятками и сотнями расстреливали офицеров и солдат. Одно-

временно и в самом селе шла поголовная резня местных жителей армян. Многие семьи вырезаны совершенно. Мужчин в селе почти не осталось. Женщины подвергались изнасилованию ежедневно; изнасилования эти продолжаются по показаниям и по сие время. За два-три дня все село вымерло. Так длилось 4 дня, т. е. по 2-ое июня включительно, когда был отдан приказ турецким властям прекратить резню; и это было очевидной насмешкой, ибо убивать было некого, разве лишь уцелевших женщин и детей. Уцелели лишь те, кои лежали в лечебных заведениях и врачебный персонал этих заведений. Но и они влачили полуголодное существование, ибо продукты отпускались в очень ограниченном количестве. Оставшиеся в живых дети и женщины были обречены на голодную смерть, ибо скотина была отобрана и посевы потравлены, имущество же все разграблено. Такова картина кровавой расправы с армянами в Караклисе.

После отступления отряд воинов-армян в количестве около 2 тысяч чел., среди коих были полковники—Осипянц, Владимиров, Корганов, полковник Кобылевский и др., прибыл на станцию Санаин. Ввиду того, что дороги к Тифлису и Эривани были закрыты турками, командиры решают распустить отряд, представив каждому самостоятельно решать свою судьбу. Отряд разбивается на группы: одна группа во главе с полковником Коргановым направляется на Дилижан по горам; другая, во главе с полковником Осипянцем и подполковником Кобылевским держит путь по направлению к селу Шулаверы; третья группа во главе с полковником Владимировым направляется в село Алаверди. Судьба первой группы в точности неизвестна; вторая группа была вся перебита турецким отрядом конницы в селе Чанахчи при следующих обстоятельствах.

Отряд под командой полковника Кобылевского, командира Отдельной конно-горной батареи, в количестве 150 чел. прибыл в ненастную погоду в село Чанахчи.

Село в ожидании турок было эвакуировано и оставались только старики. Пока местные жители-армяне убеждали воинов уйти в лес, т. к. ожидались турки, со стороны Ахкерпы

(село) появился отряд турецких сувари, в количестве 105 человек.

Отряд вел с собой человек 30 армян-воинов, плененных в Ахкерпы.

Кобылевский устроил совещание для разрешения вопроса о сдаче или сопротивлении.

Принимая во внимание, что мир уже заключен, что сопротивление поведет, правда, к истреблению всего появившегося отряда сувари, но вызовет со стороны новых отрядов репрессии по отношению к местному населению, Кобылевский настоял на сдаче оружия, тем более, что прибывший представитель турецкого отряда офицер сказал, что все сдавшиеся будут тотчас же отосланы в Тифлис.

Отряд сдался и по обезоружении все пленные были загнаны в конюшню в имении Лорис-Меликова, мерою в длину 3 саж. и в ширину 5—6 арш.

К вечеру турки потребовали, чтобы пленные разбились на группы по городам для отсылки их. Армяне заявили, что все хотят в Тифлис.

Их оставили в покое, но поздно ночью в конюшню явились турки и частью выводя, частью же на месте начали холодным оружием истреблять пленников. Таким образом все пленные были перебиты.

У некоторых турки сняли новое обмундирование и оделись сами, уходя в два часа ночи, они подожгли конюшню.

После их ухода, жители села Чанахчи потушили огонь и открыли двери. В живых остались два раненных солдата, переживших эти ужасы...

Третья группа с полковником Владимировым скрывалась в селе Алаверди, не решаясь куда-либо двинуться. На пятый день пребывания их там в Алаверди прибыл турецкий паша с офицерами и аскерами. Паша обещал никого не трогать и всех отрезанных от Тифлиса беспрепятственно пропустить туда. Полковник Владимиров обратился от имени солдат, офицеров, женщин и детей содействовать беспрепятственному проезду их в Тифлис. Получив обещание паши, полков. Владимиров с людьми возвратился на ст. Санаин; узнав это многие скрывающиеся офицеры и солдаты присоединились к полков-

нику Владимирову и просили провезти их в Тифлис. Паша предварительно произвел у всех обыск, отобрав деньги, золотые и серебряные вещи и пр. На следующий день, собрав 32 офицера, много солдат, 18 барышень и около 600 детей, отправился на ст. Манес, где посадил всех в вагоны и отправил в сопровождении турецких аскеров по направлению ст. Садахло, где все поголовно были перебиты.

Недалеко от ст. Ашага-Сараль, уполномоченный информационного бюро Дарбинян обнаружил старый засохший колодец глубиной около 5 саж., где было найдено 36-40 трупов. Служащие на ст. грузины рассказывали с какой жестокостью перебивали турки, в особенности офицеров, без различия национальности. Предварительно обобрав и сняв одежду, турки изрубили трупы на куски и бросили всю массу человеческого тела в колодец.

Таковы картины безнаказанных насилий и зверств турецких войск над беззащитным населением и военнопленными воинами, в большинстве случаев добровольно и с доверием предававших свою жизнь на попечение турецких военных властей, а последние вместо охраны предавали огню и мечу жизнь и имущество ни в чем неповинных и беззащитных военнопленных армян и мирных жителей.

Начальник информационного бюро
Штабс-капитан (подпись)

ДОПОЛНИТЕЛЬНО: По сведениям, главный герой Ванахчинских событий, кавалерист, (сувари) офицер, фамилия которого не установлена, в чине юзбаши (капитан), состоит в отряде Зини-бея и в настоящее время находится в Елисаветпольской губернии, на бакинском фронте. На представленной карточке отмечен крестиком.

Начальник бюро
Штабс-капитан (подпись)

ЦГИА Арм. ССР, ф 68(200), д. 609, лл. 20–21.

№ 37

ՋԵԿՈՒՅՈՒՄ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻ ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԽԱՂԱՂ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐԱԾ ԲՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ղարաքիլիսայի մարտից անմիջապես հետո եղած իրադարձությունների հետ ծանոթանալու համար հարցաքննվել են այդ իրադարձությունների ականատեսները՝ ռազմաճակատից վերադարձած և թուրքական գերությունից փախած զինվորները։ Բացի այդ, հատուկ լիազորներ են ուղարկվել՝ տեղեկություններ հավաքելու այն շրջաններում, որտեղով նահանջել ու թուրքական հեծելազորի կողմից բռնվել էին իրենց զորամասերից անջատված զինվորները։

Նշված անձանց ցուցմունքները և ձեռք բերված տեղեկությունների քննումը բացահայտում են հայ բնակչության նկատմամբ թուրքերի կատարած անզուսպ ծաղրուծանակի, բռնությունների, գազանությունների պատկերը։

Ղարաքիլիսայում, գյուղը վերցնելուց երկու օր անց, այսինքն՝ մայիսի 30-ին, ակներևաբար՝ գաղտնի հրամանով, սկսվել է ռազմագերի հայերի և խաղաղ բնակչության ընդհանուր կոտորած։ Կոտորածն սկսվել է ցերեկվա ժամը 4-ին։ Դրան ազդանշան են ծառայել ուժեղացված հրաձգությունը և համազարկերը. գերի հայերին, պարանով իրար կապված, խմբերով տարել են մոտակա անտառը։ Տպանյակներով և հարյուրներով գնդակահարել են սպաներին ու զինվորներին։ Միաժամանակ հենց գյուղում ևս սարքվել է տեղի հայ բնակիչների սպանդ։ Շատ բնտանիքներ կոտորվել են ղվախվին։ Գյուղում աղամարդ համարյա չի մնացել։ Կանայք բռնաբարության են ենթարկվել ամեն օր, այդ բռնաբարությունները, ըստ ցուցմունքների, շարունակվում են և մինչև հիմա։ Երկու-երեք օրում ամբողջ գյուղը բնաջնջվել է։ Այսպես շարունակվել է 4 օր, այսինքն՝ մինչև հունիսի 2-ը ներառյալ, երբ թուրքական իշխանություններին հրաման է տրվել դադարեցնելու կոտորածը. և դա եղել է բացահայտ ծաղր, որովհետև սպանելու համար մարդ էլ չէր մնացել, բացի ողջ մնացած կանանցից ու երեխաներից։ Ողջ են մնացել միայն բուժհիմնարկներում պահածները և այդ հիմնարկների բուժանձնակազմը։ Բայց նրանք էլ քարշ են տվել իրենց գոյությունը կիսաքաղց վիճակում, քանի որ մթերքները բաց են

թողնվել խիստ սահմանափակ քանակով։ Ողջ մնացած երեխաներն ու կանայք դատապարտված են եղել սովամահության, որովհետև անասունները հավաքված են եղել, ցանքերը՝ փշացված, իսկ գույքն՝ ամբողջությամբ կողոպտված։ Այսպիսին է Ղարաքիլիսայում հայերի հետ կատարված հաշվեհարդարի պատկերը։

Նահանջից հետո հայ զինվորների մի ջոկատ, թվով մոտ 2000 հոգի, որոնց մեջ են եղել գնդապետներ Հովսեփյանցը, Վլադիմիրովը, Կորգանովը, փոխգնդապետ Կորիլևսկին և ուրիշներ, եկել են Սանահին կայարանը։ Քանի որ Թիֆլիսի և Երևանի ճանապարհները փակված են եղել թուրքերի կողմից, ...հրամանատարները որոշում են արձակել ջոկատը՝ թողնելով, որ յուրաքանչյուրն ինքնուրույն որոշի իր վիճակը։ Ջոկատը բաժանվում է երեք խմբի, մի խումբը գնդապետ Կորգանովի գլխավորությամբ ուղղություն է վերցնում լեռներով դեպի Դիլիջան, մյուսը գնդապետ Հովսեփյանցի և փոխգնդապետ Կորիլևսկու գլխավորությամբ ճանապարհ է բռնում Շուլավեր գյուղի ուղղությամբ, երրորդ խումբը, գնդապետ Վլադիմիրովի գլխավորությամբ, ուղղվում է դեպի Ալավերդի գյուղը։ Առաջին խմբի վիճակը ճշտորեն հայտնի չէ, երկրորդ խումբն ամբողջովին ջարդվել է թուրքական հեծելազորի մի ջոկատի կողմից Ջանախչի գյուղում, հետևյալ հանգամանքներում։

Առանձին հեծյալ-լեռնային մարտկոցի հրամանատար, փոխգնդապետ Կորիլևսկու գլխավորած ջոկատը, թվով 150 հոգի, անձրևոտ եղանակին հասել է Ջանախչի գյուղը։

Քանի որ սպասվում էին թուրքերը, գյուղը էվակուացվել էր և մնացել էին միայն ծերունիները։ Մինչ տեղի հայ բնակիչները համոզում էին զինվորներին հեռանալ անտառ, որովհետև սպասվում էին թուրքերը, Աղբյուրփիի (գյուղ) կողմից երևացել է թուրք սուվարիների մի ջոկատ՝ թվով 105 հոգի։

Ջոկատն իր հետ տանում էր 30 հայ զինվորների՝ գերված Աղբյուրփիում։

Կորիլևսկին խորհրդակցություն է գումարել՝ լուծելու համար հանձնվելու կամ դիմադրելու հարցը։

Ուշադրության առնելով, որ հաշտությունն արդեն կնքվել է, որ դիմադրությունը կհատցնի, ճիշտ է, սուվարիների երևացած ամբողջ ջոկատի բնաջնջմանը, բայց կառաջացնի նոր ջոկատների կողմից ռեպրեսիաներ տեղական բնակչության նկատմամբ, Կորիլևսկին պնդում էր զենքը հանձնելու վրա, մանավանդ որ թուրքական ջոկատի ժամանած ներկայացուցիչը... համոզում էր, որ բոլոր հանձնվողները իսկույն ևեթ ուղարկվելու են Թիֆլիս։

Ջոկատը հանձնվել է, և զինաթափվելուց հետո բոլոր գերիները քշվել են 3 սաժ. երկարությամբ և 5—6 արշ. լայնությամբ մի գոմ՝ Լոռիս-Մելիքովի կալվածքում։

Երեկոյան դեմ թուրքերը պահանջել են, որ գերիները խմբերի բաժանվեն ըստ ցանկացած քաղաքների՝ նրանց ուղարկելու համար։ Հայերը հայտարարել են, որ իրենք բոլորը ցանկանում են մեկնել Թիֆլիս։

Նրանց հանգիստ են թողել, բայց ուշ գիշերով գոմ են եկել թուրքերը և մասամբ դուրս տանելով, մասամբ էլ հենց տեղում սկսել են սառը զենքով կոտորել գերիներին։ Այդ ձևով բոլոր գերիները կոտորվել են։

Ոմանցից թուրքերը հանել են նոր զգեստները և իրենք հագել, հետո գիշերվա ժամը երկուսին, գոմը հրկիզելով, նրանք հեռացել են։

Նրանց հեռանալուց հետո, Ջանախչի գյուղի բնակիչները հանդցրել են կրակը և բացել դռները։ Ողջ էին մնացել այդ բոլոր սարսափներն ապրած երկու վիրավոր զինվոր...

Երրորդ խումբը գնդապետ Վլադիմիրովի հետ թաքնված է եղել Ալավերդի գյուղում՝ սիրտ չանելով որևէ կողմի վրա շարժվել։ Նրանց այդտեղ գտնվելու հինգերորդ օրը Ալավերդի է եկել մի թուրք փաշա սպաների ու ասկյարների հետ։ Փաշան խոստացել է ոչ մեկին չդիպչել և թույլ տալ, որ բոլոր Թիֆլիսից կտրվածները անարգել մեկնեն այնտեղ։ Գնդապետ Վլադիմիրովը զինվորների, սպաների, կանանց ու երեխաների անունից դիմել է՝ խնդրելով ազատել, որ իրենք անարգել մեկնեն Թիֆլիս։ Ստանալով փաշայի խոստումը՝ Վլադիմիրովը մարդկանց հետ վերադարձել է Սանահին կայարանը։ Իմանալով այդ՝ թաքնված շատ սպաներ ու զինվորներ միացել են և խնդրել Վլադիմիրովին՝ իրենց էլ տանել Թիֆլիս։ Փաշան նախապես խուզարկել է բոլորին՝ վերցնելով փողերը, ոսկի ու արծաթե իրերը և այլն։ Հաջորդ օրը, հավաքելով 32 սպա, շատ զինվորներ, 18 օրիորդ և մոտ 600 երեխա, գնացել է Մանես կայարանը, որտեղ բոլորին նստեցրել է վագոններում և թուրք ասկյարների ուղեկցությամբ ուղարկել դեպի Սադախլո կայարանը, որտեղ բոլորը գլխովին կոտորվել են։

Աշաղա-Սարալ կայարանից ոչ հեռու ինֆորմացիոն բյուրոյի լիազոր Դարբինյանը նկատել է մոտ 5 սաժ. խորությամբ մի հին

ցամաքած ջրհոր, որտեղ գտնվել է 30—40 դիակ: Կայարանում ծառայող վրացիները պատմել են, թե ինչպիսի դաժանությամբ էին կոտորում թուրքերը, մանավանդ սպաներին՝ առանց ազգի խտրության: Նախապես հանելով ու վերցնելով դիակներից հագուստները՝ թուրքերը կոտոր-կոտոր են արել դիակները և մարդկային մարմրնի այդ ամբողջ մասսան նետել ջրհորի մեջ:

Այսպիսին են այն անպատիժ բռնությունների ու գազանությունների պատկերները, որ կատարել են թուրքական զորքերը անպաշտպան բնակչության ու ռազմագերի զինվորների նկատմամբ, որոնք մեծ մասամբ կամավոր կերպով և վստահությամբ իրենց կյանքը հանձնել են թուրքական ռազմական իշխանությունների հոգածողությանը, իսկ վերջիններս պահպանելու փոխարեն հրի ու սրի են մատնել բոլորովին անմեղ ու անպաշտպան ռազմագերի հայերի ու խաղաղ բնակչության կյանքն ու գույքը:

Ինֆորմացիան բյուրոյի պետ
Շտաբս-կապիտան (ստորագրություն)

Լրացուցիչ կարգով. Ըստ տեղեկությունների, Չանախչի գյուղի իրադարձությունների գլխավոր հերոսը՝ հեծյալ (սուվարի), սպա, որի ազգանունը չի պարզված, յուզբաշու (կապիտան) աստիճանով, ծառայում է Զինի-բեյի ջոկատում և ներկայումս գտնվում է Ելիզավետպոլի նահանգում, Բաքվի ֆրոնտում: Ներկայացվող լուսանկարի վրա նշված է խաչով:

Բյուրոյի պետ
Շտաբս-կապիտան (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 609, թ. 20—21:

№ 38

СООБЩЕНИЕ О ПРИЕЗДЕ ДАШНАКСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИЗ ТИФЛИСА В ЕРЕВАН

Передаю отрывок радиограммы, которая послана была из Тифлиса в Баку *кавычки пропуск*. Делегация республики вернулась Тифлис *точка* Национальный Совет поручил Качазуни составить кабинет Национальный Совет постановил вместе с правительством немедленно по открытии железной дороги

Тифлис-Караклис выехать Эривань *точка* сегодня турецкий офицер выезжает в Ашаги-Сераль—Садахло—Караклис для принятия мер по открытию дороги Агаронян *кавычки точка*.

Верно: Старший адъютант

ЦГИА Арм. ССР, ф. 57, д. 582, л. 13.

№ 38

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ՝ ԹԻՖԼԻՍԻՑ ԵՐԵՎԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հաղորդում եմ մի հատված Թիֆլիսից Բաքու ուղարկված ռադիոգրից. «Հանրապետության պատվիրակությունը վերադարձել է Թիֆլիսից: Ազգային խորհուրդը հանձնարարել է Քաջազնունուն կազմել կաբինետ: Ազգային խորհուրդը որոշել է կառավարության հետ միասին, Թիֆլիս—Ղարաքիլիսա երկաթուղին բացվելուն պես, անհապաղ մեկնել Երևան: Այսօր մի թուրք սպա մեկնում է Աշտարակ—Սարալ—Սադախլո—Ղարաքիլիսա, որպեսզի միջոցներ ձեռնարկվեն երկաթուղին բացելու համար: Ահարոնյան»:

Ճիշտ է. Ավագ թիկնապահ

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 582, թ. 13:

№ 39

ЖУРНАЛ № 3 СОЕДИНЕННОГО ЗАСЕДАНИЯ СМЕШАННОЙ КОМИССИИ ОТДЕЛЬНОГО АРМЯНСКОГО КОРПУСА И ЭРИВАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА И КОМИССИИ ТУРЕЦКОЙ АРМИИ ОТ 5 ИЮЛЯ 1918 ГОДА

Председательствовал Командир 1-го Кавказского Корпуса Кязим Карабекир-бей.

Присутствовали члены комиссии:

Генерал-майор Тер-Акопов.
Полковник Кишмишев.

Ген. шт. подполк. Векилов.
Мкртич Мусинянц.
Юрий Тамамшев.
Доктор Меликянц.
Капитан Халил-бей.
Поручик Салай-Эддин.

Был прочитан 2-ой параграф мирного договора, заключенного между Оттоманским правительством и Армянской Республикой от 11 июня 1918 года, и согласно этому параграфу и другому, гласящему о границах договора, заключенного в Батуме Оттоманской Империей с Армянской Республикой, который был объявлен в приказе Командующего Оттоманской армией от 6 июня за №2338, причем последний был сообщен Оттоманской Комиссией Армянской Комиссии, с указанием, что в приказе переданы границы, принятые Батумским договором, часть границы Оттоманской Империи и Армянской Республики между селениями Арпа и Ханвали была установлена на русской карте в масштабе 1/200 000. Как оказалось, § 2 мирного договора от 4-го июня 1918 года, полученный Армянской Комиссией из Тифлиса, не совпадает с § 2 мирного договора от 11 июня, имеющегося у Оттоманской Комиссии по вопросу о границах, а потому упомянутую границу считать демаркационной линией до выяснения этого параграфа.

Граница идет от села Арпа, остающегося на территории Оттоманской Империи, к северо-западу по руслу реки Эльпин-чай, оставляя деревни Чиву, Нижнее Чанахчи и Кашха (Турция) и далее на 500 метров южнее селения Гортун (Верхние Чанахчи) до вершины Дачна, оставляя селения Карахач-Кадылу (Турция) и села Армык и Агбулаг (Армения). Далее линия идет до вершины Дачна на северо-запад, оставляя в 2-х километрах к югу села Шагаблу, Нижний Карабаглар (Чиманкенд) и Ташлу (Турция), а села Эранос, Дахназ, Верхний Карабаглар и Котуз—Армении, далее по условной линии, оставляя села Япма, Чатма, Джанатлу (Армения), а села Агмляр, Шутулкенд, Двин Верхний и Нижний Агбаш (Турция). Вышеозначенная граница проходит по естественным рубежам, как-то: водоразделы, вершины гор, ущелья и т. д. Далее линия идет севернее селения Тазакенд и, приближаясь на 5 километров к железной дороге, оставляет села Тазакенд (Турция), и Норакавит (Армения), Калалы (Армения) и Хача-Парах (Турция), проходя точно через середину между этими деревнями. Далее линия продолжается на 500 метров севернее села Каракишляг и, делая окружность радиусом в 500 метров, далее идет к западу от дер. Каракишляг от точки пересечения означенной окружности с параллельной линией, отстоящей на 6 километров от железной дороги, параллельно железной дороге на расстоянии 6 километров; далее линия, загибая на северо-запад, оставляет села Нижнее Айланлу (Турция) и Али-Беклю (Армения) и пересекает шоссе Эчмиадзин—Сардарабад на расстоянии 6 километров от железной дороги; от точки пересечения этого шоссе линия идет до вершины горы Алагез по прямой линии, однако проходя у сел Керпалу и Кюра-кянлу на расстоянии 500 метров на запад, оставляет эти селения на территории Армении. Граница доходит до вершины Алагеза проходя на 500 метров севернее села Кюра-кянлу, продолжая прямую линию от точки пересечения шоссейной дороги Эчмиадзин-Сардарабад до Алагеза. Вследствие этого деревни Аджакали, Хзнаус и Агавнатун остаются Армении, а село Уджан—Турции, Байрам-Али отходит Армении, а село Койтул—Турции.

Граница устанавливается лишь до вершины Алагеза ввиду того, что севернее ее она временно занята турецкими войсками и будет установлена вследствие окончательного решения о границах мирными делегациями в Константинополе.
ПРИМЕЧАНИЕ: означенное расстояние в 500 метров исчисляется от последнего жилого дома, построенного до заключения мирного договора, находящегося на краю села со стороны демаркационной линии. Настоящая граница установлена впредь до окончательного решения вопроса о границах Особой Комиссией, согл. § 2 Мирн. договора.

Полковник Авни-бей отсутствовал:
Председатель Армянской Комиссии
Генерал-майор; Члены.
С подлинным верно:
Делопроизводитель (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 79, л. 64.

№ 39

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 3
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԽԱՌՐ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒԼԻՍԻ 5–Ի ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԻՍՏԻ

Նախագահում էր Կովկասյան Առաջին Կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր-բեյը։

Մասնակցում էին հանձնաժողովի անդամներ՝

Գեներալ-մայոր Տեր-Ակոպովը,
Գնդապետ Քիշմիշևը,
Գլխ. շտաբի փոխգնդապետ Վեքիլովը,
Մկրտիչ Մուսինյանցը,
Յուրի Թամամշևը,
Բժիշկ Մելիքյանցը,
Կապիտան Խալիլ-բեյը,
Պորուչիկ Սալահ-Էդդինը։

Ընթերցվեց Օսմանյան կառավարության և Հայկական հանրապետության միջև 1918 թվականի հունիսի 11-ի կնքված հաշտության պայմանագրի 2-րդ պարագրաֆը, և համաձայն այդ պարագրաֆի ու Հայկական հանրապետության հետ Օսմանյան կայսրության բաժումում կնքած պայմանագրի՝ սահմաններին վերաբերող պարագրաֆի, որը հայտարարվել է Օսմանյան բանակի հրամանատարի հունիսի 6-ի № 2338 հրամանով, ընդ որում վերջինս Օսմանյան հանձնաժողովի կողմից հայտնվել է Հայկական հանձնաժողովին՝ նշելով, որ հրամանի մեջ տրված են բաժումի պայմանագրով ընդունված սահմանները, Օսմանյան կայսրության և Հայկական հանրապետության սահմանի մի մասը՝ Արփա և Խանչալի գյուղերի միջև, որոշված է եղել 1 : 200 000 մասշտաբի ռուսական քարտեզի վրա։ Ինչպես պարզվեց, 1918 թվականի հունիսի 4-ի հաշտության պայմանագրի § 2-ը, որը ստացել է Հայկական հանձնաժողովը Թիֆլիսից, չի համընկնում սահմանների հարցի մասին Օսմանյան հանձնաժողովի մոտ եղած հունիսի 11-ի հաշտության պայմանագրի § 2-ի հետ, դրա համար էլ հիշյալ սահմանը համարել դեմարկացիոն գիծ՝ մինչև այդ պարագրաֆի պարզաբանումը։

Սահմանն անցնում է Արփա գյուղից, որ մնում է Օսմանյան կայսրության տերիտորիայում, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ էլփին-Չայի հունով, Ջիվա, Ներքին Չանախչի և Կաշխա գյուղերը թողնելով Թուրքիային և ապա Գորտուն (Վերին Չանախչի) գյուղից 500 մետր հարավ, մինչև Դաշնայի լեռնագագաթը՝ թողնելով Կարախաչ-Կաղիլու գյուղը Թուրքիային, իսկ Արմիկ և Աղբուլաղ գյուղերը՝ Հայաստանին։ Այնուհետև սահմանագիծը գնում է Դաշնայի լեռնագագաթից հյուսիս-արևմուտք, 2 կիլոմետր հարավ՝ Շահաբլու, Ներքին Ղարաբաղլար (Ջիմանքենդ) և Տաշլու գյուղերը թողնելով Թուրքիային, իսկ Երանոս, Դախնաղ, Վերին Ղարաբաղլար և Կոտուզ գյուղերը՝ Հայաստանին, այնուհետև պայմանական գծով՝ Յափմա, Չաթմա, Չաննաթլու գյուղերը թողնելով Հայաստանին, իսկ Աղդամլար, Շուիթլքենդ, Վերին Դվին և Ներքին Աղբաշ գյուղերը՝ Թուրքիային։ Վերը նշված սահմանը անցնում է բնական բնագծերով, ինչպես՝ ջրբաժաններ, լեռնագագաթներ, կիրճեր և այլն։ Այնուհետև գիծը գնում է Թազաքենդ գյուղից հյուսիս և, 5 կիլոմետրը մոտենալով երկաթուղուն, Թազաքենդ գյուղը թողնում է Թուրքիային, Նորագավիթ գյուղը, Քալալի գյուղը՝ Հայաստանին և Խաչա-Փարախ գյուղը՝ Թուրքիային, անցնելով այդ գյուղերի արանքով՝ ճիշտ մեջտեղով։ Այնուհետև գիծը շարունակվում է Ղարաղշլաղ գյուղից 500 մետր դեպի հյուսիս, և կատարելով 500 մետր շառավղով շրջագիծ, այնուհետև գնում է Ղարաղշլաղ գյուղից դեպի արևմուտք՝ նշված շրջագծի երկաթուղագծից 6 կիլոմետր հեռու մնացող զուգահեռ գծի հատման կետից՝ երկաթուղուն զուգահեռ՝ 6 կիլոմետր տարածության վրա, այնուհետև գիծը, ծռվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք, Ներքին-Այլանլու գյուղը թողնում է Թուրքիային, Ալի-Բեքլու գյուղը՝ Հայաստանին և կտրում է Էջմիածին—Սարդարաբադ խճուղին՝ երկաթուղուց 6 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Այդ խճուղու հատման կետից գիծը ուղիղ գնում է մինչև Ալագյազ լեռան գագաթը, բայց անցնելով Քյորփալու և Քյուրա-քյանլու գյուղերի մոտից 500 մետր հեռավորությամբ դեպի արևմուտք, այդ գյուղերը թողնում է Հայաստանի տերիտորիայում։ Սահմանը հասնում է մինչև Ալագյազի գագաթը, անցնելով Քյուրա-քյանլու գյուղից 500 մետր դեպի հյուսիս, շարունակվելով ուղիղ գծով Էջմիածին—Սարդարաբադ խճուղու հատման կետից մինչև Ալագյազ։ Դրա հետևանքով Աջաքալի, Խղնաուղ և Աղավնատուն գյուղերը մնում են Հայաստանին, իսկ Ուջան գյուղը՝ Թուրքիային, Բայրամ-Ալին անցնում է Հայաստանին, իսկ Քոյթուլ գյուղը՝ Թուրքիային։

Սահմանը որոշվում է միայն մինչև Ալագյազ՝ նկատի ունենալով այն, որ հյուսիսային կողմից այն ժամանակավորապես գրավված է թուրքական զորքերի կողմից, և կորոշվի հաշտության պատվիրակությունների կողմից սահմանների հարցի վերջնական լուծումով՝ Կոստանդնուպոլսում։

Ծանոթություն.— Նշված 500 մետր տարածությունը հաշվվում է դեմարկացիոն գծի կողմից գյուղի ծայրին մինչև հաշտության պայմանագիրը կատարված վերջին բնակելի տնից։ Ներկա սահմանը որոշված է մինչև հատուկ հանձնաժողովի կողմից սահմանների հարցի վերջնական լուծումը՝ համաձայն հաշտ. պայմանագրի § 2-ի։

Գնդապետ Ամեր-բեյը բացակայում էր.
Հայկական հանձնաժողովի նախագահ
Գեներալ-մայոր. Ազգամներ։
Իսկականի հետ հիշտ է.
գործերի կառավարիչ (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 64։

№ 40

ЖУРНАЛ № 4
СОЕДИНЕННОГО ЗАСЕДАНИЯ СМЕШАННОЙ КОМИССИИ ОТДЕЛЬНОГО АРМЯНСКОГО КОРПУСА, ЭРИВАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА И КОМИССИИ ТУРЕЦКОЙ АРМИИ ОТ 6 ИЮЛЯ 1918 ГОДА

Председательствовал командир 1-го Кавказского Корпуса Кязим Карабекир-бей. Присутствовали члены комиссий: генерал-майор Тер-Акопов, капитан Халил-бей, поручик Салай-эддин, полковник Кишмишев, Генер. Штаба подполковник Векилов, Мкртыч Мусинянц, Юрий Тамамшев и доктор Ованим Меликянц.

1) Армянской комиссией был представлен французский текст мирного договора, заключенного Оттоманской Империей и армянской Республикой в Батуме 4 июня 1918 года, полученный Армянской комиссией из Тифлиса.

В виду несоответствия § 2 названного договора с тем же

параграфом турецкого текста мирного договора от 11 июня 1918 года, представленного Оттоманской комиссией, решено выяснить, который из них считать правильным, и до выяснения этого вопроса границу, принятую в журнале № 3, соединенного заседания от 5 июля считать за демаркационную линию.

2) § 5 французского текста дополнительного договора между Оттоманской Империей и Армянской Республикой от 4 июня 1918 года, полученного из Тифлиса и § 13 турецкого текста дополнительного договора, полученного Оттоманской комиссией от Оттоманского командования 16 июня 1918 г., гласят о том, что конвенция, заключенная Оттоманским Правительством и правительством Закавказской Республики по вопросу о военнопленных, обязательна для договаривающихся сторон. Копия конвенции по вопросу о военнопленных Оттоманской Комиссией не получена, последнее же предложение § 2 французского текста конвенции, полученное Армянской Комиссией из Тифлиса от 15 мая, гласит, что русские военнопленные будут возвращены.

Основываясь на этом, Армянская Комиссия вновь возбуждает вопрос о возвращении русских военнопленных, Оттоманская Комиссия заявляет, что по этому вопросу она запросит Командующего армией.

3) Оттоманская Комиссия предложила на основании § 11 дополнительного договора от 11 июня 1918 г., находящегося у Турецкой Комиссии, и того же § договора от 4 июня 1918 г., находящегося у Армянской Комиссии, немедленно эвакуировать из Баку армянские силы. Армянская Комиссия заявила, что в Баку предположено сформировать один запасной полк; т. к. уже с ноября 1917 г. нет связи с гор. Баку, то не известно, сформирован ли таковой. Во исполнение означенного пункта договора армянским правительством из Тифлиса были посланы в Баку через Елисаветполь два представителя, но, вследствие закрытия дорог и по предложению его высокопревосходительства Нури-паши, они вернулись в Тифлис, имея намерение направиться в гор. Баку через Владикавказ.

Армянская Комиссия будет просить командира корпуса—генерала Назарбекова—послать письменный приказ по возбуж-

денному вопросу начальнику армянских сил в Баку через посредство турецкого командования.

4) На вопрос Оттоманской Комиссии—находятся ли на Каспийском море армянские вооруженные морские силы, Армянская Комиссия известила, что вследствие прерванной связи с г. Баку в течение восьми месяцев, она определенного ответа по сему вопросу дать не может. Что же касается торгового флота, то таковой считался до указанного перерыва сообщений принадлежащим обществам и частным лицам.

5) В заседании от 22 июня (§ 2 протокола №2) Оттоманская Комиссия предложила во исполнение § 2 Дополнительного договора выселить указанных в сем параграфе лиц из пределов Армянской республики; Оттоманская комиссия вновь просит дать ответ по этому вопросу. Армянская комиссия заявила, что она вновь будет просить его превосходительство командира корпуса генерала Назарбекова о выполнении этого параграфа договора.

6) Оттоманская Комиссия заявила, что русские и украинцы, находящиеся в пределах Армянской республики и желающие проехать в Тифлис и Поти для направления на родину, могут выехать из пределов Армянской Республики при условии временного невозвращения обратно на территорию Армянской республики и могут ехать до Караклиса по железной дороге, а оттуда до Санаина или до Казаха колесной, причем по их пути, в районах расположения Оттоманских войск, последними будет оказано возможное содействие. Для предоставления перевозочных средств лицам, предполагающим выехать из пределов Армянской республики, армянское правительство заблаговременно извещает Оттоманского представителя в г. Эривани о количестве этих лиц, причем желательно, чтобы эшелоны состояли из небольшого количества путников. Турецкий представитель в Казахе будет беспрепятственно пропускать всех лиц, снабженных удостоверениями от штаба корпуса или уполномоченного на то ген. Назарбековым лица. Лицам других национальностей, находящимся в пределах Армянской республики и желающим выехать оттуда, также разрешается проехать в гор. Тифлис на тех же условиях. Проезд же в Тифлис и обратно, впредь до проведения в

жизнь правил консульской конвенции, разрешает Оттоманский представитель в Эривани.

7) До назначения консулов и дипломатических агентов, решено назначить по 1-2 представителя, офицеров или гражданских лиц, со стороны Оттоманского правительства в Эривани и Армянской республике, в Александрополе—для урегулирования вопроса эмиграции и сношений с правительством, при котором они находятся по поручению своих правительств.

8) Армянская Комиссия сообщит о количестве дрезин и насосов, находящихся на станции Эривань, после чего, по обоюдному соглашению, часть таковых будет передана Оттоманскому Правительству.

9) Оттоманская Комиссия заявила, что из 9 офицеров и 33 солдат, раненных и находящихся в Караклисе, 2 офицера и 21 солдат оказались армянами, остальные же—русскими. Один из армянских офицеров, как тифозно больной, остался в Караклисе, а остальные—1 офицер и 21 солдат 5 июля прибыли поездом в Александрополь. Указанные лица вместе с 4 сестрами 6 июля уехали в город Эривань.

С подлинным верно:
Делопроизводитель (подпись).

ЦГИА Арм. ССР. ф. 68(200), д. 79, л. 65—66.

№ 40

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 4 ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՋԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԽԱՌՐ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒԼԻՍԻ 6-Ի ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԻՍՏԻ

Նախագահում էր Կովկասյան 1-ին կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր-բեյը։ Ներկա էին Հանձնաժողովի անդամներ գեներալ-մայոր Տեր-Ակոպովը, կապիտան Խալիլ-բեյը, պորուչիկ Սալահ-էդդինը, գնդապետ Քիշմիշևը, գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Վեքիլովը, Մկրտիչ Մուսինյանցը, Յուրի Թամամշևը և բժիշկ Հովակիմ Մելիքյանցը։

1) Հայկական հանձնաժողովի կողմից ներկայացվեց 1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաքումում Օսմանյան կայսրության և Հայկական հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրի ֆրանսերեն տեքստը, որը Թիֆլիսից ստացել է Հայկական հանձնաժողովը։

Նկատի առնելով հիշյալ պայմանագրի § 2-ի չհամապատասխանելը Օսմանյան հանձնաժողովի ներկայացրած 1918 թվականի հունիսի 11-ի հաշտության պայմանագրի թուրքական տեքստի նույն պարագրաֆին, որոշված է պարզել, թե նրանցից որը պետք է ճիշտ համարել, և մինչև այդ հարցը պարզելը հուլիսի 5-ի միացյալ նիստի № 3 արձանագրությունում ընդունված սահմանը համարել դեմարկացիոն գիծ։

2) Օսմանյան կայսրության և Հայկական հանրապետության միջև 1918 թվականի հունիսի 4-ին կնքված լրացուցիչ պայմանագրի՝ Թիֆլիսից ստացված ֆրանսերեն տեքստի § 5-ը և Օսմանյան հրամանատարությունից 1918 թվականի հունիսի 16-ին Օսմանյան հանձնաժողովի ստացած պայմանագրի թուրքերեն տեքստի § 13-ը ասում են այն մասին, որ ռազմագերիների հարցի մասին Օսմանյան կառավարության և Անդրկովկասյան հանրապետության կնքած կոնվենցիան պարտադիր է պայմանավորվող կողմերի համար։ Ռազմագերիների հարցի մասին կոնվենցիայի պատճենը Օսմանյան հանձնաժողովի կողմից չի ստացված, իսկ մայիսի 15-ին Թիֆլիսից Հայկական հանձնաժողովի ստացած կոնվենցիայի ֆրանսերեն տեքստի § 2-ն էլ ասում է, որ ռուսական ռազմագերիները կվերադարձվեն։

Հենվելով դրա վրա, Հայկական հանձնաժողովը նորից հարց է հարուցում ռուսական ռազմագերիներին վերադարձնելու մասին։ Օսմանյան հանձնաժողովը հայտարարում է, որ այդ հարցի կապակցությամբ ինքը հարցում կանի Բանակի հրամանատարին։

3) Թուրքական հանձնաժողովի մոտ գտնվող 1918 թվականի հունիսի 11-ի լրացուցիչ պայմանագրի § 11-ի և Հայկական հանձնաժողովի մոտ գտնվող 1918 թ. հունիսի 4-ի պայմանագրի այդ նույն պարագրաֆի հիման վրա Օսմանյան հանձնաժողովը առաջարկեց հայկական ուժերը անհապաղ էվակուացնել Բաքվից։ Հայկական հանձնաժողովը հայտարարեց, որ Բաքվում ենթադրվում էր կազմել մեկ պահեստային գունդ։ Քանի որ 1917 թ. նոյեմբերից արդեն կապ չկա Բաքու քաղաքի հետ, ապա հայտնի չէ՝ կազմվա՞ծ

է արդյոք այդպիսին։ Պայմանագրի նշված կետը կատարելու համար Հայկական կառավարությունը Թիֆլիսից ելիզավետպոլով Բաքու է ուղարկել երկու ներկայացուցիչ, բայց ճանապարհները փակ լինելու հետևանքով և նորին Բարձր գերազանցության Նուրի-փաշայի առաջարկով նրանք վերադարձել են Թիֆլիս, մտադրություն ունենալով Բաքու ուղևորվել վլադիկավկազի վրայով։

Հայկական հանձնաժողովը կխնդրի կորպուսի հրամանատարին՝ գեներալ Նազարբեկովին՝ հարուցված հարցի մասին գրավոր հրաման ուղարկելու Բաքվի հայկական ուժերի պետին՝ թուրքական հրամանատարության միջոցով։

4) Օսմանյան հանձնաժողովի այն հարցի առթիվ, թե Կասպից ծովի վրա գտնվո՞ւմ են արդյոք հայկական ծովային դինված ուժեր, Հայկական հանձնաժողովը տեղեկացրեց, որ ութ ամսվա ընթացքում քաղաքի հետ կապի ընդհատման հետևանքով ինքը այդ հարցին որոշակի պատասխան տալ չի կարող։ Իսկ ինչ վերաբերում է առևտրական նավատորմին, ապա այդպիսին մինչև նշված հաղորդակցությունների ընդհատումը համարվել է ընկերությունների և մասնավոր անձանց սեփականություն։

5) Հունիսի 22-ի նիստին (№ 2 արձանագրության § 2) Օսմանյան հանձնաժողովը, ի լրումն լրացուցիչ պայմանագրի § 2-ի, առաջարկեց այդ պարագրաֆում նշված անձանց արտաքսել Հայկական հանրապետության սահմաններից։ Օսմանյան հանձնաժողովը նորից է խնդրում պատասխան տալ այդ հարցի առթիվ։ Հայկական հանձնաժողովը հայտարարեց, որ նա նորից կխնդրի նորին գերազանցություն կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովին՝ պայմանագրի այդ պարագրաֆի կատարման մասին։

6) Օսմանյան հանձնաժողովը հայտարարեց, որ Հայկական հանրապետության սահմաններում գտնվող ռուսներն ու ուկրաինացիները, որոնք ցանկանում են անցնել Թիֆլիս և Փոթի՝ հայրենիք ուղևորվելու համար, կարող են դուրս գալ Հայկական հանրապետության սահմաններից՝ ժամանակավորապես Հայկական հանրապետության տերիտորիան ետ չվերադառնալու պայմանով և կարող են մինչև Ղարաքիլիսա գնալ երկաթուղով, իսկ այնտեղից մինչև Սանահին կամ մինչև Ղազախ՝ կառքով, ընդ որում նրանց ճանապարհին, Օսմանյան զորքերի տեղադրման շրջաններում, վերջիններիս կողմից ցույց կտրվի հնարավոր աջակցություն։ Հայկական հանրապետության սահմաններից դուրս գնալ ցանկացող անձնավորություններին փոխադրական միջոցներ տրամադրելու համար Հայկա-

կան կառավարությունը նախօրոք տեղյակ է պահում Երևանում օսմանյան ներկայացուցչին այդ անձնավորությունների թվի մասին, ընդ որում ցանկալի է, որ էշելոնները կազմված լինեն ճանապարհվողների ոչ մեծ թվից։ Ղազախում թուրքական ներկայացուցիչը անարգել բաց կթողնի կորպուսի շտաբի կամ դրա համար գեներալ Նազարբեկովի լիազորած անձի կողմից վկայական ունեցողներին։ Հայկական հանրապետության պահմաններում գտնվող և այնտեղից դուրս գալ ցանկացող այլազգի անձնավորություններին նույնպես թույլատրվում է անցնել Թիֆլիս՝ նույն պայմաններով։ Իսկ երթևեկությունը Թիֆլիս և ետ, մինչև հյուպատոսական կոնվենցիայի կանոնների կենսագործումը, թույլ է տալիս Երևանում օսմանյան ներկայացուցիչը։

7) Մինչև հյուպատոսների և դիվանագիտական գործակալների նշանակումը որոշված է նշանակել 1—2-ական ներկայացուցիչ՝ սպաներ կամ քաղաքացիական անձնավորություններ՝ Օսմանյան կառավարության կողմից՝ Երևանում և Հայկական հանրապետության կողմից՝ Ալեքսանդրապոլում՝ էմիգրացիայի հարցը կարգավորելու և այն կառավարության հետ հարաբերություններ վարելու համար, որի մոտ նրանք գտնվում են՝ իրենց կառավարությունների հանձնարարությամբ։

8) Հայկական հանձնաժողովը կհայտնի Երևան կայարանում գտնվող դրեզինների և պոմպերի քանակի մասին, որից հետո, երկուստեք համաձայնությամբ, այդպիսիների մի մասը կհանձնվի Օսմանյան կառավարությանը։

9) Օսմանյան հանձնաժողովը հայտարարեց, որ Ղարաքիլիսայում եղած վիրավոր 9 սպայից և 33 զինվորից 2 սպա և 21 զինվոր հայեր են, իսկ մնացածները՝ ռուսներ։ Սպաներից մեկը, որպես տիֆով հիվանդ, մնացել է Ղարաքիլիսայում, իսկ մնացածները՝ 1 սպա և 21 զինվոր, գնացքով ժամանել են Ալեքսանդրապոլ։ Նշված անձնավորությունները 4 քույրերի հետ միասին հունիսի 6-ին գնացել են Երևան։

Խոսկանի հետ ճիշտ է.
Գործերի կառավարիչ (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 79, թ. 65—66։

№ 41

ПРОТЕСТ ТУРЕЦКОГО КОМАНДОВАНИЯ ДАШНАКСКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ С ЦЕЛЬЮ ПОКОНЧИТЬ С НАЧАВШЕЙСЯ ПАРТИЗАНСКОЙ БОРЬБОЙ ПРОТИВ ТУРЕЦКОЙ АРМИИ

Оттоманское командование Кавказского фронта,
№ 2891, Батум, 12 июля 1918 г.

Группа конных солдат, посланная занять станцию Камарлу на юге Эривани, 14-го июня 1918 г., к югу от Улуханлу подвергнувшись нападению со стороны вооруженного армянского населения и находящихся в этом районе солдат, дала потери убитыми—22 солдата и 46 лошадей. Это происшествие полностью противоречит установленным между нашим и армянским правительствами мирным и добросовестным отношениям, которые мы искренне хотим продолжать с упомянутым правительством. Поэтому просим произвести следствие по этому делу, с целью наказания зачинщиков происшествия, оштрафовать за наших убитых солдат и лошадей и не повторять подобных действий, чтобы не были порваны дружеские отношения, которые мы искренне хотим поддерживать и продолжать с армянским правительством и не вынуждать нас перейти к подобным действиям.

Примите, милостивый Государь, уверение моего глубокого уважения.

И. О. командира группы постоянных армий
Генерал-лейтенант Эссад

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 33, л. 4.

№ 41

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲՈՂՈՔԸ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՄ ՍԿՍՎԱԾ ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՎԵՐՋ ՏԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Կովկասյան ռազմաճակատի Օսմանյան հրամանատարություն,
№ 2891, Բաթում, 1918 թ. հուլիսի 12

Հեծյալ զինվորների մի խումբ, որը ուղարկված էր Երևանի հարավային կողմում գտնվող Ղամարլու կայարանը գրավելու, 1918

Ք. Հունիսի 14-ին Ուլուխանլուի հարավային կողմում, գինված հայ բնակչության և այդ շրջանում գտնվող գինվորների կողմից հարձակման ենթարկվելով, տվել է սպանված՝ 22 գինվոր և 46 ձի։ Այս պատահարը բոլորովին հակառակ է մեր և Հայկական կառավարության միջև ստեղծված հաշտության և բարիդրացիական հարաբերությանը, ինչ որ անկեղծորեն ցանկանում ենք շարունակել հիշյալ կառավարության հետ։ Ուստի խնդրում եմ այս առթիվ քննություն կատարել՝ սույն պատահարի հեղինակներին պատժելու, մեր սպանված գինվորների ու ձիերի համար տուգանք նշանակելու և այս կարգի դեպքերն այլևս չկրկնվելու համար, որպեսզի այդ բարեկամական հարաբերությունները, որ անկեղծորեն ցանկանում ենք պահպանել և շարունակել Հայկական կառավարության հետ, չխանգարվեն և մենք ստիպված չլինենք փոխադարձաբար նույնը կատարել։

Ընդունեցեք, ողորմած Տեր, իմ խորին հարգանքի հավաստիքը։

Ի. ա. Արևելյան բանակների խմբի հրամանատարի,
գեներալ-լեյտենանտ Էսատ

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 33, թ. 4։

№ 42

ОТВЕТ ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ ЭССАД-ПАШЕ, КОМАНДУЮЩЕМУ ОТТОМАНСКИМИ АРМИЯМИ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ОТНОСИТЕЛЬНО СОПРОТИВЛЕНИЯ, ОКАЗАННОГО ВОЙСКАМ В РАЙОНЕ СТ. УЛУХАНЛУ

Оператив
2 августа

Ваше высокопревосходительство Милостивый Государь!

По поручению правительства республики Армении имею честь, по поводу Вашего сообщения от 12 июля сего года за №2891, сообщить Вам нижеследующее:

Ваше сообщение получено правительством лишь 28 июля, почему и настоящий ответ является несколько запоздалым.

В столкновении, имевшем место 24 июня сего года к югу от ст. Улуханлу, в районе станции Камарлу, армянские войска участия не принимали, ибо уже к 14 июня они были отведены на территорию Армении. Таким образом сопротивление Оттоманским войскам могло быть оказано лишь вооруженными местными жителями, а также солдатами, дезертировавшими из своих частей, а так как инцидент произошел не на территории Армении, то розыск и наказание виновных не представляются возможными.

В силу тех же соображений правительство Армении не может взять на себя ответственность за действия отдельных лиц.

Поручив мне довести об этом до сведения Вашего Высокопревосходительства, правительство республики Армении выражает полную уверенность, что инциденты, подобные указанному, происходящие независимо от воли правительства и предупредить которые оно не имеет ни возможности, ни даже права, ибо они происходят вне пределов государства, не послужат причиной нарушения добрососедских отношений, поддержание коих составляет одну из главнейших задач правительства.

С своей стороны считаю долгом сообщить Вашему Высокопревосходительству, что по этому же вопросу исчерпывающие данные уже были сообщены мною Его Превосходительству Командиру 1 Кавказского корпуса Киазим Карабекирбеку радиограммами от 3 июля сего года за №137 и от 9 июля за №1069.

Прошу принять уверение в совершенном моем к Вам уважении

О. Назарбеков.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68 (200), д. 33, л. 4.

№ 42

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ԷՍՍԱԴՓԱՇԱՅԻՆ՝ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ, ՈՒԼՈՒԽԱՆԼՈՒ ԿԱՅԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻՆ ՅՈՒՅՑ ՏՎԱԾ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Գաղծնական
Օգոստոսի 2

Ձերդ գերազանցություն Ողորմած տեր.

Սույն թվականի հուլիսի 12-ի Ձեր № 2891 գրության կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ հետևյալը։

Ձեր հայտարարությունը Երևանում կառավարության կողմից ստացվել է միայն հուլիսի 28-ին, որի պատճառով էլ ներկա պատասխանը փոքր-ինչ ուշացած է։

Սույն թվականի հունիսի 24-ին Ուլուխանլու կայարանից հարավ, Զամբուլու կայարանի շրջանում տեղի ունեցած ընդհարմանը հայկական զորքերը մասնակցություն չեն ունեցել, քանի որ հունիսի 14-ին նրանք արդեն փոխադրվել էին Հայաստանի տերիտորիան։ Այդպիսով, օսմանյան զորքերին զինված դիմադրություն կարող է ցույց տրված լինի միայն տեղական զինված բնակիչների կողմից, ինչպես և իրենց զորամասերը դասալքած զինվորների կողմից, իսկ այնքանով, որքանով միջադեպը տեղի է ունեցել ոչ Հայաստանի տերիտորիայում, ապա մեղավորներին փնտրելն ու պատժելը անհնար է դառնում։

Այդ նույն նկատառումներով էլ Հայաստանի կառավարությունը չի կարող իր վրա պատասխանատվություն վերցնել առանձին անձնավորությունների գործողությունների համար։

Ինձ հանձնարարելով այդ մասին հայտնել Ձերդ բարձր գերազանցությանը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը լրիվ համոզմունք է արտահայտում, որ վերոհիշյալ նման միջադեպերը, որոնք տեղի են ունենում կառավարության կամքից անկախ և որոնք կանխելու համար նա չունի ոչ հնարավորություն և ոչ էլ նույնիսկ իրավունք, քանի որ նրանք տեղի են ունենում պետության սահմաններից դուրս,—պատճառ չեն դառնա բարիդրացիական հարաբերությունների խանգարման, որոնց պահպանումը հանդիսանում է կառավարության ամենագլխավոր խնդիրներից մեկը։

Իմ կողմից պարտք եմ համարում Ձերդ բարձր գերազանցությանը հայտնելու, որ այդ նույն հարցի կապակցությամբ սպարիչ տվյալներ սույն թվականի հուլիսի 3-ի № 137 և հուլիսի 9-ի № 1069 ռադիոգրամներով ևս արդեն հայտնել եմ առաջին կովկասյան կորպուսի հրամանատար, նորին գերազանցություն Քյազիմ Կարաբեքիր-բեյին։

Խնդրում եմ ընդունեք Ձեր նկատմամբ իմ կատարյալ հարգանքների հավաստիքը
Հ. Նազարբեկով

ՀՍՍՌ ԿՊԳԱ, ֆ. 68(200), գ. 33, թ. 4։

№ 43

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ АРМЯНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ АВЕТИСА АГАРОНЯНА К Е. П. ВЕЛИКОМУ ВИЗИРЮ ТАЛИАТ-ПАШЕ

Ваше превосходительство!

В ответ на приглашение Оттоманского императорского правительства, мы счастливы и рады пребывать в Константинополе, чтобы содействовать установлению мира и дружбы, которое, как мы надеемся, отныне свяжет молодую Армянскую республику с Оттоманской империей и ее союзниками...

Ваше высочество, правительство Армянской республики сделает все возможное, чтобы рассеять недоразумения и создать атмосферу мира и дружбы с Оттоманской империей. Мы уверены, что этот путь и этот дух мира целиком соответствует точке зрения и чувствам оттоманского императорского правительства, которое со своей стороны также приложит необходимые усилия для устранения всех этих недоразумений и забвения их последствий.

Идея независимости Армении, будучи поражением счастливого внушения оттоманских государственных людей кажется нам залогом и доказательством искренности и доброжелательности императорского правительства.

Наша территория очень недостаточна и ограниченна, но

мы твердо убеждены, что здравая и дальновидная политика государственных людей оттоманской империи способствовала формированию независимого армянского государства сочтет возможным, как справедливое и логическое следствие, обеспечить наше государство территориальными границами, удовлетворяя наши законные стремления, отвечая принципам справедливости и этнографии, что сделало бы новое армянское государство жизнеспособным к политическому и экономическому развитию на пути культуры и цивилизации.

Константинополь, 22-го июня 1918 г.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68 (200), д. 13, л. 7—8.

№ 43

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ Ն. Գ. ՄԵԾ ՎԵԶԻՐ ԹԱԼԻԱԹ-ՓԱՇԱՅԻՆ

Ձերդ գերազանցություն.

Պատասխանելով Օսմանյան կայսերական կառավարության հրավերին, մենք երջանիկ և ուրախ ենք Կոստանդնուպոլսում գտնվելու համար, որպեսզի աջակցենք հաշտության ու բարեկամության գործերը հաստատելուն, որ այսուհետև, հույս ունենք, պետք է երիտասարդ Հայկական հանրապետությունը կապի Օսմանյան կայսրության և նրա դաշնակիցների հետ...

Ձերդ բարձրություն, Հայկական հանրապետության կառավարությունը կանի հնարավոր ամեն բան, որպեսզի ցրի թյուրիմացությունները և ստեղծի համաձայնության ու բարեկամության մթնոլորտ Օսմանյան կայսրության հետ: Մենք վստահ ենք, որ այս ուղին և հաշտության այս ոգին ամբողջապես համապատասխանում են Օսմանյան կայսրության կառավարության տեսակետներին և զգացումներին, որը իր կողմից նույնպես, անհրաժեշտ ջանքեր կթափի այս բոլոր թյուրիմացությունների վերացման և նրանց հետևանքների մոռացման համար:

Հայաստանի անկախության գաղափարը, որ Օսմանյան պետական մարդկանց երջանիկ ներշնչման ծնունդն է, մեզ թվում է՝ կայսերական կառավարության անկեղծության ու բարյացակամության գրավականը և ապացույցը:

Մեր տերիտորիան շատ անբավական և սահմանափակ է, բայց մենք հաստատապես համոզված ենք, որ ինչպես Օսմանյան կայսրության պետական մարդկանց առողջ և հեռատես քաղաքականությունը նպաստեց Հայկական անկախ պետության կազմավորմանը, այնպես էլ որպես արդար և տրամաբանական հետևանք, կգտնի հնարավոր՝ մեր պետության համար ապահովելու տերիտորիալ սահմաններ, բավարարելով մեր օրինական ձգտումները, որը, արդարության և ազգագրական սկզբունքներին զոհացում տալով, հայկական նոր պետությունը կդարձներ կենսունակ և ընդունակ քաղաքական ու տնտեսական զարգացման, կուլտուրայի և քաղաքակրթության ճանապարհին:

Կոնստանդնուպոլիս, 22 հունիսի 1918 թ.

ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 68 (200), գ. 13, թ. 7—9:

№ 44

ПОСЕЩЕНИЕ ДЕЛЕГАЦИЕЙ АРМЯНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ВЕЛИКОГО ВИЗИРЯ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ТАЛИАТ-ПАШИ

22-го июня 1918 г., в час 30 мин., председатель армянской делегации А. Агаронян, министр иностранных дел А. Хатисов, военный советник делегации генерал Корганов посетил Е. В. великого визиря. Этих господ сопровождал лейтенант Агабабов—адъютант председателя.

Господин А. Агаронян обратился в Е. В. великому визирю со следующей речью (речь приводится отдельно).

Е. В. Великий визирь ответил председателю, уверяя его, что императорское правительство всецело разделяет чувства и чаяния армянского народа, и молодая республика может быть спокойна и уверена, что оттоманская империя всячески поддержит и сделает все необходимое, чтобы этот сильный и трудолюбивый народ смог осуществлять свои программы.

Затем председатель делегации объясняет Е. В. великому визирю, что самый насущный вопрос, обращающий на себя все их внимание, это внутренняя организация...

Великий визирь признает, что между армянским и оттоманским народами имели место недоразумения, которые привели к печальным последствиям...

После этих сведений председатель делегации передал Е. В. великому визирю протокол объявления независимости Армении. Затем председатель, принимая наилучшие пожелания великого визиря, отбыл.

Свидание продлилось полчаса.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68 (200), д. 13, л. 7—8.

№ 44

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՅՑԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄԵԾ ՎԵԶԻՐ ԹԱԼԻԱԹ-ՓԱՇԱՅԻՆ

1918 թ. հունիսի 22-ին, ժամը մեկն անց կեսին, հայկական պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանը, արտաքին գործերի մինիստր Ա. Խատիսովը, պատվիրակության զինվորական խորհրդական գեներալ Կորգանովը այցելեցին Ն. Բ. մեծ վեզիրին։ Այս պարոններին ընկերակցում էր լեյտենանտ Ազաթաթովը՝ նախագահի թիկնապահը։

Պարոն Ա. Ահարոնյանը դիմեց Ն. Բ. մեծ վեզիրին հետևյալ ճառով (ճառը բերվում է առանձին)։

Ն. Բ. մեծ վեզիրը պատասխանեց նախագահին՝ նրան վստահեցնելով, որ կայսերական կառավարությունը ամբողջապես բաժանում է հայ ժողովրդի զգացումները, հույսերը, և երիտասարդ հանրապետությունը կարող է ապահով լինել, որ Օսմանյան կայսրությունը ամեն կերպ կաջակցի և անհրաժեշտը կանի, որպեսզի այդ ուժեղ և աշխատասեր ժողովուրդը կարողանա իրագործել իր ծրագրերը։

Ապա պատվիրակության նախագահը բացատրում է Ն. Բ. մեծ վեզիրին, որ ամենահրատապ խնդիրը այժմ, որ իրենց ամբողջ ուշադրությունն է գրավում, ներքին կազմակերպությունն է...

Մեծ վեզիրը ընդունում է, որ հայ և օսմանյան ժողովուրդների միջև տեղի են ունեցել թյուրիմացություններ, որոնք շատ ցավալի հետևանքների են հանգեցրել։

Այս տեղեկություններից հետո, պատվիրակության նախագահը հանձնեց Ն. Բ. մեծ վեզիրին Հայաստանի անկախության հռչակման արձանագրությունը։

Ապա նախագահը, ընդունելով մեծ վեզիրի լավագույն ցանկությունները հաջողության համար, մեկնեց։

Տեսակցությունը տևեց կես ժամ։

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 68 (200), գ. 13, թ. 7—8։

№ 45

ПОСЕЩЕНИЕ ДЕЛЕГАЦИЕЙ АРМЯНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ВОЕННОГО МИНИСТРА ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ГЕНЕРАЛИССИМУСА ЭНВЕР-ПАШИ

Председатель делегации обратился к Е. П. Энвер-паше, от имени республики Армении в нескольких словах заверяя его в сердечных чувствах, которыми преисполнено к нему правительство республики... Затем он ознакомил его с вопросами, затронутыми на свидании с великим визирем.

Е. П. Энвер паша, отвечая председателю, выразил благодарность и в свою очередь заверил его, что он целиком разделяет эти чувства. «Я ожидал этого с Вашей стороны,— сказал его превосходительство,—чтобы сказать Вам правду, я должен отметить, что вы надеялись на Россию, и еще больше на Англию. Турция дала Вам независимость и дала ее после долгого обдумывания вашего положения. Есть моя подпись и она никогда не может быть стерта. Вы можете быть не только нашими хорошими соседями, но и нашими союзниками. Не нужно ускорять событий для этого: когда Вы убедитесь, что этого требуют наши общие интересы, тогда вы сами придете к этому».

Его превосходительство Энвер-паша и председатель делегации занимаются разными вопросами, после чего заканчивается свидание, продлившееся 40 минут.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68 (200), д. 13, л. 5–6.

№ 45

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՅՑԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐ ԴԵՆԵՐԱԼԻՍԻՄՈՒՍ ԷՆՎԵՐ-ՓԱՇԱՅԻՆ

Պատվիրակության նախագահը դիմեց Ն. Գ. Էնվեր-փաշային՝ նրան վստահեցնելով, մի քանի խոսքով, Հայաստանի Հանրապետության անունից այն բարեկամական և սրտաբուխ զգացումների մասին, որ տոգորված է Հանրապետության կառավարությունը... Ապա նա ծանոթացրեց նրան մեծ վեզիրի հետ ունեցած տեսակցության ընթացքում շոշափված հարցերի հետ։

Ն. Գ. Էնվեր-փաշան, պատասխանելով նախագահին, շնորհակալություն հայտնեց և նրան վստահեցրեց իր հերթին, որ ինքը ամբողջապես բաժանում է այդ զգացումները։ «Ես Ձեր կողմից սպասում էի դրան,— ասաց նորին գերազանցությունը։— Ձեզ ճշմարտությունը ասած լինելու համար, պետք է ասեմ, որ Դուք ձեր հույսը դրել էիք Ռուսաստանի վրա, կամ ավելի ևս՝ Անգլիայի վրա։ Թուրքիան այժմ Ձեզ անկախություն տվեց, և այն տվեց ձեր դրության մասին երկար մտածելուց հետո։ Իմ ստորագրությունը կա, և նա երբեք չի ջնջվի։ Դուք ոչ միայն կարող եք մեզ հետ լավ դրացիներ լինել, այլ նաև՝ մեր դաշնակիցները։ Կարիք չկա դեպքերը փութացնել դրա համար. երբ համոզվեք, որ մեր ընդհանուր շահերը այդ են պահանջում, դուք ինքներդ կգաք դրան»։

Նորին գերազանցություն Էնվեր-փաշան և պատվիրակության նախագահը զբաղվում են զանազան հարցերով, ապա տեսակցությունը վերջանում է՝ 40 րոպե տևելուց հետո։

ՀՄՄՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 68(200), գ. 13, թ. 5—6։

№ 46

ОБРАЩЕНИЕ ОТТОМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА К ГЛАВЕ АРМЯНСКОЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ МИССИИ В ГРУЗИИ О ВЫВОДЕ ТУРЕЦКИХ ВОЙСК ИЗ ЗАКАВКАЗИЯ

Тифлис, 2 ноября 1918 г.

Ваше Превосходительство!

Имею честь сообщить Вам, согласно приказу, полученному мною сегодня от Его Высочества великого визиря и начальника штаба, главнокомандующего Иззет-паши о том, что приказано командованиям заинтересованных армий эвакуировать на протяжении шести недель, начиная с 24/10—1918 г., территорию, оккупированную на Кавказе в силу Брест-литовского мирного договора.

Благоволите, порядка ради, передать об этом Вашему правительству.

Пользуясь случаем, вновь выражаю Вашему превосходительству уверение в моем глубоком уважении.

Дипломатический и военный председатель Оттоманского императорского правительства.

Подпись: Абдул-Керим
С подлинным верно:
атташе Сурен Меликов

ЦГИА Арм. ССР, ф. 68(200), д. 73, л. 29.

№ 46

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ ՂԵԿԱՎԱՐԻՆ՝ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻՑ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԸ ԴՈՒՐՍ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Թիֆլիս, 1918 թ. նոյեմբերի 2

Ձերդ Գերազանցություն.

Պատիվ ունեմ հաղորդելու Ձեզ, համաձայն նորին բարձրություն մեծ վեզիր և շտաբի պետ, գլխավոր հրամանատար Իզզեթ-փաշայից այսօր իմ ստացած հրամանի, այն մասին, որ շահագրգռված բանակների հրամանատարություններին հրամայված է վեց շաբաթվա ընթացքում՝ սկսած 24/10—1918 թ. էվակուացնել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի հիման վրա Կովկասում օկուպացված տերիտորիան։

Բարեհաճեցեք, ի սեր կարգի, հաղորդել այդ մասին Ձեր կառավարությանը։

Օգտվելով առիթից, նորից իմ խոր հարգանքի հավաստիքն եմ արտահայտում Ձերդ Գերազանցությանը:

Սամանյան կայսերական կառավարության զիմանադիտական և ռազմական ներկայացուցիչ:

Ստորագրությունն. Արգուլ Քեբիմ
Իսկականի հետ հիշտ է՝
կցորդ Սուբեն Մելիքով

ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 68(200), գ. 73, թ. 29:

№ 47

ИНФОРМАЦИЯ САРАТОВСКОГО БЕЖЕНСКОГО ОТДЕЛА КОМИССАРИАТА ПО ДЕЛАМ АРМЯН

6 октября 1918 г.

С первых же дней своей работы беженскому отделу Комиссариата по делам армян (Саратовский отдел) пришлось столкнуться с рядом неотложных вопросов жизни беженцев, требующих скорейшего разрешения.

Нужда, темнота и неорганизованность беженской массы, вот все, что было оставлено прежними беженскими организациями (Национальн. комитет, Беженская комиссия) в наследство бежотделу.

Работа бежотдела особенно затруднялась благодаря тому, что все эти беженские организации, ввиду неправильно поставленного дела помощи беженцам, создавали кадры бездельников и тунеядцев, не принося никакой существенной пользы. Главным вопросом, с которым прежде всего пришлось столкнуться бежотделу, был вопрос о материальной помощи беженцам.

По этому вопросу бежотдел пришел к такому заключению, что от системы систематичных денежных пайков, принятой прежними организациями, необходимо раз и навсегда отказаться, ибо мера эта почти не приносит пользы и приучает массы к безделью.

Бежотдел полагает, что наиболее рациональной была бы следующая система: безработные денежных пайков не получают, а непосредственно направляются в отдел социального

обеспечения при совдепе, где им оказывают определенную помощь.

Женщины, дети и больные получают на первых порах от бежотдела денежное пособие, а потом также направляются бежотделом в отдел социального обеспечения.

Кроме того, женщины, дети и больные получают от бежотдела белье, материю и пр.

В виду же того, что беженцы, вследствие незнания языка, незнакомства с местными условиями, а также вследствие продовольственного кризиса, не имеют возможности получать приличное (нормальное) питание, бежотдел задался целью организовать дешевую столовую, где бы за небольшую плату они могли получать обеды.

Неимущим, больным, женщинам и детям обеды отпускаться будут по самой минимальной расценке, а иногда и бесплатно. С этой целью бежотдел уже приступил к заготовке на зиму запасов картофеля, пока получено по 5 пуд. на 200 человек, капусты, зелени и пр.

Другой вопрос беженской жизни, стоящий не менее остро—это вопрос беженской безработицы. В целях борьбы с этим бежотдел предлагает организовать ряд мастерских (столярных, портняжных, сапожных и женскую, где бы шили белье и одежду для беженцев, и прочие организации), которые будут организованы на коммунистических началах.

Для тех же из беженцев, которые не знают никакого ремесла и желают обучаться ему, будут открыты при мастерских школы. Школы и мастерские было бы особенно легко открыть, если будет возможность скорого получения из Москвы необходимых инструментов.

Возможно, что среди беженцев найдутся и такие, которые не пожелают обучаться ремеслу. Бежотдел предполагает для таких подыскивать места чернорабочих (уже несколько раз на железную дорогу были отправлены рабочие дружины по 8—12 ч.).

В настоящее время бежотдел озабочен другим не менее важным вопросом—вопросом постоянной врачебной помощи. Особых больниц бежотделу создавать не придется потому, что во всех городских больницах примут наших больных-бе-

женцев, но амбулаторию, где бы ежедневно принимались беженцы создать необходимо. Заведующим амбулаторией будет приглашен врач, который должен устраивать ежедневно осмотр бараков. Кроме амбулаторного врача больных беженцев по специальностям будут осматривать и уже осматривают два врача (Багиров—венерические и Парсамов—женские). Для того, чтобы знать о количестве необходимых запасов, а также иметь более определенное представление о количестве беженцев, их положении, а также о движении главной массы, бежотдел организует регистрацию беженцев (выработана особая регистрационная карточка). Бежотдел полагает зарегистрировать всех беженцев из Камышина. Регистрация эта выяснит также количество детей, которые должны быть выделены из общей беженской массы в приюты-школы.

Создание детских приютов особенно необходимо потому, что дети, живя в бараках, не могут получать какого-либо воспитания а воспринимают ряд дурных привычек и портятся.

Создание такого приюта-детского сада, и вместе с ним и начальной школы проектируется в Вольске. Бежотдел полагает, что во всех его начинаниях ему будут помогать сами беженцы, которые начинают организовываться, создавать комитеты, и вместе с представителями бежотдела будут составлять коллегию, ведающую всеми делами.

ЦГИА Арм. ССР, оп. 6, д. 1, л. 6—7 (основание: фонд Сарат. отд. Комиссариата по делам армян).

№ 47

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍԱՐԱՏՈՎԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱԺՆԻ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱՆ

1918 թ. հոկտեմբերի 6

Իր աշխատանքի հենց առաջին օրերից Հայկական գործերի կոմիսարիատի (Սարատովի բաժանմունք) գաղթականների բաժինը առիթ ունեցավ շփվելու գաղթականների կյանքի մի շարք անհետաձգելի հարցերի հետ, որոնք պահանջում էին շուտափույթ լուծում։

Գաղթական մասսայի կարիքը, խավարամտությունն ու անկազմակերպվածությունը—ահա այն, ինչ գաղթականների նախկին կազմակերպություններից (Ազգային կոմիտեն, գաղթականական հանձնաժողովը), ժառանգություն է մնացել գաղթբաժնին։

Գաղթբաժնի աշխատանքը հատկապես դժվարացավ շնորհիվ այն բանի, որ բոլոր այդ գաղթականական կազմակերպությունները, գաղթականներին օգնելու գործի ոչ ճիշտ դրվածքի հետևանքով, ստեղծել էին անգործների և ձրիակերների կադրեր՝ չբերելով ոչ մի էական օգուտ։ Գլխավոր հարցը, որին գաղթբաժնին վիճակվեց ընդհարվել, գաղթականներին նյութական օգնություն ցույց տալու հարցն էր։

Այդ հարցի կապակցությամբ գաղթբաժինը եկավ այն եզրակացության, որ նախկին կազմակերպությունների կողմից ընդունված՝ դրամական սիստեմատիկ հատկացումների սիստեմից անհրաժեշտ է մեկընդմիշտ հրաժարվել, քանի որ այդ միջոցառումը համարյա ոչ մի օգուտ չի բերում և մասսաներին սովորեցնում է անգործության։ Գաղթբաժինը կարծում է, որ ավելի նպատակահարմար կլիներ հետևյալ սիստեմը. աշխատանք չունեցողները դրամական հատկացում չեն ստանում, այլ անմիջականորեն ուղարկվում են դեպուտատների Սովետին կից սոցիալական ապահովագրության բաժին, որտեղ նրանց ցույց են տալիս որոշակի օգնություն։

Կանայք, երեխաներն ու հիվանդները սկզբնական շրջանում գաղթբաժնից ստանում են դրամական նպաստ, հետո գաղթբաժնի կողմից նույնպես ուղարկում են սոցիալական ապահովագրության բաժին։

Բացի դրանից, կանայք, երեխաներն ու հիվանդները գաղթբաժնից ստանում են սպիտակեղեն, կտորեղեն և այլն։

Ելնելով այն բանից, որ գաղթականները լեզու չիմանալու, տեղական պայմաններին անծանոթ լինելու, ինչպես և մթերային ճգնաժամի հետևանքով հնարավորություն չունեն ստանալու կարդին (նորմալ) սնունդ, գաղթբաժինը նպատակ դրեց կազմակերպել էժան ճաշարան, որտեղ նրանք փոքր վճարով կարողանային ստանալ ճաշեր։

Ջուններներին, հիվանդներին, կանանց և երեխաներին ճաշերը բաց կթողնվեն ամենացածր գներով, իսկ երբեմն էլ՝ ձրի։ Այդ նպատակով գաղթբաժինը արդեն ձեռնամուխ է եղել ձմռան համար պաշարելու կարտոֆիլ, առայժմ ստացել ենք 200 մարդու համար 5-ական փութ, կաղամբ, կանաչեղեն և այլն։

Գաղթականների կյանքի մյուս, ոչ պակաս սուր հարցը գաղթականների գործազրկության հարցն է։ Այդ բանի դեմ պայքարելու նպատակով գաղթբաժինը առաջարկում է կազմակերպել մի շարք արհեստանոցներ (ատաղձագործական, կար ու ձևի, կոշկի և կանանց, որտեղ գաղթականների համար կարեին սպիտակեղեն ու հագուստներ, և այլ կազմակերպություններ), որոնք պետք է կազմակերպվեն կոմունիստական սկզբունքներով։

Իսկ այն գաղթականների համար, որոնք չունեն ոչ մի արհեստ և ցանկանում են սովորել, արհեստանոցներին կից կբացվեն դպրոցներ։ Դպրոցներն ու արհեստանոցը հատկապես հեշտ կլիներ բացել, եթե միայն անհրաժեշտ գործիքները շուտ ստացվեին Մոսկվայից։

Հնարավոր է, որ գաղթականների մեջ գտնվեն այնպիսիները, որոնք չցանկանան արհեստ սովորել և չգիտեն այն։ Այդպիսիների համար գաղթբաժինը մտադիր է գտնել սևագործ բանվորության տեղեր (արդեն մի քանի անգամ 8—12 մարդուց բաղկացած բանվորական դրուժինաներ են ուղարկվել երկաթուղի)։

Ներկայումս գաղթբաժինը մտահոգված է մի այլ, ոչ պակաս կարևոր հարցով՝ մշտական բժշկական օգնության հարցով։ Գաղթբաժինը ստիպված չի լինի հատուկ հիվանդանոցներ ստեղծել, քանի որ քաղաքային բոլոր հիվանդանոցներում կընդունեն մեր հիվանդ գաղթականներին, բայց բուժարան, որտեղ ամեն օր բնդունվելին գաղթականները, ստեղծել անհրաժեշտ է։ Իբրև բուժարանի վարիչ կհրավիրվի բժիշկ, որը ամեն օր կշրջագայի նաև բարաքները։ Բացի բուժարանի բժշկից, հիվանդ գաղթականներին բուն մասնագիտության պետք է նայեն և արդեն նայում են երկու բժիշկ (Բաղիրովը՝ վեներական, և Պարսամովը՝ կանացի)։ Անհրաժեշտ պաշարների քանակը իմանալու համար, ինչպես նաև գաղթականների քանակի, դրության, ինչպես և գլխավոր մասսայի շարժման ուղու մասին ավելի որոշակի պատկերացում ունենալու համար գաղթբաժինը կազմակերպում է գաղթականների հաշվառում (մբշակված է հատուկ հաշվառման քարտ)։ Գաղթբաժինը ենթադրում է հաշվառման ենթարկել Կամիշինից եկող բոլոր գաղթականներին։ Այդ հաշվառումը կպարզի նաև այն երեխաների քանակը, որոնք պետք է անջատվեն գաղթականների ընդհանուր մասսայից՝ դպրոց-մանկատներում տեղավորելու համար։

Մանկատների ստեղծումը հատկապես անհրաժեշտ է նրա համար, որ բարաքներում ապրող երեխաները չեն կարող ստանալ որևէ դաստիարակություն, յուրացնում են վատ սովորություններ և փչանում են։

Այդպիսի մանկատուն-մանկապարտեզի և դրա հետ միասին տարրական դպրոցի ստեղծումը նախագծվում է Վոլսկում։ Գաղթբաժինը կարծում է, որ սկսած բոլոր գործերում իրեն կօգնեն իրենք՝ գաղթականները, որոնք կսկսեն կազմակերպվել, ստեղծել կոմիտեներ, որոնք, գաղթբաժնի ներկայացուցիչների հետ, կկազմեն ամբողջ գործերը անօրինող կոլեգիա։

ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ց. 6, գ. 1, թ. 6—7 (հիմք՝ Հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի ֆոնդ)։

№ 48

ПРОТОКОЛ СОВМЕСТНОГО ЗАСЕДАНИЯ ЧЛЕНОВ ПОВОЛЖСКОЙ МИССИИ ПО ОКАЗАНИЮ ПОМОЩИ БЕЖЕНЦАМ ЗАКАВКАЗЬЯ С ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ САРАТОВСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ КОМИССАРИАТА ПО ДЕЛАМ АРМЯН ОТ 6-ГО ОКТЯБРЯ 1918 ГОДА

СЛУШАЛИ:

I. Доклад... об осмотре положения беженцев, находящихся в Саратове.

ПОСТАНОВИЛИ

...что для успешного разрешения беженского вопроса в Саратове и его районах необходимо:

1) произвести полную и точную регистрацию всех беженцев в кратчайший срок;

2) устроить общежитие более сносное в медико-санитарном и техническом отношениях;

3) устроить общую столовую;

4) выделить детей из общей массы и устроить дет-

ский приют по получении результатов регистрации, как в Саратове, так и в его районах;

5) немедленно создать беженские комитеты и теснее связаться с ними;

6) организовать постоянную медицинскую помощь с открытием амбулатории;

7) в срочном порядке организовать необходимую для беженцев школу-мастерскую;

8) посылать в центр еженедельное донесение о движении беженцев и присылать полный двухнедельный отчет о ходе и результате организационных работ.

Что же касается вопроса о приеме тов. Шамшинова в число сотрудников беженского отдела, то это предложение миссии отвергнуто в виду избытка технического персонала в отделе. Тов. Геонджян принят в качестве штатного врача при беженском отделе и на него возложена обязанность правильной постановки дела постоянной медико-санитарной помощи беженцам.

II. Отпуск товара беженцам.

Решено, согласно прилагаемому при сем списку, отпустить товар в распоряжение беженск. отд. для раздачи беженцам, соразмерно нуждам каждого.

III. Передача особняка.

В виду того, что для миссии был реквизирован особняк в 7 комнат, решено предоставить его в распоряжение местного комиссариата, нуждающегося в помещении.

С подлинным верно:
Делопроизводитель (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, д. 110, оп. 5, л. 3.

№ 48

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՕԳՆՈՂ ՊՈՎՈԼԺԻԵԻ ՄԻՍԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍԱՐԱՏՈՎԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 6-Ի ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԻՍՏԻ

ԼՍԵՑԻՆ

I. Ջեկուցում Սարատովում գտնվող գաղթականների վիճակի ուսումնասիրության մասին։

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

...որ Սարատովում և նրա շրջաններում գաղթականների հարցը հաջողությամբ լուծելու համար անհրաժեշտ է.

1) Կարճ ժամանակամիջոցում անցկացնել բոլոր գաղթականների լրիվ ու ճշգրիտ հաշվառում։

2) Կազմակերպել բժշկասանիտարական և տեխնիկական տեսակետից ավելի տանելի հանրակացարան։

3) Կազմակերպել ընդհանուր ճաշարան։

4) Երեխաներին առանձնացնել ընդհանուր մասսայից և կազմակերպել մանկատներ՝ ինչպես Սարատովում, այնպես էլ նրա շրջաններում, հաշվառման արդյունքները սառնալուց հետո։

5) Անհապաղ ստեղծել գաղթականների կոմիտեներ և ավելի սերտորեն կապվել նրանց հետ։

6) Բուժարանի բացումով կազմակերպել բժշկական սիստեմատիկ օգնություն։

7) Շտապ կերպով կազմակերպել գաղթականներին անհրաժեշտ դպրոց-արհեստանոց։

8) Գաղթականների շարժման մասին ամեն շաբաթ զեկույց ուղարկել կենտրոնին և ուղարկել երկշաբաթյա լրիվ հաշվետվություն կազմակերպչական աշխատանքների ընթացքի և արդյունքների մասին։

Իսկ ինչ վերաբերում է ընկ. Շամշինովին գաղթականների բաժնի աշխատակիցների մեջ ընդունելուն, միսիայի այդ առաջարկությունը մերժված է, նկատի ունենալով բաժնում տեխնիկական անձնակազմի ավելորդ շատությունը։ Ընկ. Գյոնջյանը ընդունված է որպես գաղթբաժնին կից հաս-

տիքային բժիշկ և նրա վրա է դրված գաղթականներին սիստեմատիկ բժշկա-սանիտարական օգնություն ցույց տալու ճիշտ կազմակերպման պարտականությունը։

II. Գաղթականներին ապրանք բաց թողնելը։

Որոշված է՝ համաձայն այսօրինի կցված ցուցակի՝ բաց թողնել ապրանք գաղթբաժնին՝ գաղթականներին բաժանելու համար, յուրաքանչյուրի կարիքներին համապատասխան։

III. Շենքի հանձնումը։

Նկատի ունենալով, որ միսիայի համար բռնագրավվել է 7 սենյականոց մի շենք, որոշված է այն տրամադրել տեղական կոմիսարիատին, որը շենքի կարիք ունի։

Իսկականի հետ հիշտ է՝
Գործերի կառավարիչ (առորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, գ. 110, ց. 5, թ. 3։

№ 49

ПРОТОКОЛ № 1
ЗАСЕДАНИЯ КОЛЛЕГИИ ОТ 14-ГО ОКТЯБРЯ 1918 ГОДА

СЛУШАЛИ:

1. По культурно-просветительному отделу.

Тов. Костандиан, имея ввиду то обстоятельство, что культурно-просветительная работа ведется комиссариатом, но нет ответственного заве-

ПОСТАНОВИЛИ

1. Заведующим культурно-просветительным отделом временно назначить тов. Алавердова и просить тов. Костандиана взять на себя руководство отделом.

дующего отделом, предлагает для более планомерной работы назначить одного заведующего культурно-просветительным отделом.

2. О библиотеке.

Выслушали доклад тов. Костандиана о том, что библиотека должна составлять секцию культурно-просветительного отдела и быть поставлена на должную высоту.

3. О народной аудитории. В виду необходимости устраивать как в народной аудитории, так и в бараках систематическое чтение лекций, и проведение бесед, предлагается немедленно приступить к работе в этом направлении.

4. В виду того, что за последнее время, беженцы проявляют особый интерес к совершающимся мировым событиям, но не имеют возможности следить за прессой, вследствие незнания русского языка, предлагается издавать бюллетень на армянском языке для распространения в армянской трудовой массе.

5. О беженском отделе. Тов. Авакян находит нужным открыть столовую для

2. Организовать библиотечную секцию при культурно-просветительном отделе, выписывать регулярно все газеты и журналы; сделать широкое оповещение об открытии библиотеки-читальни, выработать инструкции для библиотечной секции.

3. Организовать правильное чтение лекций, устраивать собеседования на различные темы. Техническую сторону в устройстве лекций поручить инструктору при культурно-просветительном отделе.

4. Принять срочные меры для приобретения армянского шрифта, временно приступить к изданию посредством шапирографа. Пригласить переводчика статей для бюллетеня и одного сотрудника для печатания; немедленно приступить к работе, выпускать часто воззвания к армянской трудовой массе.

5. Обратиться в Продовольственный комитет и, если последний даст гарантию

беженцев, т. к. вследствие дороговизны продуктов, они лишены возможности получать горячую пищу.

6. Тов. Авакян предлагает купить для беженцев 1000 пудов картофеля.

7. Предлагается открытье в особняке, отведенном в распоряжение комиссариата амбулаторию, остальные же комнаты отвести семейным беженцам, ввиду того, что им невозможно жить в общих бараках.

8. По заявлению заведующего бежотделом необходимо изготовить для беженцев матрацы и подушки.

9. Слушали доклад тов. Авакяна об организации беженских мастерских: портняжной, сапожной и женской швейной.

10. Выслушали просьбу члена исполкома тов. Парре о представлении комиссариатом отчета о своей деятельности.

в получении продуктов, приступить к открытию столовой.

6. Предложение принимается.

7. Обследовать помещения и затем приступить к распределению комнат, причем разместить главным образом многолюдные семейства.

8. Предложение принимается. Для изготовления привлечь к работе женщин-беженок за плату.

9. Предложить бежотделу представить доклад и смету по оборудованию мастерских и приступить к их организации.

10. Поручить составление отчета-доклада тт. Авакяну и Алавердову.

Уполномоченный комиссариата
по делам армян (подпись)
Секретарь:

ЦГИА Арм. ССР, д. 110, оп. 5, л. 4.

№ 49

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 1
ԿՈԼԵԳԻԱՅԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 14-Ի ՆԻՍՏԻ

ԼՍԵՑԻՆ	ՈՐՈՇԵՑԻՆ
1. Կուլտուր-լուսավորական բաժնի գծով։ Ընկ. Կոստանդյանը, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ կուլտուր-լուսավորական աշխատանքը տարվում է կոմիսարիատի կողմից, բայց չկա բաժնի պատասխանատու վարիչ, առաջարկում է ավելի համաչափ աշխատանքի համար մեկին նշանակել կուլտուր-լուսավորական բաժնի վարիչ։	1. Կուլտուր-լուսավորական բաժնի վարիչ ժամանակավորապես նշանակել ընկ. Ալավերդովին և խնդրել ընկ. Կոստանդյանին իր վրա վերցնելու բաժնի ղեկավարությունը։
2. Գրադարանի մասին։ Լսեցին ընկ. Կոստանդյանի զեկուցումը այն մասին, որ գրադարանը պետք է կազմի կուլտուր-լուսավորական բաժնի սեկցիա և դրվի հարկավոր բարձրության վրա։	2. Կուլտուր-լուսավորական բաժնին կից կազմակերպել գրադարանային սեկցիա, կանոնավոր ձևով դուրս գրել թերթերն ու ամսագրերը, անել յայն ծանուցում գրադարանընթերցարանի բացման մասին և մշակել հրահանգներ գրադարանային սեկցիայի համար։
3. Ժողովրդական լսարանի մասին։ Նկատի ունենալով ինչպես ժողովրդական լսարանում, այնպես էլ բարաքներում լեկցիաներ կարդալու և զրույցներ անցկացնելու անհրաժեշտու-	3. Կազմակերպել կանոնավոր լեկցիաներ և զրույցներ գաղթականների հետ զանազան թեմաների շուրջը, լեկցիաների կազմակերպման տեխնիկական կողմը հանձնարարել կուլտուր-լուսավորական

թյունը, առաջարկվում է անհապաղ աշխատանքի անցնել այդ ուղղությամբ։	բաժնի հրահանգչին։ Ընդ որում, հրապարակային լեկցիաներին զուգընթաց կազմակերպել միաիդներ, որոնցում պետք է խոսվի ընթացիկ մոմենտի ամենակարևոր հարցերի մասին, պետք է հաղորդվի պրոլետարիատի համար նշանակություն ունեցող բոլոր իրադարձությունների մասին։
4. Նկատի ունենալով, որ վերջին ժամանակներս գաղթականները ցուցարերում են հատուկ հետաքրքրություն կատարվող համաշխարհային իրադարձությունների նկատմամբ, բայց ոուսերեն չիմանալու հետևանքով չեն կարողանում հետևել մամուլին, առաջարկվում է հրատարակել հայերեն բյուլետեն՝ հայ աշխատավոր մասսայի մեջ տարածելու համար։	4. Անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել հայկական շրիֆտ ձեռք բերելու համար, ժամանակավորապես ձեռնամուխ լինել հրատարակությանը շապիրոգրաֆի միջոցով, հրավիրել հոդվածների թարգմանիչ՝ բյուլետենի համար և մի աշխատակից՝ տպագրման համար, անհապաղ անցնել աշխատանքի, հաճախակի թողարկել կոչեր՝ ուղղված հայ աշխատավոր մասսային։
5. Գաղթականների բաժնի մասին։ Ընկ. Ավագյանը անհրաժեշտ է գտնում գաղթականների համար բացել ճաշարան, որովհետև մթերքների թանկության հետևանքով նրանք զրկված են տաք սնունդ ստանալու հնարավորությունից։	5. Դիմել Պարենային կոմիտեն և, եթե վերջինս նրաշխիք կատ մթերքներ ստանալու, ձեռնամուխ լինել ճաշարանի բացմանը։
6. Ընկ. Ավագյանը առաջարկում է գաղթականների համար դնել 1000 փութ կարտոֆիլ։	6. Առաջարկությունն ընդունվում է։
7. Առաջարկվում է կոմիսարիատի տրամադրության տակ	7. Հետազոտել շենքը և ապա ձեռնամուխ լինել սենյակ-

դրված շենքում բացել բուժարան, մնացած սենյակներն էլ տալ ընտանիքավոր գաղթականներին, քանի որ նրանց համար հնարավոր չէ ապրել ընդհանուր բարաքներում։

8. Ըստ գաղթաժնի վարիչի հայտարարության անհրաժեշտ է գաղթականների համար պատրաստել ներքնակներ ու բարձեր։

9. Լսեցին ընկ. Ավագյանի դեկուցումը գաղթականների համար դերձակների, կոշիկի և կանանց կարի արհեստանոցներ կազմակերպելու մասին։

10. Լսեցին գործկոմի անդամ ընկ. Պարրեի խնդիրքը՝ ներկայացնելու կոմիսարիատի հաշվետվությունը՝ իր գործունեության մասին։

ների բաշխմանը, ընդ որում տեղավորել գլխավորապես բազմանդամ ընտանիքներին։

8. Առաջարկությունն ընդունվում է։ Պատրաստելու համար աշխատանքում ընդգրկել գաղթական կանանց՝ վըճարով։

9. Առաջարկել գաղթաժնին՝ ներկայացնել դեկուցագիր և նախահաշիվ արհեստանոցները սարքավորելու մասին և ձևնամուխ լինել նրանց կազմակերպմանը։

10. Հաշվետվություն-դեկուցում կազմելը հանձնարարել ընկ. Ավագյանին և Ալավերդովին։

Հայկական գործերի կոմիսարիատի լիազոր (մատրագրություն) քարտուղար.

ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, գ. 110, ց. 5, թ. 4։

№ 50

ПРОТОКОЛ № 3
ЗАСЕДАНИЯ КОЛЛЕГИИ ОТ 30-ГО ОКТЯБРЯ 1918 ГОДА

Присутствовали: тт. Костандиан, Авакян и Алавердов.

СЛУШАЛИ:

. . . . . .

2. Об утверждении в должности библиотекаря временного заведующего тов. Назарянца.

ПОСТАНОВИЛИ

. . . . . .

2. Назначить библиотекарем тов. Акопяна, а тов. Назарянца — инструктором по регистрации беженцев Саратовской губернии, причем поручить тов. Назарянцу представить статистические сведения о количестве и положении беженцев по всей Саратовской губернии.

. . . . . .

4. О мастерских для беженцев, тов. Авакян заявляет, что он вступил в переговоры с Совнархозом о создании беженской мастерской фабричного характера, с количеством рабочих в 100—150 человек.

4. Предложить бежотделу представить инструкции по оборудованию мастерских на 120 человек.

5. Имея ввиду необходимость существования среди беженцев организации, как для успешной культурно-просветительной работы среди них, так и для руководства их внутренней жизнью, предлагается приступить к организации двух комитетов беженской бедноты.

5. Приступить к организации двух комитетов беженской бедноты: одного — из беженцев, живущих в «особняке», другого — из живущих в бараках, причем комитеты бедноты тесно связать с группой коммунистов-армян.

Уполномоченный (подпись)
Секретарь (подпись).

ЦГИА Арм. ССР, д. 110, оп. 5, л. 6.

№ 50

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 3
ԿՈԼԵԳԻԱՅԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 30-Ի ՆԻՍՏԻ

Ներկա էին ընկ. ընկ. Կոստանդյանը, Ավագյանը և Ալավերդով

ԼՍԵՑԻՆ	*ՈՐՈՇԵՑԻՆ*
. . . . .	. . . . .
2. Ժամանակավոր վարիչ ընկ. Նազարյանցին գրադարանավարի պաշտոնում հաստատելու մասին...	*2. Գրադարանավար նշանակել ընկ. Հակոբյանին, իսկ ընկ. Նազարյանցին՝ Սարատովի նահանգի գաղթականների հաշվառման գծով հրահանգիչ, ընդ որում ընկ. Նազարյանցին հանձնարարել ներկայացնելու վիճակագրական տվյալներ ամբողջ Սարատովի նահանգի գաղթականների թվի և վիճակի մասին;*
. . . . .	. . . . .
4. Գաղթականների արհեստանոցների մասին։ Ընկ. Ավագյանը հայտարարում է, որ նա բանակցություններ է մտել Ժողտնտխորհի հետ՝ բաւեղծելու ֆաբրիկայի բնույթի գաղթականների արհեստանոց 100—150 բանվորների համար։	*4. Առաջարկել գաղթբաժնին՝ ներկայացնել հրահանգ 120 մարդու համար արհեստանոց սարքավորելու մասին։*
5. Նկատի ունենալով գաղթականների մեջ կազմակերպության գոյության անհրաժեշտությունը՝ ինչպես նրանց մեջ հաջողությամբ կուլտուրլուսավորական աշխատանք տանելու, այնպես էլ նրանց ներքին կյանքը վերահսկելու համար, առաջարկվում է ձեռնամուխ լինել կազմակերպելու	*5. Ձեռնամուխ լինել գաղթական չքավորների երկու կոմիտեի կազմակերպմանը, մեկը՝ «առանձնատներում» ապրող գաղթականներից, մյուսը՝ բարաքներում ապրողներից, ընդ որում չքավորների կոմիտեները*

գաղթական չքավորների երկու կոմիտեի։

Լիպոր (տարագրություն)
Քարաուզար (տարագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, գ. 110, ց. 5, թ. 6։

№ 51

ПРОТОКОЛ № 2
ЗАСЕДАНИЯ КОЛЛЕГИИ ОТ 23-ГО ОКТЯБРЯ 1918 ГОДА

Присутствовали: т. т. Костандиан, Авакян и Алавердов.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
1. Доклад заведующего бежéнским отделом Авакяна, который имел беседу с особо уполномоченным по делам беженцев тов. Хумарянцем о положении беженцев в г. Астрахани, где скопилось около 10 000 человек, не имеющих крова; т. Авакян предлагает принять по Астрахани в первую очередь 250 беженцев, затем выслать представителя комиссариата в гг. Баренск, Вольск и Хвалынск, подыскать помещения для беженцев, выяснить условия жизни, дабы иметь возможность через короткое время разместить в этих городах около 2000—3000 беженцев.	1. Принять меры для удовлетворения потребностей прибывающих беженцев, привести в порядок бараки, произвести нужный ремонт, закупить для выдачи беженцам картофеля и других продуктов, ускорить открытие амбулатории и мастерских. Командировать инструкторов в г. г. Вольск и Баренск, для выяснения условий жизни беженцев, войти в сношение с уездным исполкомом, жилищным отделом, продовольственным комиссариатом и действовать в контакте с ними во всех вопросах жизни прибывающих беженцев.

2. Ввиду того, что праздник годовщины Революции является одним из светлых праздников для пролетариата, предлагается принять все меры к тому, чтобы армянская беднота принимала участие в праздновании. Предлагается устроить для беженской бедноты литературно-музыкальный вечер, митинг, выступить с речами, с целью разъяснения значения социальной революции и совершающихся мировых событий.

3. Тов. Костандиан предлагает выдать к празднику беженцам некоторые продукты и разукрасить помещение комиссариата портретами вождей революции.

2. Переговорить по поводу устройства вечера с тов. Парре и выработать тов. Авакяну и Алавердову программу вечера; обратится к студенческому революционному комитету и армянскому кружку любителей искусства с предложением принять участие в устройстве празднования. Устроить, как в помещении комиссариата, так и в бараках митинги 7-го и 8-го ноября в 6 часов вечера; принять участие в устраиваемом латышами интернациональном вечере. Войти в сношение с Латышским клубом по вопросу о предоставлении Комделарму помещения для устройства празднования вечера специально для беженцев. Устроить лекцию 9-го числа в Народной аудитории.

3. Предложение принимается единогласно. Ассигновать на украшение тысячу пятьсот (1500) рублей.

Уполномоченный комиссариата
по делам армян: (подпись)
секретарь (подпись)

ЦГИА Арм. ССР, д. 110, оп. 5, л. 5. (Основание: фонд Сарат. отд. Комиссариата по делам армян).

№ 51

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 2
ԿՈԼԵԳԻԱՅԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 23-Ի ՆԻՍՏԻ

Ներկա էին՝ ընկ. ընկ. Կոստանդյանը, Ավագյանը և Ալավերդովը

ԼՍԵՑԻՆ

1. Գաղթականների բաժնի վարիչ Ավագյանի զեկուցումը, որը զրույց է ունեցել գաղթականների գործերի հատուկ լիազոր ընկ. Խումարյանցի հետ՝ Աստրախան քաղաքի գաղթականների վիճակի մասին, որտեղ կուտակվել են ապաստան չունեցող մոտ 10 000 մարդ: Ընկ. Ավագյանն առաջարկում է առաջին հերթին Աստրախանից ընդունել 250 գաղթական, ապա կոմիսարիատի ներկայացուցչին ուղարկել Բարենսկ, Վոլսկ և Խվալինսկ քաղաքները, փնտրել շենք՝ գաղթականների համար, պարզել կենսապայմանները, որպեսզի հնարավորություն լինի կարճ ժամանակից հետո այդ քաղաքներում տեղավորել մոտ 2000—3000 գաղթականների:

2. Նկատի ունենալով, որ Ռևոլյուցիայի տարեդարձի տոնը պրոլետարիատի համար հանդիսանում է պայծառ տո-

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

1. Միջոցներ ձեռնարկել ժամանող գաղթականների պահանջմունքները բավարարելու համար, կարգի բերել բարաքները, կատարել հարկավոր վերանորոգում, գաղթականներին տալու համար դնել կարտոֆիլ և այլ մթերքներ, արագացնել բուժարանի և արհեստանոցների բացումը: Հրահանգիչներ գործուղել Վոլսկ և Բարենսկ քաղաքները՝ գաղթականների կենսապայմանները պարզելու համար, հարաբերության մեջ մտնել գավառային գործկոմի, բնակարանային բաժնի, պարենային կոմիսարիատի հետ և ժամանող գաղթականների կյանքի հարցերում համագործակցել նրանց հետ:

2. Երևոյի կազմակերպման առթիվ բանակցել ընկեր Պարրեի հետ և հանձնարարել ընկ. Ավագյանին և Ալավերդովին՝

ներից մեկը, առաջարկվում է բոլոր միջոցները ձեռնարկել այն բանի համար, որպեսզի հայ չքավորությունը մասնակցի տոնակատարությանը։ Առաջարկվում է գաղթական չքավորության համար կազմակերպել գրական-երաժշտական երեկո, միտինգ, հանդես գալ ճառերով, նպատակ ունենալով բացատրել սոցիալիստական revolutionի և կատարվող համաշխարհային իրադարձությունների նշանակությունը։

3. Ընկ. Կոնստանդյանը առաջարկում է տոնի առթիվ գաղթականներին տալ որոշ մթերքներ և կոմիսարիատի շենքը զարդարել revolutionի առաջնորդների նկարներով։

մշակելու երեկույթի ծրագիրը, դիմել ուսանողական revolutionիոն կոմիտեին և արվեստի սիրողների հայկական խմբակին՝ առաջարկելով մասնակցել տոնակատարության կազմակերպմանը։ Ինչպես կոմիսարիատի շենքում, այնպես էլ բարաքներում, նոյեմբերի 7-ին և 8-ին երեկոյան ժամը 6-ին կազմակերպել միտինգներ. մասնակցել լատիշների կողմից կազմակերպվող ինտերնացիոնալ երեկոյին, կապվել լատիշական ակումբի հետ՝ Հայկական գործերի կոմիսարիատին հատկապես գաղթականների համար տոնական երեկույթ կազմակերպելու համար շենք տրամադրելու հարցով. ամսի 9-ին ժողովրդական լսարանում կազմակերպել լեկցիա։

3. Առաջարկությունն ընդունված է միաձայն։ Ջարդարման համար հատկացնել հազար հինգ հարյուր (1500) ռուբլի։

Հայկական գործերի կոմիսարիատի
լիազոր (ստորագրություն)
Քարտուղար (ստորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, գ. 110, ց. 5, թ. 5։ (Հմմտ.—Հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի ֆոնդ)։

№ 52

В БЕЖЕНСКИЙ ОТДЕЛ САРАТОВСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ КОМИССАРИАТА ПО ДЕЛАМ АРМЯН

РОССИЙСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ФЕДЕРАТИВНАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА

КОМИССАРИАТ ПО ДЕЛАМ АРМЯН ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРИАТЕ ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

ОТДЕЛ БЕЖЕНСКИЙ И СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

30 ноября 1918 г.
№ 1195

Отношением от 30 сентября 1918 г. за № 199 отделом беженским и социального обеспечения комиссариата по делам армян, предписывалось вашему отделу представлять еженедельные подробные отчеты о своей деятельности с указанием всех расходов, подтвержденных оправдательными документами и статистических данных, извлеченных из анкетных листов о точном числе призреваемых Вами беженцев. Но до сих пор никаких сведений о вашей деятельности нами не получено. Отдел еще раз напоминает Вам о необходимости присылки отчета. Далее отдел, находя слишком большим личный состав канцелярии, просит выяснить, есть ли необходимость в перечисленных в Вашей смете сотрудниках, как-то: помощнике заведующего, делопроизводителе, счетоводе, конторщике, а также разъяснить, что Вы понимаете под непредвиденными расходами. Что же касается 25 детей, призреваемых Вами—указать, являются ли они детьми беженцев или местных жителей. Про мастерские же, указанные в смете, сообщить—функционируют ли они и кто там работает. Считаем своим долгом предупредить Саратовский отдел, что при дальнейшем игнорировании последним запросом Центральный беженский отдел Комделарма снимает с себя всякую ответственность за работу отдела в Саратове.

Заведующий отделом беженского
и социального обеспечения (подпись)
Секретарь (подпись).

Круглая печать

– Основание: ф. Сарат. отд. комиссариата по делам армян, д. 5, оп. 6, л. 9.

№ 52

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍԱՐԱՏՈՎԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱԺԻՆԻ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՖԵԴԵՐԱՏԻՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱ

ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻՆ ԿԻՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆ

1918 թ. նոյեմբերի 30
№ 1195

Հայկական գործերի կոմիսարիատի գաղթականների և սոցիալական ապահովագրության բաժնի 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ի № 199 գրությամբ ձեր բաժնին կարգադրված է ձեր գործունեության մասին ամեն շաբաթ ներկայացնել մանրամասն հաշվետվություն՝ ցույց տալով բոլոր ծախսերը՝ հաստատված արդարացնող փաստաթղթերով, և անկետային թղթերից հանված վիճակագրական տվյալներ ձեր կողմից ապաստանված գաղթականների ճշգրիտ թվի մասին։ Բայց մինչև այսօր ձեր գործունեության մասին ոչ մի տեղեկություն մենք չենք ստացել։ Բաժինը մի անգամ ևս հիշեցնում է Ձեզ հաշվետվություններ ուղարկելու անհրաժեշտության մասին։ Այնուհետև, բաժինը չափից ավելի գտնելով դրասենյակի անձնակազմը, խնդրում է պարզել՝ կա՞ անհրաժեշտությունը ձեր նախահաշվում նշված աշխատակիցների, ինչպես՝ վարիչի տեղակալի, գործերի կառավարիչի, հաշվետարի, դրասենյակային ծառայողի, ինչպես և պարզել՝ ի՞նչ եք հասկանում դուք չնախատեսված ծախսերի տակ։ Ինչ վերաբերում է Ձեր կողմից ապաստանված 25 երեխաներին, ապա պետք է ցույց տալ, թե նրանք գաղթականների՞ երեխաներ են, թե՞ տեղական բնակիչների։ Արհեստանոցների մասին էլ, որ նշված են նախահաշվում, պետք է հայտնել, թե աշխատո՞ւմ են նրանք և ովքե՞ր են այնտեղ աշխատում։ Մեր պարտքն ենք համարում նախազգուշացնել Սարատովի բաժանմունքին, որ վերջին հարցումների հետագա անտեսման դեպքում Հայկական գործերի Կոմիսարիատի Կենտրոնական գաղթականական բաժինը իր վրայից կգցի ամեն տեսակի պատասխանատվություն՝ Սարատովի բաժանմունքի համար։

Գաղթականների և սոցիալական ապահովագրության բաժնի վարիչ (ստորագրություն)

Կլոր կնիք

Քարտուղար (ստորագրություն)

Հիմք.—Հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի ֆոնդ, գ. 5, ց. 6, թ. 9։

№ 53

ПРОТОКОЛ № 53
ЗАСЕДАНИЯ КОЛЛЕГИИ САРАТОВСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ КОМИССАРИАТА ПО ДЕЛАМ АРМЯН ОТ 13-ГО ДЕКАБРЯ 1918 ГОДА

Присутствовали: т. т. Костандиан, Алавердов и Назарянц

СЛУШАЛИ:

1. О беженцах, приезжающих из гор. Астрахани. Тов. Костандиан предлагает срочно принять меры к оборудованию помещений для приема большого количества беженцев. Тов. Алавердов предлагает командировать в г. г. Вольск и Баренск инструкторов для выяснения вопроса о помещениях для беженцев.

2. О беженцах, выезжающих в гор. Астрахань. Тов. Алавердов заявляет, что группа беженцев в 40 че-

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Экстренно принять меры к оборудованию помещений, снестись по этому вопросу к Коллегией пленбежа, телеграфно снестись с Астраханью о том, чтобы отправили первую партию беженцев в 100 человек.

2. Воздерживаться от выдачи разрешений беженцам на въезд в гор. Астрахань. Выдавать разреше-

ловек намерена выехать в г. Астрахань, а оттуда в Баку и предлагает выяснить вопрос, как вообще поступать с беженцами, желающими выехать в гор. Астрахань и ходатайствующими перед комиссариатом о выдаче им разрешений на выезд для получения пропусков.

ния в крайних случаях только беженцам, зарегистрированным в бежотделе и едущим на свой счет.

3. О военнопленных.

Тов. Алавердов заявляет, что в бежотдел стали обращаться за помощью военнопленные, которые заявляют, что Коллегия пленбежа прекратила оказывать им помощь...

3. Сделать в Коллегию пленбежа запрос о том, временно ли приостановлено оказание помощи военнопленным и в случае, если нет — оказать военнопленным помощь...

5. О школе.

Тов. Костандиан находит необходимым командировать кого-нибудь в г. Москву для приобретения для нужд школы учебников, а также шрифта.

5. Составить план занятий. К 1-ому января свести к концу всю организационную работу по открытию школы. К 15 января открыть школу.

Уполномоченный комиссариата
по делам армян (подпись)
Секретарь (подпись)

ЦГИА Арм. ССР, д. 110, оп. 5, л. 11.

№ 53

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍԱՐԱՏՈՎԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ԿՈԼԵԳԻԱՅԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 13-Ի ՆԻՍՏԻ

Ներկա էին ընկ. ընկ. Կոստանդյանը, Ալավերդովը և Նազարյանցը:

ԼՍԵՑԻՆ

1. Ատրպատականից եկած գաղթականների մասին: Ընկ. Կոստանդյանն առաջարկում է շտապ կարգով միջոցներ ձեռնարկել կահավորելու շենքեր մեծ քանակությամբ գաղթականներ ընդունելու համար: Ընկ. Ալավերդովն առաջարկում է հրահանգիչներ գործուղել Վոլսկ և Բարենսկ քաղաքները՝ պարզելու գաղթականների համար բնակարանների հարցը:

2. Ատրպատական քաղաք տեղափոխվող գաղթականների մասին: Ընկ. Ալավերդովը հայտարարում է, որ 40 մարդուց բաղկացած գաղթականների մի խումբ մտադիր է տեղափոխվել Բաքու, և առաջարկում է պարզել այն հարցը, թե ընդհանրապես ինչպես պետք է վարվել այն գաղթականների հետ, որոնք ցանկանում են տեղափոխվել Ատրպատական և դիմում են Կոմիսարիատին՝ մեկնելու թույլտվության և անցագիր ստանալու համար:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

1. Շտապ կարգով միջոցներ ձեռնարկել շենքեր կահավորելու համար, այդ հարցով կապվել գերիների և գաղթականների բաժնի կոլեգիայի հետ, հետագրով կապվել Ատրպատականի հետ այն հարցով, որ ուղարկեն գաղթականների առաջին խումբը՝ բաղկացած 100 հոգուց:

2. Ընդհանրապես ձեռնպահ մնալ՝ գաղթականներին Ատրպատական տեղափոխվելու թույլտվություն տալուց: Միայն հեղ դեպքերում թույլտվություն տալ միայն այն գաղթականներին, որոնք գրանցված են գաղթբաժնում և գնում են իրենց հաշվին:

3. Ռազմագերիների մասին։
Ընկ. Ալավերդովը հայտարարում է, որ գաղթբաժնին օգնության համար սկսել են դիմել ռազմագերիները, որոնք հայտարարում են, թե գերիների և գաղթականների բաժնի կոլեգիան դադարել է նրանց օգնություն ցույց տալուց։

3. Հարցում անել գերիների և գաղթականների բաժնի կոլեգիային՝ արդյոք ժամանակավորապե՞ս է դադարեցվել օգնությունը ռազմագերիներին, և եթե ոչ՝ ռազմագերիներին ցույց տալ օգնություն։

5. Դպրոցի մասին։
Ընկ. Կոստանդյանը անհրաժեշտ է գտնում որևէ մեկին գործուղել Մոսկվա՝ դպրոցի կարիքների համար դասագրքեր, ինչպես և շրիֆտ ձեռք բերելու համար։

5. Կազմել պարապմունքների պլան։ Մինչև հունվարի 1-ը վերջացնել դպրոցի բացման ամբողջ կազմակերպական աշխատանքը։ Հունվարի 15-ին բացել դպրոցը։

Հայկական գործերի կոմխարհատ
լիազոր (առորագրություն)
Քարտուղար (առորագրություն)

ՀՍՍՌ ԿՊՊԱ, գ. 110, ց. 5, թ. 11։

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ա

Աբաշիձե 89։
Աբդուլ Քերիմ. *տե՛ս Աբդուլ Քերիմ փաշա։*
Աբդուլ Քերիմ փաշա 57, 246։
Աբդուռահման 89։
Ալավերդով 258, 260, 262, 265, 271, 272։
Անաբոնյան, *տե՛ս Անաբոնյան Ավ.։*
Անաբոնյան Ավ. 39, 40, 47—49, 55, 205, 223, 240, 242։
Անաբոնյան Ալեխս. *տե՛ս Անաբոնյան Ավ.։*
Աղաբաբով 242։
Անեմյան Հայկ 79։
Անդրանիկ 14, 37, 80, 160։
Ավագյան 259, 260, 262, 265։
Ավճի-բեյ 228։
Ադամ 51, 52։
Ադեշև 106, 150։
Արզումանյան Մ., *տե՛ս Արզումանով։*
Արզումանով 44, 106, 144, 150, 151, 153, 209, 214։
Արզումանով Միքայել, *տե՛ս Արզումանով։*

Բ

Բաբալյան 77։
Բաբաջանյան Միքայել 36, 48, 170, 179, 185, 190, 193, 201, 204։
Բաբաջանով Միքայել, *տե՛ս Բաբաջանյան Միքայել։*
Բաղիրով 250։
Բեկ-Փիրումով 152։
Բեհաեդդին-բեյ 74։
Բունիաթյան 48։

Գ

Գամբաշիձե 89։
Գևգելկորի 16, 64, 94։
Գյոնջյան 254։
Գվազավա 11, 89, 204։
Գվազավա Գեորգի Բեժանովիչ, *տե՛ս Գվազավա։*
Գուսամեդդին, *տե՛ս Գուսամեդդին-բեյ։*
Գուսամեդդին-բեյ 44, 209, 212։
Գուսամեդդին-էֆենդի, *տե՛ս Գուսամեդդին-բեյ։*

Դ

Դաբբինյան 221։
Դեև 107, 153, 154, 156։
Դիրո 79։

Ե

Եղիազարով 200։
Երզնկյան Ե. 76, 77։
Եֆրեմով 150։

Չ

Չինի-բեյ 222:

Է

Էնվեր-փաշա 13, 31, 32, 38, 40, 48, 49, 64, 244:
Էոլեր 124:
Էոճ 207:
Էսսադ, *տե՛ս Էսսադ-փաշա*:
Էսսադ-փաշա 209, 213, 236, 238:

Թ

Թալիաթ-բեյ 152:
Թալիաթ-փաշա 13, 15, 38, 47, 48, 61, 62, 64, 240, 242:
Թամամշև Յուրի 226, 231:
Թոփչի-Բաշև 11:
Թումանով Միխայիլ Գեորգիևիչ 89:
Թևֆիկ-Սալիմ-բեյ 89:

Ժ

Ժամանաշվիլի 84:
Ժիդկո 153:
Ժորդանիա 30, 64:

Ի

Իզզեթ-փաշա 245:
Իզմաիլ-Համիդ-բեյ 89:
Իոֆֆե 61:
Իվանյանց 104:

Լ

Լախիշվիլի Գեորգի Միխայլովիչ 89:
Լեբեդինսկի 149:
Լենին Վ. Ի. 5, 15, 16, 22, 34, 59, 61:
Լիման ֆոն Սանդերս 33:
Լյուդենդորֆ 31, 33, 39:
Լոսով, *տե՛ս Լոսով Ա. Ֆ.*:
Լոսով Ա. Ֆ. 18, 157:

Խ

Խալիլ 36, 49, 179, 185, 189, 193, 204, 206:
Խալիլ-բեյ 226, 231:
Խալիլ-բեյ, *տե՛ս Խալիլ*:
Խալիլ-փաշա 45, 51—53, 56, 57:
Խան-Խոյսկի 11:
Խաս-Մամեդով Խալիլ-բեյ 89:
Խաչիսյան Ալ. 12, 32, 36, 38—40, 43, 47—49, 55, 74, 77, 89, 170, 185, 190, 193, 201, 204, 205, 242:
Խաչիսով Ալեքսանդր Իվանովիչ, *տե՛ս Խաչիսյան Ալ.*:
Խուզրևֆ-բեյ 89:
Խումարյանց 265:

Ծ

Ծերեթելի 64:

Կ

Կարաբեքիր 76:
Կարամիշև 124:
Կոբիլևսկի 220:
Կորգանով 48, 160, 161, 242:
Կորգանով 220:
Կորգանով Ֆ. 17:
Կոստանդյան 258, 262, 265, 266, 271, 272:
Կուսով 155:

Հ

Հախվերդով 56:
Հակոբյան 262:
Համազասպ 44, 45:
Համիդ-բեյ 89:
Հայդար-բեյ 89:
Հայդարով-Իբրահիմ-բեյ 89:
Հաջինսկի Մ. 89, 204:
Հաջինսկի Մահմեդ-Հասան, *տե՛ս Հաջինսկի Մ.*:
Հարությունյան Մ. 44, 214:
Հարությունյանց Մարտիրոս, *տե՛ս Հարությունյան Մ.*:
Հովսեփյանց 220:
Հուսեյն-Ռաուֆ-բեյ, *տե՛ս Ռաուֆ Հ.*

Մ

Մահմեդ-Նուսրեդ-բեյ 89:
Մարկով 267:
Մենթիե Միր-Ֆազուր 89:
Մենմեդ Թալիաթ փաշա, *տե՛ս Թալիաթ-փաշա*:
Մելիք-Թանդյան 76, 77:
Մելիքյանց 226, 231:
Մելիքյանց Հովակիմ, *տե՛ս Մելիք-Յանց*:
Մելիքով Սաւթե 246:
Միլն 65, 66:
Միրբախ 22:
Միքելյանց Ռուսուդավա 89:
Մյասնիկյան Ալ. 71:
Մոլթկե 107, 144, 146—149, 151, 153, 156:
Մուսխյան Աբրանազ 76, 77:
Մուսինյանց Միքոիչ 226, 231:

Յ

Յուսուֆ-Ծիզա-բեյ 89:

Ն

Նազարբեկով 44, 55, 101, 149, 168, 200, 202, 233, 234, 239:
Նազարբեկով Հ., *տե՛ս Նազարբեկով*:
Նազարյանց 262, 271:
Նանեյշվիլի Գեորգի 89:
Նեսիբ-բեյ 49:
Նժդեհ 75:
Նուրի փաշա 44, 233:

Շ

Շահան 74, 76:
Շահումյան Ստ. 11, 12, 24, 29, 30, 59, 80:
Շամշինով 254:
Շեյխ-Ուլ-Իսլամով Աբդիր 89:
Շենթի փաշա 27:
Շովքյար-փաշա 200:
Շուլենբուրգ 18:

Ո

Ջիչերին 59, 60:
Ջեհիան 11, 89:
Ջեհիան Ա. Գ., *տե՛ս Ջեհիան*:
Ջեհենկելի 30, 89, 93:
Ջեհենկելի Ակակի Իվանովիչ, *տե՛ս Ջեհենկելի*:

Պ

Պարսամով 250:
Պարրե 260, 265:
Պաուլ Ֆոն Հինդենբուրգ 33:
Պեպինով 89:
Պրժեվալսկի 8, 84:

Ջ

Ջամալյան 45, 51, 52, 56, 57:
Ջավիդ, *տե՛ս Ջավիդ-բեյ*:
Ջավիդ-բեյ 110, 112, 113, 119—121, 153, 154:
Ջեմալ-փաշա 13, 14, 38, 49:

Ռ

Ռամիշվիլի, *տե՛ս Ռամիշվիլի Ն.*:
Ռամիշվիլի Ն. 18, 26, 204:
Ռասուլ-Զադե Մ. Ե., *տե՛ս Ռասուլ-Զադե*

Թաուլ-Ջադե 11, 89, 204:
Թաուֆ Հ. 89, 92, 93:

Ս

Սալան-Էդդին 226, 231:
Սկլյարևիչ 102, 145:
Սվերդլով Յա. Մ. 61:
Սահվենսոն 9:
Սուլեյմանով 53:

Վ

Վեհիբ, *տե՛ս Վեհիբ-փաշա:*
Վեհիբ-Մահմեդ-փաշա, *տե՛ս Վեհիբ-փաշա:*
Վեհիբ-փաշա 29, 32, 36, 38, 102, 104—106, 147, 148, 153, 161, 165, 167, 170, 179, 185, 189, 193, 196, 204:
Վեշալեի 89:
Վեքիլով 226, 231:
Վիլհելմ 18:
Վինոգրադով 28, 29:
Վիշինսկի 145, 161:
Վլադիմիրով 220, 221:
Վրացյան Ս. 74, 75, 78, 79:
Վրացյան Սիմոն, *տե՛ս Վրացյան Ս.:*

Տ

Տեր-Ակոպով 55, 101, 102, 144, 209, 226, 251:
Տեր-Խորայելյան Ս. 44:
Տեր-Միքայելյանց 89:
Տեր-Յան Վահան 62:
Տուտբիլի 103:

ՈՒ

Ուսուբ-Բեկով 11:

Փ

Փափազյան 206:
Փիրջխալավա 89:

Ք

Քաջազնունի Ռ. 12, 36, 39, 89, 179, 185, 190, 193, 201, 204, 205, 223:
Քաջազնունի Ռուբեն Իվանովիչ, *տե՛ս Քաջազնունի Ռ.:*
Քիշմիշև 26, 231:
Քյազիմ-բեյ 103, 104—106, 147—151, 153:
Քյազիմ Կարաբեքիր-բեյ 226, 231, 239:
Քոչարյան Հակոբ 48, 50:

Օ

Օղիշելիձե 101, 196, 204:
Օճիշվիլի 10:

Ֆ

Ֆաերի Էֆենդի 114:
Ֆայիլեև 104, 107, 108, 110, 112, 116, 119—121, 124, 156:
Ֆոն Կրես 51, 51, 52, 56, 57:

УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН

А

Абашидзе 87.
Абдул-Керим 245.
Абдурахман 87.
Авакян 256, 257, 260, 261, 263, 264.
Авни-бей 225.
Агабабов 241.
Агаронян А. 205, 223, 239, 241.
Агаронян Аветис, см. Агаронян А.
Алаярдов 255, 257, 260, 263, 264, 269, 270.
Андраник 158.
Арешев 99, 134.
Арзуманов 99, 100, 128, 134, 135, 208, 213.
Арзуманов Михаил, см. Арзуманов.
Арутюнянц Мартирос 213.

Б

Бабаджанов Микаел, см. Пападжанов Микаел.
Багиров 248.
Бек-Пирумов 136.

В

Вегиб, см. Вегиб-паша.
Вегиб-паша 95—99, 131, 132, 137, 159, 164, 165, 169, 171, 172, 178, 186, 188, 193, 204.
Вегиб-Махмед-паша, см. Вегиб-паша.
Векилов 224, 228.
Вешалели 88.
Владимиров 216—218.
Выпинский 129, 159.

Г

Гаджинский Мамед-Гасан 87.
Гайдар-бей 87.
Гайдаров Ибрагим-бек 87.
Гамбашидзе 88.
Гамид-бей 87.
Гвазава 88, 204.
Гвазава Георгий Бежанович, см. Гвазава.
Гегечкори 92.
Геонджян 252.
Гусаммедин-бей 208.
Гусейн-Рауф-бей, см. Рауф Г.

Д

Дарбинян 218.
Деев 100, 122, 137, 138, 140.
Джавид 109, 110, 113, 117, 119, 120, 137, 138.
Джавид-бей, см. Джавид.

Е

Егиазаров 199.
Ефремов 134.

Ж

Жеманашвили 83.
Жидко 137.

З

Зини-бей 218.

И

Иванянц 97.
Иззет-паша 245.
Измаил-Гамид-бей 87.

К

Карамышев 122.
Качазнуни Р. 88, 173, 178, 186, 189, 199, 204, 205, 222.
Качазнуни Рубен Иванович, см. Качазнуни Р.
Кишмишев 223, 228.
Кобылевский 216, 217.
Корганов 158, 159, 216, 241.
Костандян 255, 256, 260, 263, 264, 269, 270.
Кусов 139.
Кязим-бей 96—100, 131—135, 138.
Кязим Карабекир-бей 223, 228, 237.

Л

Ласхишвили Георгий Михайлович 88.
Лебединский 133.
Лоссов Х. Ф. 157.

М

Марков 207.
Меликов Сурен 245.
Меликянц 224, 228.
Меликянц Ованким, см. Меликянц.
Махмед-Нуреддей 87.
Мехтиев Мир-Ягуб 88.
Микеладзе Русудава 88.
Морель 100, 128, 130—133, 135, 137, 140.
Мусинянц Мкртич 224, 228.

Н

Назарбеков 95, 133, 166, 198, 201, 230, 237.
Назарбеков О., см. Назарбеков.
Назарянц 261, 269.
Нанейшвили Георгий 88.
Нури-паша 229.

О

Одишелидзе 95, 193, 204.
Осипянц 216.

П

Пападжанов М., см. Пападжанов Микаел.
Пападжанов Микаел 169, 173, 178, 186, 189, 204.
Папазян 205.
Парре 257.
Парсамов 248.
Пепинов 88.
Пирцхалава 88.
Пржевальский 83.

Р

Рамишвили 204.
Расул-заде 88, 204.
Расуль-заде М. Е., см. Расуль-заде.
Рауф Г. 87, 90, 91.

С

Салай-эддин 224, 228.
Скляревич 129.

Т

Талаат-бей 138.
Талиат-бей, см. Талиат-паша.
Талиат-паша 135, 239, 241.
Тамамшев Юрий 224, 228.
Тер-Акопов 94—96, 210, 223, 228.
Тер-Минасянц 88.
Тевфик-Салим-бей 87.
Туманов Михаил Георгиевич 88.
Тумбильи 96, 97.

Ф

Фалилеев 97, 100, 108, 109, 113, 117, 119, 122, 140.
Фахри эфенди 112.

Х

Халил-бей 224, 228.
Халил-бей, см. Халил.
Халил 88, 172, 178, 186, 189, 204, 205.
Хас-Мамедов Халил-бей 88.
Хатисов Ал. 88, 169, 173, 178, 186, 189, 199, 204, 205, 241.
Хатисов Александр Иванович, см. Хатисов Ал.
Хузреф-бей 87.
Хумарянц 263.

Ч

Чхеидзе А. Г. 88.
Чхенкели А. И. 87, 88, 91.
Чхенкели Акакий Иванович, см. Чхенкели А. И.

Ш

Шамшинов 252.
Шевкет-паша 199.
Шейх-Уль-Исламов Акпер 88.

Э

Энвер-паша 243.
Эрлер 122.
Эрн 207.
Эссад 209, 212, 235, 236.
Эссад-паша, см. Эссад.

Ю

Юсуф-Риза-бей 87.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ա.

Աբասթուման 180:
Ադրբեջան 5, 6, 12, 18, 33—35, 39, 44, 47, 50, 64, 66, 70, 72, 180, 181, 204, 205, 214:
Ադրբեջանի Հանրապետություն, *տե՛ս Ադրբեջան:*
Ագա, *բնակավայր*, 181:
Ալագյազ, *լեռ*, 160, 200, 227, 228:
Ալավերդի 67, 220, 221:
Ալավերդու շրջան 20:
Ալաուզր 123:
Ալեքսանդրապոլ 19, 28—31, 40, 51—54, 67, 73—75, 110, 115, 141, 144, 145, 147, 149, 151, 152, 154, 155, 180, 181, 207, 210, 234:
Ալի-Բեքլու, *գյուղ*, 227:
Ալիջան, *բնակավայր*, 181:
Ախալքալաքի գավառ 35, 160, 200:
Ախալցխայի գավառ 35:
Ածխուրի 180:
Ազաջ 123:
Ազավնաւուն, *գյուղ*, 227:
Ազ-Բաբա 140, 144, 145:
Ազբուլաղ, *գյուղ*, 180, 227:
Ազբուլաղ, *կայարան*, 160, 200:
Ազգամլար, *գյուղ*, 227:
Ազջա-Կալա 141:
Ազրյորփի, *գյուղ*, 220:
Ամեճի շրջան 9:
ԱՄՆ 9, 64—67, 71, 76, 79:
Ամերիկա, *տե՛ս ԱՄՆ:*
Անգլիա 10, 31, 49, 64, 65, 67, 76, 206, 244:
Անդրկովկաս 5—13, 15—17, 24—26, 29, 30, 33—37, 41, 45, 46, 56—62, 64—66, 72, 76, 80, 90, 93, 94, 102, 105, 143, 196, 197, 245, 253:
Անդրկովկասի ռեսպուբլիկա, *տե՛ս Անդրկովկասյան հանրապետություն:*
Անդրկովկասյան ճանրապետություն 39, 160, 163, 232:
Աշաղա-Սարալ, *կայարան*, 221, 223:
Աշաղի-Գարաբաղլար, *գյուղ*, 181:
Աշաղի-Չանախչի, *բնակավայր*, 181:
Աչրիքար, *սար*, 180:
Աջաբալի, *գյուղ*, 227:
Ասորեխան 62, 63, 265, 271:
Ասորեստանական 77:
Արարատյան դաշտ 34, 66:
Արաքս, *գետ*, 160:
Արդահան 22, 58, 61, 123, 154:
Արեշ, *գյուղ*, 53:
Արեւմտյան Վրաստան 6:
Արմիկ, *գյուղ*, 227:
Արփա, *գյուղ*, 181, 200, 226, 227:
Արփաչայ, *գետ*, 104, 148, 152, 155:
Արփաչայի հովիտ 181:
Աֆղանստան 19:

Բ

Բաթում 17, 18, 21, 22, 29, 33—41, 43, 46—50, 54, 55, 58, 59, 64, 73, 77, 79, 157, 160, 161, 163, 164, 167—171, 179, 196, 200, 204, 209, 212, 214, 226, 232, 235:
Բաթումի, *տե՛ս Բաթում:*
Բազիրխան, *գյուղ*, 20:
Բայազետ 75:
Բայրամ-Ալի, *գյուղ*, 227:
Բաշ-Ապարանի շրջան 54:
Բաշգիրան, *սար*, 180, 181:
Բարենոկ 265, 271:
Բաքու 6, 9, 10, 17, 19, 22, 24, 30—34, 37, 40—45, 52, 58, 60, 61, 64, 67, 171, 172, 184, 209, 212—215, 222, 223, 232, 233:
Բեգարգյան 123:
Բեղլու-Ամմադ, *գյուղ*, 101, 102, 104—106, 108, 140, 141, 144, 145 148, 150, 151:
Բզովդալ, *գյուղ*, 21:
Բեյրութ 79:
Բեռլին 60—62:
Բլագոդարնոյե, *գյուղ*, 141, 144:
Բոզդալա, *գյուղ*, 101:
Բոստոն, *տե՛ս Պոսթոն:*
Բրեստ, *տե՛ս Բրեստ-Լիտովսկ:*
Բրեստ-Լիտովսկ 39, 57, 58, 60, 61, 63, 93, 103, 106, 184, 245:

Գ

Գալիչիճ 114, 115, 121:
Գանձակ, *տե՛ս Ելիզավետպոլ:*
Գանձակի նահանգ 6:
Գարամ-Վարդան, *գյուղ*, 140, 144, 145:
Գեղակ-Մաբիլիմ 114, 115:
Գերմանիա 15, 18, 22, 57, 58, 206:
Գորի գավառ 6:
Գոքսում (*Վերին Զանախչի*) 227:
Գրենադերսկոյե 123:
Գուրիել 180:

Դ

Դախնազ, *գյուղ*, 227:
Դադսաան 19:
Դաչնա, *լեռնագագաթ*, 227:
Դավագիբան 180:
Դարալագյազ 75:
Դարբաս, *գյուղ*, 21:
Դարդանել 11:
Դիլիջան 28, 41, 161, 200, 220:
Դսեղ, *գյուղ*, 30, 208:
Դուշեթի գավառ 6:

Ե

Եգիպտոս 79:
Ելիզավետպոլ 40, 44, 212, 233:
Ելիզավետպոլի նահանգ 222:
Եղգիջա 123:
Եվրոպա 11:
Երանոս, *գյուղ*, 227:
Երևան 27—29, 35, 39, 45, 51—55, 71, 76, 80, 160, 161, 165, 167, 182, 191, 200, 207, 220, 223, 226, 234, 235, 238:
Երևանի գավառ 35:

Զ

Զանգեզուր 71, 72:

Է

Էլփին-չայ, *գետ*, 181, 227:
Էջմիածին 27, 35, 54, 160, 180, 200, 227:
Էջմիածնի գավառ 35:
Էսոնիա 63:
Էրզրում 142:

Թ

Թազաքենդ, *գյուղ*, 227:
Թավկոտելի, *սար*, 180:
Թելավի գավառ 6:
Թեննիս-Փասլի 123:
Թեհրան 76, 79:
Թիֆլիս 6, 9, 13, 25, 30, 38—40, 51, 56, 57, 94, 115, 140, 156, 180, 197, 206, 208, 209, 215,

220, 221, 223, 226, 232—234, 245:
Թուրքահայաստան 13:
Թուրքիա 11, 14, 15, 19—21, 23, 24, 25, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 42, 43—50, 52—56, 58, 61, 62, 64, 69, 73—79, 85, 89, 90, 92—94, 103, 152, 153, 160, 164, 165, 167, 169, 170, 180—184, 189, 190, 196, 200, 204—206, 210, 226, 227, 231, 232, 240—242, 244:

Ժ

Ժճև 13:

Լ

Լամանշ 10:
Լեհաստան 63:
Լիբանան 79:
Լիս, *գետ*, 10:
Լիտվա 63:
Լոռի 34:

Խ

Խալխամ, *սար*, 180:
Խանվալի, *գյուղ*, 180, 226:
Խաչա-Փարախ, *գյուղ*, 227:
Խաչիկ, *գյուղ*, 53:
Խարկով 26:
Խզնաուզ, *գյուղ*, 227:
Խվալինսկ 265:

Կ

Կ. Պոլիս 13—15, 32, 38, 39, 47—50, 55, 77, 89, 104, 105, 118, 165, 185, 192, 206, 210, 240, 241:
Կաճիրե 78:
Կաղզվան 140, 154:
Կաշխա, *գյուղ*, 227:
Կասպից ծով 233:
Կարագուզու, *սար*, 180:
Կարանգազ 123:
Կարախաչ-Կաղիլու 227:
Կարխուլ-դաղ, *սար*, 180:
Կարս 17, 22, 42, 58, 61, 101—105, 107—112, 114, 115, 118—121, 123, 140—143, 148—150, 152—156, 160, 161:
Կարսի մարզ 152:
Կարս-չայ, *գետ*, 104, 105, 124, 142—146, 148—151:
Կեչիա 123:
Կոստանդնուպոլիս, *տե՛ս Կ. Պոլիս*
Կզբլ-Չախչախ, *գյուղ*, 155:
Կովկաս 12, 16, 31, 35, 38, 59—62—64, 66, 76, 108, 118, 212—245:
Կոտուզ, *գյուղ*, 227:

Հ

Համադան 8, 84:
Համամլու, *գյուղ*, 21, 27:
Հայաստան 5—7, 10, 12, 15—39—41—43, 46—50, 52, 54—57, 62—80, 87, 107, 108, 110, 112, 116, 119, 121, 124, 156, 162, 164—165, 167, 169—172, 179, 181—184, 189, 191, 193, 196, 200—206, 209, 210, 226, 227, 232—234, 238, 240, 242—244:
Հայկական Հանրապետություն, *տե՛ս Հայաստան*
Հաջիղարա, *գյուղ*, 21:
Հյուսիսային Կովկաս 18, 26, 62—66, 67:
Հնդկաչին 66:
Հնդկաստան 65:

Ղ

Ղազախ 28, 30, 41, 161, 200, 208—233, 234:
Ղախդ, *գետ*, 181:
Ղամարլու, *կայարան*, 235, 238:
Ղամարլուի շրջան 54:
Ղամիշլի 123:
Ղայաբաշի 180, 212:
Ղայալու, *բնակավայր*, 181:
Ղարախաչ, *բնակավայր*, 181:
Ղարա-Համզա 123:
Ղարա-Ղալա 123:
Ղարաղայա, *լեռ*, 180:
Ղարաղշլաղ, *գյուղ*, 227:
Ղարաքիլիսա 26, 27, 29—32, 43, 56, 161, 219, 220, 223, 233, 234:
Ղարաքիլիսայի շրջան 19—21:
Ղշլաղ, *գյուղ*, 21:
Ղրիմ 26, 63:

Ճ

Ճաթախ, *գետ*, 180:

Մ

Մազրա, *գյուղ*, 106, 123, 141, 142, 144—146, 148—150, 155:
Մազրա, *կայարան*, 153:
Մահես, *կայարան*, 21, 221:
Մառև, *գետ*, 10:
Մարսել 74:
Մեսրոպեան, *լեռ*, 180:
Մերդենիկ 123, 141:
Մերձավոր Արևելք 24, 31, 33, 78, 79:
Միլճայա, *բարձունք*, 141:
Միջագետք 19, 31, 56:
Միջին Արևելք 79:
Մոսկվա 6, 15, 22, 43, 45, 59, 62, 63, 71, 272:
Մուղրես 57, 61:

Յ

Յափմա, *գյուղ*, 227:

Ն

Ն. Պոկրովկա 141:
Նալբանդ, *գյուղ*, 21:
Նախիջևան 54, 72, 167:
Նախիջևանի գավառ 35:
Ներքին Աղբաշ, *գյուղ*, 227:
Ներքին Այնալու, *գյուղ*, 227:
Ներքին Ղարաբաղլար *(Չիմանքենդ)*, *գյուղ*, 227:
Ներքին Չանախչի, *գյուղ*, 227:
Նովո-Ալեքսանդրովկա 141:
Նովո-Միխայլովկա 141:
Նովոսելիմ 123:
Նորագավիթ, *գյուղ*, 39, 40, 227:
Նուրնաւման, *լեռ*, 180:

Շ

Շահաբլու, *գյուղ*, 181, 227:
Շավնաբադ 180:
Շարուր 200:
Շարուր-Դարալագյազի գավառ 35:
Շորուլքենդ, *գյուղ*, 227:
Շուլավեր, *գյուղ*, 200:

Չ

Չարմա, *գյուղ*, 227:
Չալագաուրի լեռնաշղթա 144, 146—151:
Չանախչի, *գյուղ*, 220—222:
Չիվա, *գյուղ*, 227:

Պ

Պաղեստին 31, 33:
Պարնի, *գյուղ*, 21:
Պարսկաստան 28, 45, 167:
Պեարովկա, *գյուղ*, 101—103, 144:
Պոլատավայի ճահանգ 71:
Պոկրովկա 141:
Պովոլժիե 253:
Պոսթոն, *քաղաք*, 14:

Պրոխլադնոյե, *գյուղ*, 123, 141, 142, 144, 146, 151, 154:

Ջ

Ջանաթլու 227:
Ջելաուս 123, 141:
Ջուլֆա 43, 54, 167, 181, 200, 207, 210:
Ջալալ-օղլու *(Մահիանավան)* շրջան 20:

Ռ

Ռեանկա-չայ, *գետ*, 181:
Ռեյմսի շրջան 10:
Ռոմանովո, *գյուղ*, 155:
Ռուսաստան 5, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 17, 22, 23, 25, 26, 38, 39, 47, 49—51, 58—63, 65, 66, 70, 73, 76, 77, 80, 84, 85, 118, 153, 154, 180, 184, 244:
Ռուսիա, *տե՛ս Ռուսաստան*:

Ս

Սադախլո, *կայարան*, 21, 30, 221, 223:
Սամսար, *սար*, 180:
Սանահին, *կայարան*, 220, 221, 233:
Սարաոով 25, 87, 248, 251, 253, 254, 266, 268, 269, 271:
Սարաոովի ճահճոց 262:
Սարդարաբադ 27, 29—32, 54, 180, 210, 227:
Սարիղամիշ 101, 103, 140, 144, 146, 147:
Սարիղամիշի շրջան 42:
Սեդիլար 123:
Սև ծով 180:
Սիբիր 26:
Սովետական Հայաստան, *տե՛ս Հայաստան*:
Սովետական Ռուսաստան, *տե՛ս Ռուսաստան*:
ՍՍՌՄ 72:
Սվանվերդի, *գյուղ*, 20:
Ստամբուլ 11, 153, 154:
Սուրմալուի գավառ 27, 35, 68:

Վ

Վաղարշապատ, *տե՛ս Էջմիածին*:
Վեզիճ-Քոյ 145, 148:
Վերին Թվին, *գյուղ*, 227:
Վերին Ղարաբաղլար, *գյուղ*, 227:
Վլադիկավկազ 215, 233:
Վլադիկարս, *գյուղ*, 103, 141, 147, 148:
Վոլսկ 251, 265, 271:
Վորոնցովկա *(կալինինո)*, *գյուղ*, 20:
Վրաստան 5, 6, 12, 18, 20, 22, 30, 31, 35, 39—41, 50, 51, 64—67, 72, 107, 108, 110, 112, 116, 119, 121, 124, 156, 180, 204, 206, 245:
Վրաստանի Հանրապետություն, *տե՛ս Վրաստան*:

Տ

Տաբիցկուրի, *լիճ*, 180:
Տանկաստան, *տե՛ս Թուրքիա*:
Տաշլու, *գյուղ*, 227:
Տրապիզոն 12, 34, 89, 92—94, 153, 154:

Յ

Յարիցին 87:

ՈՒ

Ուլուխանլու 236, 238:
Ուլուխանլուի շրջան 54:
Ուկրաինա 25, 26, 63:
Ուջան, *գյուղ*, 227:

Փ

Փարիզ 10:
Փիրսադաղ, *սար*, 180:
Փոքի 233:

Ք

Քալալի, *գյուղ*, 227:
Քյուրթլյանլու, *գյուղ*, 227:
Քյուրդամիր 44, 212—214:
Քոլագիրան 30, 208:
Քոյթուլ, *գյուղ*, 227:
Քոլփալու, *գյուղ*, 227:
Քուբախի ճահճոց 6:
Քուռ, *գետ*, 180:

Օ

Օդեսա 25, 26:
Օղինցովո, *գյուղ*, 155:
Օզուրգեթ 17:
Օլրի 123, 154:
Օսմանյան կայսրություն, *տե՛ս Թուրքիա*:
Օրդուբադ 35:
Օրբաթափա, *սար*, 180:

Ֆ

Ֆինլանդիա 63:
Ֆրանսիա 10, 206:

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

А

Абастуман 173.
Агавнатун, село, 225.
Агачь 121.
Агбулаг, село, 174, 224.
Агбулаг, станция, 158, 199.
Агджа-Кала 125.
Агмляр, село, 224.
Агджакала, село, 225.
Аза, местечко, 174.
Азербайджан 173, 174, 203, 205, 213.
Актабан, вершина, 174.
Алаверди 216, 217.
Алагез, гора, 174, 199, 225.
Алаузб 121.
Александрополь 109, 113, 125, 129, 131, 133, 135—139, 174, 207, 210, 231.
Али-Беклу, село, 225.
Алиждин, местечко, 174.
Англия 205, 243.
Араджил, гора, 174.
Аракс, река, 158.
Ардаган 122, 138.
Армения 86, 113, 117, 120, 122, 140, 162, 164—166, 168—175, 177, 185—188, 193, 198, 199, 201—203, 205, 208—210, 224, 225, 228—231, 236, 237, 239, 242, 243.
Армык, село, 224.
Арпа, река, 158, 199.
Арпа, село, 224.
Арпачай, река, 98, 132, 136, 139.
Астрахань 263, 269, 270.
Ахалкалакский уезд 158, 199.
Ак-Баба 124, 128, 129.
Ахкерпы, село, 216, 217.
Ацхури 173.
Ачрикар, гора, 174.
Ашага-Сараль, станция, 218, 223.
Ашаги Карабаглар, село, 174.
Ашаги-Чанахчи 174.

Б

Байрам-Али, село, 225.
Баку 171, 208, 210, 212, 213, 214, 222, 229, 230.
Баренск 263, 269.
Батум 156, 158, 159, 162, 165, 168, 169, 171, 172, 193, 198, 203, 208, 210, 224, 228, 235.
Башкиран, гора, 174.
Беглу-Ахмед, село, 95—97, 99, 107, 108, 124, 125, 128, 129, 132—135.
Безярган 121.
Благодарное, село, 125, 128.
Бозгала, село, 94.
Брест-Литовск 91, 97, 100, 178, 245.

В

Вагаршапат, см. Эчмиадзин.
Везин-Кой 129, 132.
Верхний Карабаглар, село, 224.
Владикавказ 214, 229.
Владикарс, село, 96, 125, 131, 132.
Вольск 263, 269.

Г

Галичин 113, 120.
Гарам-Вартан, село, 124, 128, 129.
Гаранлик, гора, 174.
Гдок-Сатилим 113.
Германия 205.
Гренадерское 121.
Грузия 100, 109, 113, 117, 120, 122, 173, 203, 205, 244.
Гуркел 173.

Д

Дахназ, село, 224.
Дачна, вершина, 224.
Двин Верхний, село, 224.
Девекиран, горный хребет, 174.
Джанатлу, село, 224.
Джелаусь 121, 125.
Джульфа 165, 174, 199, 207, 210.
Дилижан 159, 199, 216.
Дсех, село, 208.

Е

Елизаветполь 229.
Елизаветпольская губерния 218.
Енгиджа 121.

З

Закавказская Республика 158, 162, 229.
Закавказье 88, 91, 92, 98, 137, 140, 158, 193, 194, 202, 203, 244, 251.

К

К. Полис 87, 97, 117, 164, 178, 205, 240.
Кавказ 117, 211, 245.
Кагызван 125, 158.
Казах 159, 199, 208, 230.
Каид, река, 174.
Калалы, село, 225.
Камарлу, станция, 235, 237.
Камышлы 121.
Кара-Кала 121.
Каракишляг, село, 225.
Караклиса 159, 215, 216, 223, 231.
Каракузу, гора, 174.
Карангаз 121.
Каратурна, гора, 174.
Кара-Хамза 121.
Карахач 174.
Карахач-Кадылу, село, 224.
Карс 94—98, 107, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 119, 120, 124—127, 131—139, 158, 159.
Карсская область 97, 100.
Карс-чай, река, 97—99, 122, 125, 130, 132—135.
Кархул-даг, вершина, 173.
Каспийское море 230.
Кашха, село, 224.
Каябаши, гора, 173, 211.
Каялу 174.
Кечити 121.
Керпалу, село, 225.
Кизиль-Чахчах, село, 139.
Койтул, село, 225.
Колагеран 208.
Константинополь, см. К. Полис.
Котуз, село, 224.
Кура, река, 173.
Кюра-кянлу, село, 225.
Кюрдамир 211, 212, 214.

М

Мазра, село, 99, 122, 126, 128, 129, 131—134, 136, 139.
Мазра, станция, 133.
Манес, станция, 218.
Мепискар, гора, 173.

Мерденик 121, 122, 125.
Москва 270.
Мыльная, высота, 125.

Н

Н. Покровка 125.
Нахичевань 165.
Нижний Агбаш, село, 224.
Нижний Айналу, село, 225.
Нижний Карабаглар (Чиманкенд), село, 224.
Нижний Чанахчи, село, 224.
Ново-Михайловка, село, 125.
Новоселимь 121.
Норагавит, село, 225.
Нуррахман, гора, 174.

О

Одинцово, село, 138, 139.
Олты 122.
Ортатапа, гора, 173.
Оттоманская империя, см. Турция.

П

Персия 166.
Петровка, село, 94, 96, 128.
Пирсадаг 173.
Поти 230.
Прохладное, село, 122, 125, 128, 130, 135, 138.

Р

Реанла-чай, река, 174.
Романово, село, 138.
Россия, см. Советская Россия.

С

Садахло, станция, 218, 223.
Самсар, гора, 174.
Санаин, станция, 216, 217.
Саратов 86, 246, 248, 251, 252, 264, 267, 269.
Саратовская губерния 261.
Сардарабад 174, 210, 225.
Сарикамыш 95, 96, 125, 128—130.
Сеидлар 121.
Стамбул 137, 138.
Советская Россия 83, 85, 137, 138, 173, 178, 243.

Т

Табицкурское озеро 173.
Товкотели, гора, 173.
Тазакенд, село, 224, 225.
Ташлу, село, 224.
Технись-Паслы 121.
Тифлис 92, 113, 139, 174, 194, 205, 208, 214, 216—218, 222—224, 228—230, 244.
Трапезунд 87, 90, 91, 137, 138.
Турция 85, 87, 88, 90, 91, 97, 137, 158, 164, 168—170, 172—178, 185, 186, 193, 198, 199, 202, 205, 224, 225, 228, 229, 239, 241, 243.

У

Уджан, село, 225.
Улуханлу, станция, 236, 237.

Ф

Франция 205.

Х

Халхам 173.
Хамадан 83.
Ханвали, село, 174, 224.
Хача-Парах, село, 225.
Хвалынск 263.
Хзнауз, село, 225.

Ц

Царицын 86.

Ч

Чалагаурский хребет 125, 128, 130, 135.
Чанахчи, село, 216—218.
Чатма, село, 224.
Черное море 173.
Чива, село, 224.
Чорох, река, 173.

Ш

Шавнабад, гора, 173.
Шагаблу, село, 174, 224.
Шарур 199.
Шуливер, село, 216.
Шутулкенд, село, 224.

Э

Эльпин-чай, река, 174, 224.
Эранос, село, 224.
Эрзрум 126—127.
Эривань 158, 159, 164, 166, 175, 186, 199, 207, 216, 222, 223, 230, 231, 235.
Эчмиадзин 158, 174, 199, 225.

Я

Ялма, село, 224.

19—10. Ваграмян

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ

	էջ Стр.
Приложение	81
Հավելված	81
№ 1. Солдатская жизнь	83
№ 1. Զինվորական կյանք	84
№ 2. Протокол 4-го заседания комиссии о мире при Закавказском Сейме	84
№ 2. Արձանագրություն Անդրկովկասյան Սեյմին կից հաշտության հանձնաժողովի 4-րդ նիստի	85
№ 3. Солдатская жизнь. В 22 Кавказ. стрелк. полк	86
№ 3. Զինվորական կյանքը Կովկասյան 22-րդ հրաձգային գնդին	86
№ 4. Протокол первого заседания Трапезундской конференции о перемирии между Оттоманской Империей и Закавказским Сеймом	87
№ 4. Արձանագրություն Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասյան Սեյմի միջև զինադադարի վերաբերյալ Տրապիզոնի կոնֆերենցիայի առաջին նիստի	89
№ 5. Переговоры о мире между делегациями Оттоманской Империи и Закавказского Сейма	90
№ 5. Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասի Սեյմի պատվիրակությունների միջև հաշտության բանակցությունները	92
№ 6. Рапорт коменданту крепости Карс о ходе переговоров с представителями турецких войск на Карсском направлении относительно прекращения военных действий	94
№ 6. Զեկուցագիր Կարսի բերդի պաշտոնյային՝ զինադադարի վերաբերյալ Կարսի ուղղությունում թուրքական զորքերի ներկայացուցիչների հետ վարվող բանակցությունների ընթացքի մասին	101
№ 7. Письмо командующего турецкими войсками, действующими против кр. Карс, полученное начальником Бегли-Ахмедского отряда и переданное по телеграфу коменданту крепости	107
№ 7. Կարսի բերդի դեմ գործող թուրքական զորքերի հրամանատարի նամակը, որ ստացել է Բեգլու-Ախմեդի ջոկատի պետը և հեռագրով հաղորդել բերդի պաշտոնին	108
№ 8. Управлению 2-ой дивизии и карсской крепости, Его Превосходительству бывшему командующему крепостью	100
№ 8. 2-րդ դիվիզիայի և Կարսի բերդի վարչությանը, Կարսի բերդի նորին գերազանցության նախկին հրամանատարին	109
№ 9. Его Превосходительству, самому наивысшему русскому коменданту, находящемуся в Карсе	110
№ 9. Կարսում գտնվող նորին գերազանցության ռուսական ամենաբարձրաստիճան պաշտոնին	111
№ 10. Его Превосходительству, бывшему коменданту крепости Карс	112
№ 10. Կարսի բերդի նորին գերազանցության նախկին պաշտոնին	114
№ 11. Его Превосходительству, бывшему коменданту крепости Карс	116
№ 11. Կարսի բերդի նորին գերազանցության նախկին պաշտոնին	118
№ 12. Его Превосходительству, г-ну бывшему коменданту крепости Карс	119
№ 12. Կարսի բերդի նորին գերազանցության նախկին պ-բ պաշտոնին	120
№ 13. Его Превосходительству, г-ну бывшему коменданту крепости Карс	120
№ 13. Կարսի բերդի նորին գերազանցության նախկին պ-բ պաշտոնին	121
№ 14. Приказ об укреплении обороны карсской крепости	121
№ 14. Կարսի բերդի պաշտպանության ուժեղացման մասին	123
№ 15. Главнокомандующему войсками Кавказского фронта. Рапорт об обстоятельствах очищения карсской крепости	124
№ 15. Զեկուցագիր Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատարին՝ Կարսի բերդի ազատման հանգամանքների մասին	140
№ 16. Перевод письма председателя германской делегации на имя председателя Закавказской делегации	136
№ 16. Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահին ուղղված՝ գերմանական պատվիրակության նախագահի նամակի թարգմանությունը	137
№ 17. Сообщение о границах между Оттоманской Империей и Закавказской Республикой, установленных на батумской конференции	138

№ 17. Հաղորդում Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասյան հանրապետության միջև բաժանման կոնֆերենցիայում որոշված ասմանների մասին 160
№ 18. Обращение делегации Армянского Национального Совета к председателю Оттоманской делегации . . 162
№ 18. Հայկական ազգային խորհրդի պատվիրակության դիմումը օսմանյան պատվիրակության նախագահին . . 163
№ 19. Обращение мирной делегации Армении к председателю Оттоманской делегации относительно обмена дипломатическими представителями 164
№ 19. Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության դիմումը Օսմանյան պատվիրակության նախագահին՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ փոխանակելու մասին . . 164
№ 20. Обращение Мирной делегации Армении к Главнокомандующему турецкой армией на Кавказском фронте Вегиб-Паше о выполнении обязательств, взятых по батумскому договору 165
№ 20. Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության դիմումը Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշային՝ Բաթումի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների կատարման մասին . . . 167
№ 21. Обращение Мирной делегации Армении к председателю оттоманской делегации о прекращении дипломатических отношений со всеми странами, находящимися в состоянии войны против Оттоманской Империи . 168
№ 21. Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության նախագահին՝ Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմական վիճակում գտնվող բոլոր երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելու մասին 169
№ 22. Его превосходительству генералу-лейтенанту Вегиб-паше—главнокомандующему Оттоманскими войсками на Кавказском фронте 169
№ 22. Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Նորին գերազանցության գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ-փաշային 170
№ 23. Обращение делегации Армении к генералу Вегиб-паше о выводе армянских войск из Баку . . . 171
№ 23. Հայաստանի պատվիրակության դիմումը գեներալ Վեհիբ-փաշային՝ հայկական զինված ուժերը Բաթումից դուրս բերելու մասին 171
№ 24. Договор о мире и дружбе между Императорским Оттоманским правительством и Республикой Армении 172
№ 24. Հաշտության և բարեհամբության պայմանագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև 179

№ 25. Дополнительный договор к трактату о мире и дружбе, заключенному между Оттоманской Империей и Республикой Армении 4 июня 1918 г. 185
№ 25. Լրացուցիչ պայմանագիր՝ Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի հանրապետության միջև 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված հաշտության ու բարեհամբության պայմանագրի 189
№ 26. Дополнительный договор между Республикой Армении и Оттоманской Империей 193
№ 26. Լրացուցիչ պայմանագիր Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան կայսրության միջև 196
№ 27. Обращение армянской делегации на батумской конференции к ген. Назарбекову о содействии турецким войскам при прохождении через территорию Армении 198
№ 27. Բաթումի կոնֆերենցիայում հայկական պատվիրակության դիմումը գեն. Նազարբեկովին՝ Հայաստանի տերիտորիայով անցնելու ժամանակ թուրքական զորքերին աջակցելու մասին 200
№ 28. Дополнительный договор об использовании шоссейных дорог Армянской Республики 201
№ 28. Լրացուցիչ պայմանագիր Հայկական Հանրապետության խճուղիների օգտագործման մասին 202
№ 29. Соглашение о распределении подвижного состава железных дорог Закавказья между Оттоманской Империей и закавказскими республиками 203
№ 29. Համաձայնագիր անդրկովկասյան երկաթուղիների շարժակազմը Օսմանյան կայսրության և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև բաժանելու մասին 204
№ 30. Письмо председателя Армянской делегации А. И. Хатисова председателю Армянского Национального собрания А. Агароняну 205
№ 30. Հայկական պատվիրակության նախագահ Ա. Ի. Խատիսովի նամակը հայկական ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանին 205
№ 31. О передаче железнодорожного состава в распоряжение Оттоманской армии 206
№ 31. Օսմանյան բանակի տնօրինությանը մեկ երկաթուղային կազմ հանձնելու մասին 207
№ 32. Сводка о действиях немецких войск в Северной Армении 208
№ 32. Ամփոփագիր Հյուսիսային Հայաստանում գերմանական զորքերի գործողությունների մասին 208
№ 33. Обращение Турецкого Командования к Армянскому Национальному Совету о выводе армянских войск из Баку 208

№ 33. Թուրքական հրամանատարության դիմումը հայկական ազգային խորհրդին՝ Բաքվից հայկական զորքերը դուրս բերելու մասին 209
№ 34. Его Превосходительству генералу Тер-Акопову, председателю Армянской Комиссии по поводу восстания армян в тылу турецкой армии 210
№ 34. Թուրքական հրամանատարության բողոքը հայկական հանձնաժողովի նախագահ Նորին գերազանցությունն գեներալ Տեր-Ակոպովին՝ թուրքական բանակի թիկունքում հայերի ապստամբությունների առթիվ . . . 210
№ 35. Обращение Оттоманского командования к Армянскому Национальному Совету о выводе Армянских войск из Баку 211
№ 35. Օսմանյան հրամանատարության դիմումը հայկական ազգային խորհրդին՝ հայկական զորքերը Բաքվից դուրս բերելու մասին 212
№ 36. Ответ Армянской Делегации Председателю оттоманской делегации о выводе войск из Баку . . 213
№ 36. Հայկական պատվիրակության պատասխանը օսմանյան պատվիրակության նախագահին՝ հայկական զորքերը Բաքվից դուրս բերելու մասին 214
№ 37. Доклад о насилиях, учиненных турецкими войсками над военнопленными армянами-воинами и мирным населением 215
№ 37. Զեկուցում ապտակների հայ զինվորների և խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքական զորքերի գործադրած բռնությունների մասին 219
№ 38. Сообщение о приезде дашнакского правительства из Тифлиса в Ереван 222
№ 38. Հաղորդում դաշնակցական կառավարության՝ Թիֆլիսից Երևան տեղափոխվելու մասին 223
№ 39. Журнал № 3 Соединенного заседания смешанной комиссии Отдельного Армянского корпуса и Эриванского Национального Совета и Комиссии Турецкой Армии от 5 июля 1918 года 223
№ 39. Արձանագրություն № 3 հայկական առանձին կորպուսի ու Երևանի ազգային խորհրդի խառը հանձնաժողովի և թուրքական բանակի հանձնաժողովի 1918 թվականի հուլիսի 5-ի միացյալ նիստի 226
№ 40. Журнал № 4 Соединенного заседания смешанной Комиссии Отдельного Армянского корпуса, Эриванского Национального Совета и Комиссии Турецкой армии от 6 июля 1918 года 228
№ 40. Արձանագրություն № 4 առանձին հայկական կորպուսի ու Երևանի ազգային խորհրդի խառը հանձնաժողովի և թուրքական բանակի հանձնաժողովի 1918 թվականի հուլիսի 6-ի միացյալ նիստի 231
№ 41. Протест турецкого командования дашнакскому правительству с целью покончить с начавшейся партизанской борьбой против турецкой армии . . . 235
№ 41. Թուրքական հրամանատարության բողոքը դաշնակցական կառավարությանը՝ թուրքական բանակի դեմ սկսած պարտիզանական պայքարին վերջ տալու համար . . 235
№ 42. Ответ Его Высокопревосходительству Эссад-паше, командующему Оттоманскими армиями на Кавказском фронте относительно сопротивления, оказанного войскам в районе ст. Улуханлу 236
№ 42. Գաուսխան Նորին բարձր գերազանցությունն Էսատ-փաշային՝ Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան բանակների հրամանատարին, Ուլուխանլու կայարանի շրջանում թուրքական զորքերին ցույց տված դիմադրության վերաբերյալ 238
№ 43. Обращение Председателя Армянской делегации Аветиса Агароняна к Е. П. великому визирю Талиат-паше 239
№ 43. Հայկական պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի դիմումը Ն. Գ. մեծ վեզիր Թալիաթ-փաշային . 240
№ 44. Посещение делегацией Армянской республики великого визиря Оттоманской Империи Талиат-Паши . 241
№ 44. Հայկական հանրապետության պատվիրակության այցը Թուրքիայի մեծ վեզիր Թալիաթ-փաշային . . . 242
№ 45. Посещение делегацией Армянской Республики военного министра Оттоманской Империи Генералиссимуса Энвер-паши 243
№ 45. Հայկական հանրապետության պատվիրակության այցը Թուրքիայի ռազմական մինիստր Գեներալիսիմուս Էնվեր-փաշային 244
№ 46. Обращение Оттоманского Правительства к главе Армянской дипломатической миссии в Грузии о выводе турецких войск из Закавказья 244
№ 46. Օսմանյան կառավարության դիմումը Վրաստանի հայկական դիվանագիտական միսիայի ղեկավարին՝ Անդրկովկասից թուրքական զորքերը դուրս բերելու մասին . . 245
№ 47. Информация Саратовского беженского отдела Комиссариата по делам армян 246
№ 47. Հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի գաղթականների բաժնի ինֆորմացիան 248
№ 48. Протокол совместного заседания членов Поволжской миссии по оказанию помощи беженцам Закавказья с представителями Саратовского отделения Комиссариата по делам армян от 6-го октября 1918 года . . 251

№ 48. Արձանագրություն Անդրկովկասի գաղթականներին օգնող Գաղութների մխեթայի անդամների և հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի ներկայացուցիչների 1918 թվականի հոկտեմբերի 6-ի միացյալ նիստի . 253
№ 49. Протокол № 1 заседания Коллегии от 14-го октября 1918 года 253
№ 49. Արձանագրություն № 1 կոլեգիայի 1918 թվականի հոկտեմբերի 14-ի նիստի 258
№ 50. Протокол № 3 заседания Коллегии от 30 октября 1918 года 260
№ 50. Արձանագրություն № 3 կոլեգիայի 1918 թվականի հոկտեմբերի 30-ի նիստի 262
№ 51. Протокол № 2 заседания Коллегии от 23-го октября 1918 года 263
№ 51. Արձանագրություն № 2 կոլեգիայի 1918 թվականի հոկտեմբերի 23-ի նիստի 265
№ 52. В беженский отдел Саратовского отделения Комиссариата по делам армян 267
№ 52. Հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի գաղթականների բաժնին 268
№ 53. Протокол Заседания Коллегии Саратовского отделения Комиссариата по делам армян от 13-декабря 1918 года 269
№ 53. Արձանագրություն հայկական գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունքի կոլեգիայի 1918 թվականի դեկտեմբերի 13-ի նիստի 271

Հրատարակչության խմբագիր՝ Ա. Մ. ԳԱԼՈՐԻԵԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ա. ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ
Վերատեսող սրբագրիչ՝ Խ. Գ. ՎԱՐԴԻՏՅԱՆ

Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշում № 2, 8/V 1960 թ.

Հանձնված է արտադրության 15 II 1961 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 15 IX 1961 թ.:
ՎՖ 07502: Պատվեր 123: Տիրաժ 4000:
Թուղթ՝ 60×92¹/₁₆: Տպագր. 18,5 մամ., հաշվ.-հրատ. 15 մամ.:
Գինը՝ 1 ռ.:

Երևանի Պետական համալսարանի
հրատարակչության տպարան:
Երևան, Աբովյան փող. № 104:

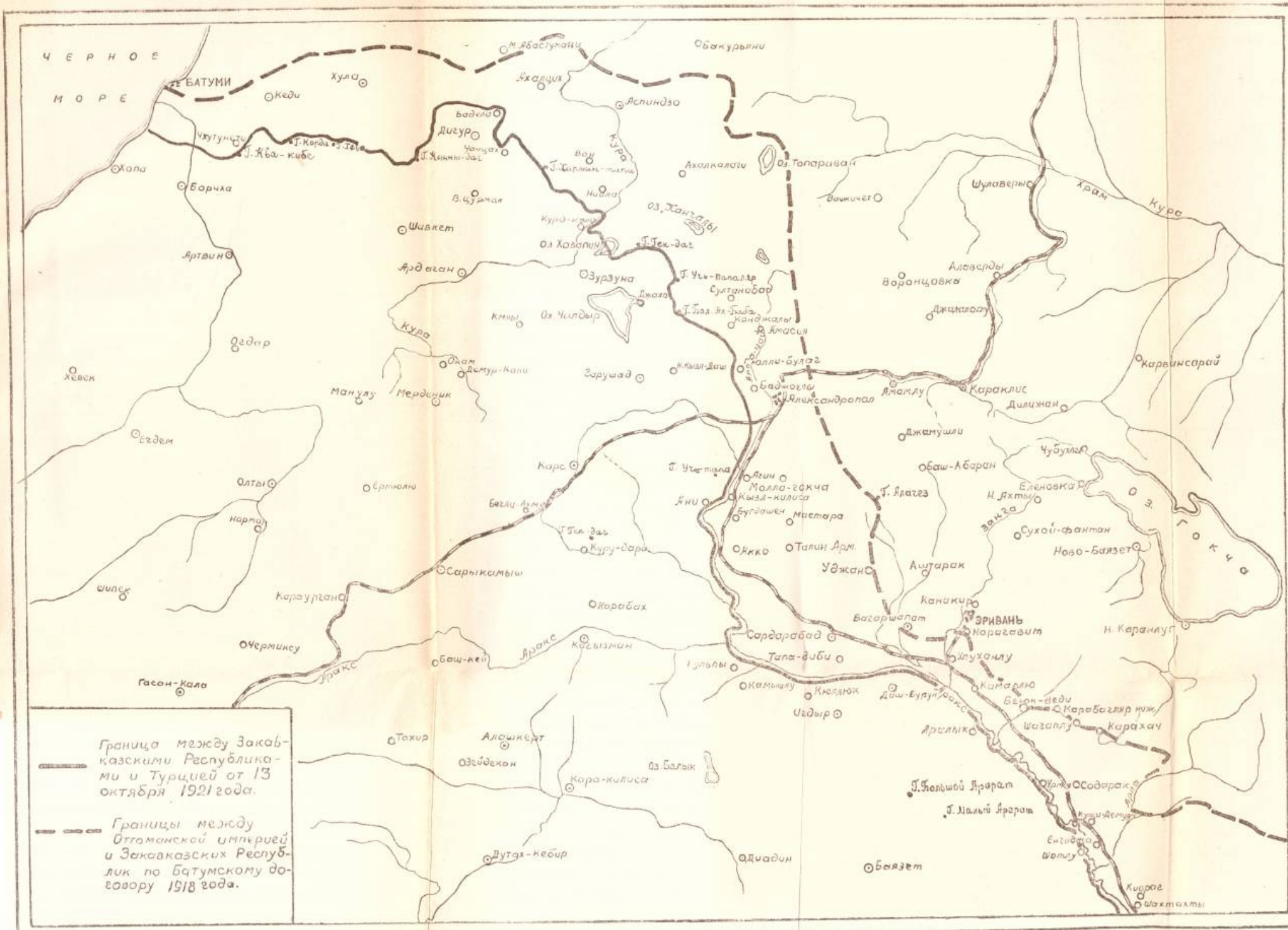
ЧЕРНОЕ МОРЕ
БАТУМИ
Кеди
Хула
Ахалцих
Бакурьяни
Аспиндза
Дигур
Чанчах
Хапа
Борчха
Артвин
Шавшет
Ардаган
Зурзука
Ахалкалаки
Оз. Топаравани
Шулавери
Храм
Кура
Воронцовка
Алаверды
Джакалоу
Карвансарай
Ольам
Демур-Капи
Мануяу
Мерденик
Хевск
Егдем
Олты
Нарман
Ерцихи
Карс
Ани
Ахта
Ереван
Эчмиадзин
Сардарабад
Талин
Аштарак
Ново-Баязет
Сухой фонтан
Елеановка
Чубухлы
Баш-Абаран
Джамушли
Караклис
Дилижан
Александрополь
Гасан-Кала
Чермиису
Карабах
Баш-кей
Аракс
Игдыр
Тахир
Алашкерт
Кара-килиса
Оз. Балык
Дутах-кебир
Диадин
Баязет
Большой Арарат
Малый Арарат
Сардарапат
Карахач
Шахтахты
Граница между Закавказскими Республиками и Турцией от 13 октября 1921 года.
Границы между Оттоманской империей и Закавказских Республик по Батумскому договору 1918 года.